

O. Matalowa, A. Çaryýewa, T. Ýollybaýewa, F. Poltaýewa

MEKDEBE ÇENLI ÝAŞLY ÇAGALARYŇ SÖZLEÝİŞ DILINI ÖSDÜRMEGIN USULYÝETI

Mugallymçylyk mekdepleri üçin synag okuw kitaby

*Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi*

**Aşgabat
“Ylym” neşirýaty
2010**

UOK 373 : 80
M 28

Matalowa O. we başg.
M28   **Mekdebe çenli ýaşly çagalaryň sözleşiş dilini
ösdürmegiň usulyýeti.** Mugallymçylyk mekdepleri üçin
synag okuw kitaby – A.: “Ylym” neşirýaty, 2010. – 176 sah.

TDKP №162, 2010

KBK № 74.1 ýa71

© Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň “Ylym” neşirýaty, 2010.
© Matalowa O. we başg., 2010.

**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň önünde.

Gaytalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaytalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

GIRIŞ

Täze Galkynyş we beýik özgertmeler zamanamyzda ene dilimizi ösdürmeklige uly üns berilýär. Ene dilimizi ösdürmek, onuň arassalygyny aýap saklamak, baýlaşdyrmak bu biziň her birimiziň borjumyz. Ene dilimiz- edebimiz, geçmişimiz, şu günümüz, geljegimiz. Ýaş nesle berilýän bilimiň hilini dünýä derejesine ýetirmekde sözleşme medeniýetiniň örän uly wezipesi bar, onuň kämil bolmagy zerur. Irki we mekdebe çenli ýaşly çagalara ene dilini öwretmek terbiýeçiniň wajyp hünär taýýarlygyny talap edýär. Ýurdumyzyň ýaş neslini çeper dilli, sözleşme ukyply, Garaşsyz, baky Bitarap Watanymyza wepaly ýaşlar edip terbiýeläp ýetşdirmekde ene dilini öwretmegiň we çagalaryň sözleşme dilini ösdürmegiň ähmiýeti örän uludyr.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň bilim ulgamyndaky özgertmeleri Beýik Galkynyş eýýamynda döwletimiziň geljegi üçin ukyply hem zehinli ýaşlary ýüze çykarmak, olary ökde hünärmenler edip ýetşdirmek wezipesini goýdy. Beýik Galkynyşlar, täze özgertmeler zamanasynyň talaplaryndan ugur alyp, zehinli, ukyply, başarjaň hünärmenleri ýetşdirmekde “Mekdebe çenli ýaşly çagalaryň sözleşme dilini ösdürmegiň usulyýeti” dersiniň ähmiýeti uludyr.

Bu ders arkaly mekdebe çenli ýaşly çagalaryň sözleşme dilini ösdürmekde mugallymçylyk mekdebiniň talyplaryna nazary we tejribe taýdan bilim bermek göz önünde tutulýar. Çagalaryň ruhy baýlygy, sagdynlygy nesilden-nesle geçýän ene dilimiziň many goýazylygynyň öwredilmegi, gозzellik taýdan terbiýelenmegi, Watana wepaly adamlar bolup ýetşmegi terbiýeçä bagly bolup durýar. Çagalara sözleşme dilini öwretmek üçin terbiýeçi onuň usulyýetini doly derejede bilmelidir. Talyplar mekdebe çenli ýaşly çagalarda sözleşme dilini ösdürmegiň aýratynlyklary barada nazary bilimleri, sözleşme dilini ösdürmek boýunça okuw maksatnamasyndan özbaşdak peýdalanyp bilmegi öwrenmelidirler.

Biziň maksadymyz şu kitabyň üsti bilen talyplaryň bu derse bolan gyzyklanmalaryny ösdürmek we döredijilikli çemeleşmeklerini gazanmakdan, talyplary esasy okuw gollanmalary bilen tanyşdyrmakdan, usuly edebiýatlar bilen işläp bilmek başarnyklaryny, ol edebiýatlara bolan gyzyklanmany terbiýelemekden ybaratdyr.

Geljekki terbiýeçi boljak talyp üçin sözleýşi ösdürmegiň usullaryny, tärlerini özleşdirmek birinji derejeli mesele bolup durýar. Bu kitapda çagalaryň sözleýşini ösdürmegiň ylmy ähmiýetini, ene dilini öwretmegiň manysyny, terbiýeçiniň sözleýşini, ondan edilýän talaplary, irki ýaşly çagalaryň sözleýşini guramagyň usullaryny giňişleýin görkezmegi makul bildik.

I BÖLÜM

MEKDEBE ÇENLİ TERBİYEDE ENE DİLİNİN ORNY

§ 1. Çagalaryň sözleşiş dilini ösdürmek boýunça maksatnamanyň gurluşy we ylmy ähmiýeti

Ýurdumyzyň ýaş neslini çeper dilli, sözleşişe ukyply, medeniýetli sözlemegi başaryan, Garaşsyz, baky Bitarap Watanymyza wepaly ýaşlar edip terbiýeläp yetiştirmekde ene dilini öwretmegiň we çagalaryň sözleşiş dilini ösdürmegiň ähmiýeti örän uludyr.

“Mekdebe çenli ýaşly çagalaryň sözleşiş dilini ösdürmegiň usulyýeti” dersi boýunça maksatnama mekdebe çenli ýaşly çagalaryň sözleşiş dilini ösdürmekde mugallymçylyk mekdebiniň talypalaryna nazary we tejribe taýdan bilim bermegi göz önünde tutýar. Bu dersi öwretmekde şu aşakdaky wezipeler öňde goýulýar:

- talypalaryň bu derse bolan gyzyklanmalaryny ösdürmek we döredijilikli çemeleşmeklerini gazanmak;
- talyplara, mekdebe çenli ýaşly çagalara sözleşiş dilini ösdürmegiň aýratynlyklary barada nazary bilimleri bermek;
- talyplara çagalar baglarynda sözleşiş dilini ösdürmek boýunça okuw maksatnamasyndan özbaşdak peýdalanyp bilmegi öwretmek;
- talypalaryň mekdebe çenli çagalar edaralaryndan sözleşiş dilini ösdürmek boýunça tejribelik endikleri başarnyklary bilen ýaraglandyrmak;
- talypalary esasy okuw gollanmalary bilen tanyşdyrmak. Usuly edebiýatlar bilen işläp bilmek başarnyklaryny, ol edebiýatlara bolan gyzyklanmany terbiýelemek;
- talypalary çagalar baglarynyň terbiýeçileriniň in oňat iş tejribeleri bilen tanyşdyrmak.

Talyplara çagalaryň sözleşiş dilini ösdürmegiň usuly dersi boýunça nazary we tejribe taýdan bilim bermeklik utgaşyklykda alnyp barylýar. Mugallymçylyk mekdebinde sapaklar dürli görnüşlerde: seminar, laborator iş görnüşinde, tejribe sapak we leksiýa görnüşinde guralýar. Sözleşiş dilini ösdürmek sapaklarynda dürli görkezme esbaplar peýdalanylýar: suratlar, suratly tablisalar, diafilmler, magnit ýazgylary, interaktiv tagtalar.

Dersi özleşdirmekde talyplar bilen guralýan tejribe sapaklary möhüm orun eýeleýär. Talyplar özbaşdak tejribe ýumuşlaryny ýerine ýetirýärler. Bu işleriň maksady talyplary pedagogik başarnyklar we endikler bilen ýaraglandyrmak, anyk şertlerde usuly meseleleri, gönükmeleri çözüp bilmek başarnyklaryny ösdürmek, dürli usullary, tärleri ulanyp bilmeklerini terbiýelemekden ybaratdyr.

Çagalaryň sözleşiş dilini ösdürmegiň usuly dersi çagalar bagynda pedagogik tejribelik bilen berk baglanyşyklykda alnyp barylýar. Tejribelikde talyplar terbiýeçiniň sözleşiş dili boýunça geçirýän işleri bilen tanyşýarlar, çagalaryň sözleşiş dilini ösdürmek işlerini guramagyň dürli usullaryny, tärlerini öwrenýärler. Olar usulçy mugallymlaryň kömegi bilen tejribeli terbiýeçiniň görkezme sapagyna syn edip, olaryň iň oňat tejribelerini öwrenýärler, olaryň guran sapaklaryny derňeýärler, öndebaryjy iş tejribeleri bilen tanyşýarlar. Maksatnama “Mekdebe çenli terbiýede ene diliniň orny”, “Irki ýaşly çagalaryň sözleşişini ösdürmek işlerini guramagyň usuly”, “Çagalary daş-töwerek bilen tanyşdyrmak we sözlük üstünde işlemek”, “Grammatik taýdan dogry sözleşiş kemala getirmegiň usuly”, “Ses medeniýetini terbiýelemegiň usuly”, “Çagalara baglanyşykly sözleşiş öwretmegiň usuly (gepleşik we gürrüň)”, “Çagalary çeper eserler bilen tanyşdyrmagyň usuly”, “Çagalar baglarynda sözleşiş dilini ösdürmek işleriniň meýilnamalaşdyrylyşy”, “Çagalary sowat öwrenmäge taýýarlamak” diýen bölümlerden durýar. Çagalar baglarynda çagalaryň sözleşiş dilini ösdürmegiň maksatnama boýunça wezipelerini çözmek bilen olara sözleri takyk, manyly aýdyp bilmek, sözi sözlem içinde dogry ulanyp bilmek, labyzly, çeper dilde gepläp bilmek, berlen soraga doly we dogry jogap berip bilmek, harplary ýazyp we okap bilmek öwredilýär.

Öwredilýän ders boýunça talyplaryň şu aşakdakylary bilmekleri zerurdyr:

– mekdebe çenli ýaşly çagalaryň sözleşiş dilini ösdürmegiň aýratynlyklary baradaky nazary bilimleri doly özleşdirilmelidir;

- maksatnamadan özbaşdak peýdalanyň, sözleşiş dilini ösdürmek boýunça işleri dogry talabalaýyk guramagy başarmalydyrlar;
- mekdebe çenli çagalar edaralarynda çagalaryň sözleşiş dilini ösdürmek boýunça işleri dogry meýilnamalaşdyryp bilmegi başarmalydyrlar;
- usuly gollanmalardan, goşmaça edebiyatlardan giňişleýin peýdalanyň bilmegi başarmalydyrlar.

Okatmagyň has netijeli usullaryny agtaryp tapmak, ony öz işinde ornaşdyrmak, okuw prosesini tutuşlygyna kämil şahsyýeti terbiýeläp ýetişdirmeklige tabyn etmek didaktikanyň esasy wezipeleriniň biridir. Didaktikanyň mazmuny giň hem köptaraplydyr. Bilimiň mazmuny hem onuň kämilleşdirilip durulmagy, akyň ýetiriş prosesi bilen okatmak prosesiniň häsiýetli aýratynlyklary, didaktikanyň hususy metodika bilen gatnaşygy, okatmagyň prinsipleridir (ýörelgeleri) düzgünleri, usullarydyr serişdeleri, okuw işlerini guramagyň görnüşleridir çagalara berilýän bilimleriň barlanylyşy, bahlandyrylyşy bilen baglanyşykly meseleleriň bary didaktikanyň mazmunyna degişlidir. Okatmak, bilim bermek, terbiýelemek işleri pedagogik-psihologik esasyda alnyp barlanda öňde goýlan meseleleriň çözüljekdigini gümanasydyr.

§ 2. Mekdebe çenli ýaşda ene diliniň manysy

Döwletimiz Garaşsyzlygyny alandan soňra, türkmen dili döwlet dili diýlip ykrar edildi. Türkmenistanyň Konstitusiasynyň 14-nji maddasynda „Türkmen dili Türkmenistanyň döwlet dilidir. Türkmenistanyň ähli raýatlaryna öz ene dilini ulanmak hukugy kepillendirilýär“ diýilýär. Mekdebe çenli ýaşly çagalar öz ene dillerinde, ýagny türkmen dilinde bilim we terbiýe alýarlar. Adamyň dil öwrenýän döwri onuň mekdebe çenli döwrüdür. Çaga mekdebe baryança öz dilinde arkaýyn geplemegi, öz pikirini yzygider beýan etmegi başarmalydyr. Şonuň üçin bu işleri çagalara ýörite öwretmek zerurdyr. Dil çagalaryň özara biri-birleri, ulular bilen aragatnaşyk etmeginiň esasy serişdesidir. Şonuň üçin-de çagalara dil öwretmek ylmy esasyda ýörite işlenen usulda alnyp barylýar.

Täze Galkynyş eýýamymyzyň körpeje nesliniň geljekde ilhalar, Watana wepaly, sypaýy, çuň manyly, süýji dilli, medeniýetli sözlemegi başaryan adamlar bolup ýetişmeginde halk döredijiligimiz egsilmez hazynadyr. Hormatly Prezidentimiz 2010-njy ýylyň 24-nji fewralynda ýurdumyzyň

döredijilik intelligensiyasynyň wekilleri bilen geçiren duşuşygynda “Biziň ene dilimiz öz gözbaşyny Oghuz handan alyp gaýdyň, ähli türk halklaryň dilleriniň esasy düzýän dildir. Şoňa görä-de, biziň dilimiz ähli türk dilli halklar üçin düşnükli bolmak bilen ol öz tebigaty boýunça dünýäniň esasy dilleriniň hatarynda durmaga mynasypdyr. Ene dilimizi şeýle derejä çykarmagyň ýollaryny geçmişdäki beýik akyldarlarymyzdan öwrenmelidir” diýip nygtady. Döredijilik intelligensiyasy, dürli pudaklary dolandyryjylar bolup ýetişjek ýaş nesliň kâmil sözleşiş medeniýetini kemala getirmek üçin Ýurtbaştutanymyzyň “Ene dilimizi ösdürmelidir” diýen ganatly sözlerinden ugur alyp, dilimizi ösdürmeklige çaganyň has irki döwürlerinden başlamagymyz zerurdyr. Çünki dil biologik proses bolup, psihologik prosesler bilen bilelikde çaganyň dünýä inen ilkinji günlerinden kemala gelýär.

Her bir başlangyç ilki binyatdan başlanýar. Söziň binyady hem çaganyň dil biten günlerinden başlanyp, ulularyň tagallasy bilen goýulýar. “Mekdebe çenli ýaşly çagalaryň sözleşiş dilini ösdürmegiň usulyýeti” dersi çagalara irki döwürden ilkinji sesleri, bogunlary we sözleri aýtmakdan tä mekdep okuwyna gidýänçä öz ene dilinde sada we düşnükli geplemegiň tärlerini öwretmegi göz önünde tutýar. Mekdebe çenli çagalar edaralarynda ene dili öwredilende, esasan, iki maksat göz önünde tutulýar. Birinjiden, jemgyýetimiziň şu günki we ertirki zerurlyklary hökmünde ene dilini zerur aragatnaşyk serişdesi hökmünde, ikinjiden, çaganyň sözleşiş medeniýetini kemala getirmek bilen, olaryň öz ene dilini çuňňur öwrenmegini gazanmaly.

Çaganyň ene dilinde talabalaýyk gepläp bilmegi öz deň-duşlary, ulular bilen gowy aragatnaşykda bolmagyna ýardam edýär. Çagalaryň ulular bilen aragatnaşykda bolmagy täze bilim, täze düşünje toplamagyna kömek edýär. Gowy gepläp bilmeýän çaga gowy oýnap bilmeýär. Çagalaryň dil öwrenmekligi öz-özünden bolmaýar. Onuň dil öwrenmekligine ulular ýolbaşçylyk etmelidir. Çagalaryň öz ene dillerini bilmekligi biri-biri bilen aragatnaşykda bolmaklygyna (oýun, gezelenç döwründe sadaja söhbetdeşlik gurap bilmegine), fiziki, psihiki taýdan ösmekligine kömek edýär. Çagalar öz aralarynda oýnap dostlaşýarlar. Erteki, hekaýa, goşgy öwrenýärler. Şu zatlaryň hemmesi çagalary akyl taýdan ösdürýär.

Sözleşiş diliniň usulyýetini bilmek çagalaryň sözleşişiniň kadalaryny bilmekdir. Geljekki terbiýeçiler okaýan döwründe öz kärlerini usuly taýdan özleşdirmelidirler, çagalara ene dilini öwretmek üçin ilki bilen bu ylmyň ähli usullaryny we tärlerini gowy bilmelidirler.

Usuly bilmeklik çaganyň ene dilini talabalaýyk özleşdirmegine ýardam edýär. Çaganyň sözleşşiniň turuwbaşdan kämil bolmagyna ünsi güýçlendirmek bilen türkmen diliniň şirinligine, many goýazylygyna düşünmekleri, dogry sözläp bilmek endiklerini edinmekleri göz önünde tutulýar. Bu işiň esasy mazmuny sözleşşi öwretmegiň ýörelgelerinden we ene dilini özleşdirmekden ybaratdyr.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow öz çykyşlarynda **“Mekdebe çenli çagalar edaralarynda çagalary terbiýelemek we mekdepe okamaga taýýarlamak, olarda öz-özüňe hyzmat edip bilmek hem özüňi alyp barmak endiklerini kemala getirmek, türkmen dilini we beýleki dilleri, bilimleriniň ilkibaşky esaslaryny öwrenmek ýörite taýýarlanan milli maksatnamalar esasynda amala aşyrylyp, ol türkmen halkynyň asyrlaryň dowamynda emele gelen döredessurlaryna laýyklykda, çagalaryň içki dünýäsini baý ene dilimiziň şertlerinde kemala getirmäge gönükdirilendir”** diýmek bilen, bilim-terbiýeçilik işleriniň mekdebe çenli çagalar edaralaryndan başlap kämilleşdirilmegini göz önünde tutýar. Bu günki körpe – geljekki bilimli, ylmyly, intellektual taýdan ösen, giň dünýägarayyşly, hünärine ökde, döwletimiziň ykbalyny kesgitlejek, onuň ösmegine öz goşandyny goşjak hünämen bolup ýetişmeli. Bilimli bolmak üçin ilki bilen sowadyň gapysyndan ätlemeli, bilim başgançagynda yhlasyňy görkezip, ylmyň çäklerine aralaşmaly.

Ussat şahyrymyz Kerim Gurbannepesowyň döredijiliginde söz barada şeýle diýilýär:

Söz diýeniň togar-togar bir zatdyr,
Sözden gala gurnamak kime aňsatdyr.
Çöpläp goýan wagtyň öz jaýy gerek,
Sepläp goýan wagtyň öz laýy gerek.
Ine, onsoň oňa bakmak aňsatdyr,
Togar-togar däl-de, gözel bir zatdyr.

Ine, şahyryň aýdyşy ýaly, biz hem şol togar-togar zatlaryň körpelerini dilinde “öz jaýyny, öz laýyny” bilip goýulmagy esasynda “gözel gala” öwürilmegini göz önünde tutýarys.

“Söz galasy” kämil gurulmalydyr! Söz barada XI asyryň alymy Keý-Kowus öz ogly Gilan şaha pent-nesihat bermek maksady bilen ýazan “Kowusnama” eserinde **“Bilgin ki, hemme hünärden söz hünäri ýagşy, diýmek, ýagşy sözlemegi öwren, mylaýym sözlemekden başga zady adat etme, haýsy sözi diýmek isleseň dil şony aýdar. Sözi öz ýerinde sözle, ýerinde aýdylmadyk söz, eger o söz ýagşy bolsa hem ýaman görner”** diýip sargayar. Geljekki terbiýeçiler bolup ýetişjek talyplaryň önünde durýan wezipe hem talabalaýyk bilim-terbiýäniň esasynda Hormatly Prezidentimiziň nygtaýşy ýaly, geljeginiz bolan bilimli-terbiýeli, edepli, ýokary ahlakly şahsyýetleri kemala getirmekdir.

Çagany terbiýelemegiň wajyp meseleleriniň biri – olaryň öz wagtynda intellektiniň we sözleşişiniň ösüşidir. Çaganyň akyly terbiýesi ulular bilen gündelik aragatnaşygynda amala aşýar. Sapakda we sapakdan daşary geçirilýän çäreler arkaly çagalar özüne düşnükli bolan maglumatlary we başarnyklary akyly taýdan özleşdirýärler. Deň-duşlary, ýaşytdaşlary, ulular bilen bolýan gündelik aragatnaşyk çaganyň sözleşişiniň baýlaşmagyna uly täsir edýär. Çaganyň sözleşişiniň ösüşi her bir ders arkaly ösdürilmelidir, kämilleşdirilmelidir. Isle ol tebigat, isle ol matematika dersi bolsun, tapawudy ýok, baglanyşykly sözläp bilmek berk ýola goýulmalydyr. Çaganyň sözleşiş medeniýeti ösen bolmalydyr. Rus pedagogy W.A.Suhomlinskiý **“Dil öwretmeklik – örän nepislik, sypaýylyk bilen çaganyň ýüregine galtaşmakdyr. Çagalaryň gözlerine ene diliniň baý öwüşginlerini görkezip bilseňiz, olaryň ýürekleriniň syrly tarlary ýaňlanar”** diýýär. Körpe nesilleriň ýürekleriniň syrly tarlarynyň ýaňlanmagy diňe deňişli derslerde göz önünde tutulman, her bir dersde, her bir sapakda ýola goýulmalydyr. Şol bir dersde çaganyň sözleşişini türkmen edebi diliniň talaplaryna görä kemala getirmek, kämilleşdirmek, sözleriň täsirçililiginiň ösdürilmegi, ýazgyny ýa-da goşgyny çeper okap bermek üçin tema görä aýdylýan maglumatyň mazmunyna baglylykda çagalarda gözellige söýgi, begenç, tolgunma, içki şatlygyny ýüze çykaryp biljek eserleriň saýlanylyp alynmagy, hekaýalaryň, goşgularyň, sanawaçlaryň, matallaryň, ýaňlytmaçlaryň täsirli aýdylyp berilmegi aýdylýan zadyň mazmunyna, ýagny sözüň güýjüne söýgi döredýär, her bir öwredilýän zadyň gözelligine, mukaddesligine söýgi döretmek bolsa möhümdir.

Çagalara öwredilýän goşgulardyr hekaýalar, halk döredijiliginiň görnüşleri çagalaryň sözleşişiniň kämilleşmegine täsir edýär. Ertekiler mazmuny, formasy boýunça-da çagalara ýakyn bolup, diňe baglanyşykly sözleşiş ösdürmek bilen çäklenmän, eýsem çaganyň ünsüni, ýadyny, göz önüne getirmesini, logiki pikirlenmesini hem ösdürýär. Ertekilerdäki gahrymanlaryň obrazy çagalara täsir etmek bilen olaryň ýadynda ömürlük galýar, dürli häsiýetli gahrymanlaryň hereketleri olarda dogry dünýägarazşyň kemala gelmegine, durmuş ýagdaýlaryny, wakalary, obrazlary deňeşdirip bilmegine, pikirlenmesiniň, ýadynyň ösmegine ýardam edýär.

Şeýlelikde, täze sözleri, adalgalary öwrenmek bilen olar çaganyň sözleşişine girýär. Täze öwrenilen sözler çaganyň sözlük goruny baýlaşdyrýar. Çaganyň sözleşişiniň kämil bolmagy her bir dersde ünsden düşürilmeli däl, çünki dil adamzat aragatnaşygynyň serişdesidir. Adamyň aňynda gelip geçýän oý-pikirleriň ulgamy dil arkaly beýan edilýär. Terbiýeçiniň, mugallymyň sözleri arkaly ruhy baýlyklar, gymmatlyklar çaganyň aňyna ýetirilip, milli aňyýet, milli medeniýet kemala gelýär. Döwrüň, jemgyýetiň ösmegi bilen dil hem ösýär, baýlaşýar. Diliň ösmegi, baýlaşmagy bilen birlikde ol has-da çeperleşmelidir. Gadymyýetden gaýdýan türkmen dili ösmelidir, baýlaşmalydyr. Şahyr Atamyrat Atabaýew aýtmýşlaýyn:

– Goý, dünýäde ähli diller yaşasyn,
Yaşasyn içinde türkmeniň dilem.
Men dünýäniň bar baýlygyn çalyşman
Dil baýlygym – uly mirasym bilen –

diýýän sözleri dil baýlygymyzyň biziň gadymyýetden gaýdýan uly mirasymyzydygyna güwä geçýär.

Sözleşiş tipleri çagada kiçi ýaşlaryndan kemala gelmelidir. Sözleşiş endikleriniň binyady (dialog, monolog, gürrüň etme, hekaýa etme, suratlandyрма) berkden tutulmalydyr. Sözleşiş iki görnüşden durýar. Birinjisi, dilden we ýazmaça sözleşişe düşünmek, ikinjisi, öz pikirini erkin ýazmaça we dilden beýan edip bilmek. Biziň wezipämiz mekdep durmuşynda zerur boljak sözleşiş şunu iki görnüş boýunça ilkinji başarnyklaryň kiçi ýaşlaryndan öwredilmegini ýola goýmakdan ybaratdyr.

§ 3. Dil we pikirlenme. Dil aragatnaşyk serişdesidir

Dilň aragatnaşyk serişdesidigi hemmämiz üçin malim zat. Dil jemgyýetiň döremegi, ösmegi üçin zerur şertleriň biri bolup durýar. Dil bolmasa adamzat aragatnaşygy amala aşmaýar. Bu ýagdaý, hakykatdan-da, örän haýal, kem-kemden kämilleşme ýoluny geçip, adamyň intellektiniň (akyl ýetirisiňiň) ösmeginde uly özgeriş geçirmek bilen biziň döwrümize gelip ýetipdir.

Adamzat dörän günlerinden biri-biri bilen gatnaşykda bolup, fiziki taýdan biri-birini goldap gelipdirler. Sözleşýşiň döremegi bilen olarda birek-biregi ruhy taýdan goldamak kemala gelipdir. Sözleşýş arkaly adamlar öz pikirini-duýgusyny beýan etmek bilen hoşniýetli aragatnaşygy ýola goýupdyrlar. Dil arkaly adamzat siwilizasiýasy ösüpdir, tapgyr-tapgyr döwürleri başdan geçiripdir.

Her bir milli dil öz ösüş derejelerine ýetip, edebi formalara eýe bolandan soň, onuň aýdylyşyna talap, üns güýçlenip ugraýar. Dogry sözleşýiş bilen bilelikde sözleşýşiň äheňine adamlaryň dogry düşünmegi hem zerurdyr. Bu lingwistikanyň derwaýys meseleleriniň biridir. Sözleşýş äheňi dil hadysasy bolup, sözden ähmiýeti pes däl. Sözleşýş hakykaty şöhlendirmegiň adama mahsus bolan görnüşidir. Dil bu instinkt däl-de, köpyyllaryň dowamynda zähmetiň netijesinde, nesilleriň akyl-paýhasynyň tagallasy bilen gazanylan medeniýetdir. Dil we sözleşýiş aň we pikirlenme bilen gönüden-göni baglanyşykly bolup, pikirlenmäni beýan edýär.

Sözleşýş pikirň kesgitli mazmunyna we adamyň ýagdaýyny aňlatmagyna laýyklykda iki hili görnüşde ýüze çykýar. Şu ýagdaýlardan many çykaranymyzda sözleşýiş adamyň pikirini we duýgusyny aýan edýän serişde bolup durýar. Sözleşýş pikirň mazmunyny söz üsti bilen, duýgusyny özboluşly äheňiň üsti bilen berýär. Äheň – sözleşýişde aýdylyan manyny emosional aýratynlyklara, aýdylyan zada, waka laýyklykda many bermekde uly rol oýnaýar. Sesiň täsirliligi şygryň, okalyan eseriň, berilýän gürrüňiň täsirliligini artdyryýar. Diliň individual häsiýetde bolmaýşy ýaly, äheň hem individual häsiýetde bolmaýar. Psihologiya ylmy dil sözleşýişini we onuň aýdylyşynyň arabaglanyşkydygyny has öňräk subut etdi. Biz bu zatlary aýtmak bilen maksadymyz ösüp gelýän ýaş nesle diliň öwredilişine ünsi güýçlendirmek bilen sözleşýiş medeniýetiniň kämelligini gazanmakdyr. Diňe adama sözleşýiş mahsus häsiýetdir, ol tebigatyň talabydyr, adama beren peşgeşidir.

“Kowusnama” eserinde şeýle diýilýär: “Bilgin ki, hemme hünärden söz hünäri ýagşy, çünki başga jandarlardan adam on derejede artykdyr we bu artykmaçlyk adamyň bedeninde bardyr: başisi daşarda görnüp durýar we başisi içinde gizlidir. Ol baş gizlin duranlar şular: pikirlenme, hatyra, hyýal etmek, tapawudyny bilmek we nutk; başisi (adam teniniň) daşarky tarapynda görünyär: eşitmek, görmek, ys almak, tagam duýmak, syzmak. Bular başga jandarlarda hem bar. Emma adamdaky ýaly däl. Şoňa görä-de adam jandarlaryň üstünden hökmürowanlyk ediji patyşadyr. Şuny bildiňmi, diýmek, ýagşy sözlemegi öwren”.

Türkmen halkynyň taryhy ýoluna nazar aýlasak, münýyllyklaryň dowamynda dilimizi ösdürmek bilen baglanyşykly köp işleriň edilendigini görmek bolýar. Halkymyz adamzadyň medenî we ylmy genji-hazynalaryna saldamly goşantlaryny goşan halklaryň biri. Jemgyýetiň düşünje baýlygy dilde jemlenýär. Diliň ösmegi jemgyýetiň ösmegi bilen baglanyşyklydyr.

§ 4. Çagalaryň akyly taýdan ösüşiniň we sözleşişiniň ösüşiniň arabaglanyşygy. Sözleşiş çagalaryň psihiki ösüşine edýän täsiri

Sözleşiş ösüşi. Çaganyň sözleşişiniň ösüşinde onuň ukyplary üç ýaş çenli döwürde kemala gelýär. Ene dilini özleşdirmek çaganyň bokurdagynda emele getirýän ilkinji seslerinden başlanýar. Sözleşiş kemala gelmegi her çagada birhili geçýär.

Çaganyň bir ýaş çenli döwri heniz ol bir sözi aýdyp bilmese hem onuň sözleşişiniň ösmeginiň we ulular bilen aragatnaşyk açmagynyň möhüm döwri hasaplanýar. Sözleşiş çenli döwürde çaga dürli sesleri seslenmek bilen sesler we hereketler arkaly uly adamlar bilen aragatnaşyga girýär. Çaga doglandan beýläk beýnisi we duýuş agzalary dili özleşdirmäge taýýar bolýar. Çaga dogmanka eşidýär diýmäge hem esas bar. Sebäbi bäbek ejesiniň sesini beýlekilerden çalt tanaýar. Fransuz aýmlary doglanynda dört gün bolan bäbegiň öz dilinde aýdylyan jümleleri aýdylyş äheňi esasynda beýleki dillerdäkiden tapawutlandyryp bilýändiglerine geçirýän barlaglarynyň netijesinde göz ýetiripdirler. Sözleşiş ösdürmek terbiýeçiniň esasy işleriniň biridir. Ol çaganyň aň, akyly ösüşini üpjün etmäge gönükdirilendir. Çaganyň söz baýlygynyň

güňmegi we grammatik gurluşyň özeleşdirilişi durmuş we terbiýe bermegiň şertlerine baglydyr.

Bu meseleleri çözmek üçin:

- çaganyň aýdýan zadyny üns berip diňlemeli;
- onuň bilen häli-şindi gürründeş bolmaly;
- çaganyň öz deň-duşlary we ulular bilen söhbetdeş bolmaklygyna kömek etmeli.

Aň-düşünje (intellekt) bilen daşky dünýä akyl ýetirip bilmek, pikirlenmek, göz önüne getirmek, şeýle-de sözleşiş – bu adamyň tapawutly tarapydyr. Aň-düşünje çagada diňe bir onuň ösüş döwründe beden ösüşini başdan geçirýänligi üçin doremän, eýsem adamyň sözleşişe eýe bolmagynyň kanunalaýyklygy üçindir. Sözleşiş dili adamyň eýýam irki çagalyk döwründe döreýär we mekdebe çenli, mekdep döwründe has kämilleşýär.

Intellekt – bu näme? Intellekt – bu beýnini iýmitlendirýän degre bolup, alymlaryň tassyklamagyna görä dürli gömüşi ukyplara eýedir. Şolaryň birinjisi sözleşiş-lingwistiki intellekt bolup, oňa sözleşiş ukyby degişlidir.

Adamyň fiziki we psihiki ösüşi dürli ýaş döwürlerine bölünýär. Meselem, bäbeklik, irki çagalyk, mekdebe çenli, kiçi ýaşly mekdep, ýetginjeklik, ýaşlyk, kämillik döwürleri. Çaganyň intellekti (aň-düşünjesi) irki çagalyk döwründe ýüze çykýar we kem-kemden mekdebe çenli, kiçi ýaşly mekdep, ýetginjeklik döwürlerinde kämilleşýär. Bu ösüş we kämilleşme gönüden-göni sözleşiş arkaly bolup geçýär.

Çaga bilen iş salyşýan ulular (ata-eneler, terbiýeçiler, mugallymlar) bäbeklik döwründen dogry geplemäge ugrukdyrsalar, çagada göz önüne getirme, pikirlenme duýgulary ösüş döwrüne görä özgerýär. Aňyň ösmegi bilen çaganyň emosiýalaryna erk edip bilmegi hem kämilleşýär.

Çaganyň ösüşi fiziki taýdan-da, akyl taýdan-da birsydyrgyn deň gitmeýär. Alymlar çaganyň psihiki ösüşini 4 tapgyra bölýärler. Şonuň iki tapgyry mekdebe çenli ýaş döwrüne düşýär. Birinji döwri – duýgular esasynda düşünýän döwri (0–2 ýaş). Çaga doglandan 2 ýaş çenli duýgusynyň esasynda fiziki ösüşe eýe bolýar. Ajyganda, bir ýeri agyranda aglaýar, sesi, ýagtylygy duýýar. Bu döwürde, esasan, duýgy höküm sürýär.

Ikinji döwri 2–7 ýaş çenli döwri öz içine alyp, çaga, esasan, özüne daş-töweregindäkileriň gözi bilen seredýär. Bu ýaşda maşgala agzalarynyň çaga bolan ünsüniň, maşgalada ruhubelent gurşawyň bolmagy zerur.

Aň-düşünje çagada diňe bir onuň yetginjeklik hem ýaşlyk döwründe beden ösüşini başdan geçirýänligi üçin döremän, eýsem adamyň sözleşşe eýe bolmagynyň kanunalaýyklygy üçindir.

Eger çagany ýaşlykda gurşap alýan adamlar oňa dogry sözlemegi öwredip başlasalar, onda ol çaga talabalaýyk ösüşi başdan geçirýär: başaraňlyk, göz önüne getirmek, pikirlenmek duýgulary ösüş döwrüne görä laýyk özgerýär. Aňyň ösmegi bilen çaganyň emosiýalaryna erk edip bilmegi hem kämilleşýär.

Çaga bir manyly hereketi, sözi öwrenmek üçin şol hereketi, sözi kân sapar görüp, eşidip, gaytalaý, beýnisinde oňat bişdirmeli bolýar. Diňe şondan soň öwrenýär, düşünýär we olary özbaşdak gerekli ýerinde ulanyp başlaýar. Çaganyň görýän, eşidýän, duýýan zatlary onuň kelle beýnisiniň pikirlenmek funksiýasyny (akylyny, psihikasyny) ösdürýär. Daş-töweregiň täsiri bolmasa çaganyň kelle beýnisiniň, psihikasynyň ösmegi mümkin däl. Psihikanyň ösmegi bolsa çaganyň eşidýän, görýän, duýýan zatlarynyň kem-kemden çylşyrymlaşmagyny, çuňlaşmagyny talap edýär. Diýmek, çaganyň ösmegi, psihikasynyň kämilleşmegi onuň beýnisine baryan maglumatlaryň kem-kemden baýlaşmagyny, çylşyrymlaşmagyny talap edýär. Şol maglumatlaryň şeýle özgermegi çaganyň psihikasynyň ösmegini berjaý edýär. Çaga terbiýesi bilen meşgullanýan adamlar çagany ýaşyna görä gerekli, peýdaly maglumatlar bilen üpjün edip bilseler, onuň akylynyň ýaşyna laýyk ösmegini gazanyp bilerler. Çaga gerekli maglumatlar yetmezlik edende, onuň şol döwri boş geçýär. Boş geçen döwrüň öwezini soň, hiç wagt dolduryp bolmaýar. Sebäbi her döwrüň öz almaly maglumatlary bolýar. 5 ýaş çenli alnan maglumatlar hemişelik alynýar. Ol oňat hem bolsa, erbet hem bolsa ýatdan çykmaýar. 5 ýaşdan soň alynmaly maglumatlar näçe giç alynsa, şonça-da olaryň ýatdan çykýanlary köpelip başlaýar.

“Komsomolskaya prawda” gazetiniň 1986-njy ýylda çykan sanlarynyň birinde şeýle maglumatlar berilýär: “Ugandanyň çygly tropiki tokaýlarynda bir çaga tapylýar. Wraçlaryň kesgitlemegine görä, ol çaga birnäçe ýyllap tokaýda ýaşapdyr. Ol takmynan 4-7 ýaşlarynda. Robert diýlip at dakylan ol çaga babuň maýmynlarynyň gözegçiligi astynda ýaşapdyr. Ony tapanlarynda ol diňe emedeklemegi başaryan eken. Dik durmak, ýöremek, oturmak ýaly hereketler oňa kyn düşýär. Çommalyp oturmany gowy görýär. Robert özüne geýdirilen eşikleri ýyrtýar, birhili aglaýan ýaly edip seslenýär.

Özüniň ýerleşdirilen çagalar öýüniň işgärlerine, çagalaryna hiç hili üns bermeyär. Iýýan iýmiti diňe ir-iýmiş, otlary, agajyň pürüni çeyneyär. Onuň adamlaryň durmuş şertlerine öwrenişip biljekdigini-bilmejekdigini aýtmak kyn. Ol hakda wraçlar belli bir zat aýdyp bilmeýärler“.

Kadaly maşgala terbiýesini alan bolsa Robert beýle häsiýetli bolup ýetişmezdi. Rus pedagogy A.S.Makarenkonyň aýdyşy ýaly, “çagany hemme zat terbiýeleýär – adamlaram, daş-töwerekdäki zatlaram, hadysalaram, ýöne ozaly bilen adamlar, esasan hem, hossarlar we pedagoglar“.

Jany sagat, wagtynda dünýä inen çaga gije-gündiziň 20 sagada golaýyny ukuda geçirýär. Käwagt ýatyrka onuň yüzünde ýylgyrma alamaty hem peýda bolýar. Wagt geçdigiçe çaganyň beýnisiniň işleýşi ösýär. Şeýlelikde, çaga töweregindäki zatlara kem-kemden gyzygyp başlaýar. Bir-iki aýlyk bolanda çaga enesini tanap başlaýar. Enäniň yüzüne gözi düşende begenip ýylgyrýar, bir hili seslenip “geplejek” bolýar. 2-3 aýlyk bolanda töweregindäki zatlar bilen gyzyklanyp, synlap başlaýar. Çaganyň zatlara bolan gyzyklanmasy, ünsi gün-günden artyp, öz ugruna seslenip, sesli, gülüp başlaýar. 5-6 aýlyk bolanda iki sesden ybarat söz bognuna meňzeş zady aýdýan ýaly seslenip başlaýar. 7-8 aýlyk bolanda öz-özünden bir zatlar gepläp oýnamany çykaryar. Käbir öwrenen söz bogunlaryny “gaýtala” diýseň gaýtalap berýär. 11-12 aýlyk bolanda çaga ite “aw-aw”, pişige “piş-piş” diýen ýaly ilkinji sözlerini aýdýar. Şeýlelikde, çagada sözleşiş kemala gelip başlaýar.

§ 5. Terbiýeçiniň dili çagalaryň sözleşiş dilini ösdürmegiň esasy serişdesidir

Terbiýeçi çagalary hemmetaraplaýyn terbiýelemekde döwlet tarapyndan ynanylan adamdyr. Ol ýurdumyzyň geljekdäki raýatlaryny döwrebap terbiýeläp ýetişdirmek ugrunda çalyşýar. Çagalar bagynyň terbiýeçisiniň sözleşişiniň kämilligi onuň hünär kämilliginiň yokarydygyny görkezýär. Ol özünde sözleşişniň kämil başarnyklaryny edinmek bilen çagalary hem şeýle ruhda terbiýeleýär. Terbiýeçiniň sözleşiş çaganyň sözleşişiniň esasy çeşmesidir. Terbiýeçi döwlet tarapyndan düzülen maksatnamany doly yerine ýetirmäge çalyşmalydyr. Hakyky terbiýeçiden edilýän pedagogik talaplar örän köpdür. Biz olaryň üstünde durup geçeris. Çagalar bagynda terbiýeçi bolup işlejek adamyň sözleşiş dili düşnükli, sada, edebi dilde, howlukman

her bir sözi, sesi yerli-ýerinde goýup, gepläp bilmegi başaryan adamlar bolmaly. Sözleşiş dili arassa, sada bolmaly. Çaga ula öýkünmek bilen öwrenýär. Terbiýeçi labyzly çeper okaýsa hem-de gürrüň edip bilmäge ökte bolmalydyr. Labyzly okaýs, çeper gürrüň edip bermek çagada okalyan, gürrüň berilýän zada gyzyklanmany oýarýar, diňlemäge höwesini ösdürýär. Gürrüň edip bermek, hekaýa etmek arkaly baglanyşykly sözleşiş ösýär. Hekaýa etmegi öwretmek gören-eşiden zatlaryny gürrüň etdirmekden, gysgajyk edebi eserleri okap berip, şol baradaky pikirlerini bilmekden, sorag-jogapdan başlanýar. Soňra suratlar arkaly hekaýa etmeklige geçilýär.

Terbiýeçi ünsli we hoşniýetli bolmalydyr. Eger-de körpe çaga siz bilen gepleşýse, siz onuň bu ýagdaýyna begenýändigini, ony ýadaman-ýaltanman diňlemäge taýýardygyňyzy duýdurmaly. Terbiýeçiniň hoşgylawlygy we ýylgymasy çaga oňaly täsir edýändir. Çaga terbiýeçi bilen uzak gürleşenini kem görýän däl.

Terbiýeçiniň alçaklygy, çagalar bilen erkin gatnaşykda bolmagy okuw işine oňaly täsir edýär. Onuň özüni alyp barşy çagalaryň-da özüni erkin duýmagyna, bilýän maglumatlaryny aýdyp bilmegine mümkinçilik döredýär.

Terbiýeçi okuw maglumatyny öz häsiýetine mahsus bolan derejede (hiç hili ýasamalygy ulanmasyzdan) düşündirse, çagalar hem şol usulda bilýänlerini erkin beýan etmäge ymtylýarlar. Okuwa bolan bu görnüşdäki şahsy çemeleşme edebi, seresaplylygy, otagda oturan çagalaryň düzümini, olaryň ösüş derejesini, aň-düşünjesini, terbiýeçi bilen çagalaryň özara gatnaşygyny göz önünde tutmak bilen pedagogik taktlylygy hem talap edýär. **Su nukdaýnazardan-da**, terbiýeçi okadýan çagalarynyň ýaşyna görä hereket etmelidir, her bir zada **olaryň** gözi bilen **garamalydyr**, ony **görmelidir, duýmalydyr**.

Özüniň şahsy tejribesiniň okuwynyň mazmunynyň bir bölegidigine düşünýän, ony çagalara ýetirmäge synanyşýan terbiýeçi hem mugallymdyr, hem-de terbiýeçidir. Terbiýeçiniň açyklygy birnäçe wajyp wezipeleri yerine ýetirýär. Meselem, maglumatyň beýan edilişi has ynamly bolýar, çagalarda terbiýeçiniň maglumatlary beýan etmekde alýan maglumatlaryna gyzyklanmak, şatlykly duýgyny başdan geçirmekligi oýarýar, terbiýeçiniň gürrüň berşine aňly-düşünjeli, gyzyklanma bilen üns bermäge, onuň usullaryna göz ýetirmäge ýardam edýär. Çagada birek-birege ynamlylyk, çynlakaýlyk, şadyýanlyk, erkinlik şertlerini döredýär.

Terbiýeçi sapakda diňe belli bir çaganyň durmuş tejribesi bilen iş salyşman, tutuş çagalar toparynyň durmuş tejribesini hem göz önünde tutmaly bolýar. Bu bolsa sapagyň mümkinçiliklerini giňeldýär. Çagalaryň durmuş tejribesiniň dürliügi, köplügi, olaryň häsiýetine okuwçylaryň özlriçe düşünişleri köptaraplylygyň birligidir. Bu bolsa çekeleşme üçin esas döredýär, birek-birek bilen jedelleşmäge, maslahatlaşmaga, birek-biregi düzetmäge, birek-biregiň pikirini has-da giňeltmäge ýol açýar.

Terbiýeçiniň sözleýiş medeniýetiniň çaga täsiri örän uludyr. Sözleýiş medeniýeti diýip, diliň hemme kada-kanunlaryna laýyk gelyän derejede sözlemeklige aýdylyar. Sözleýiş medeniýetini edinmek diňe dil birlikleriniň manysyna düşünmek däl-de, olary edebi dilde peýdalanyň bilmekdir. Dürli sapaklarda dürli temalaryň üsti bilen sapaga mahsus düşüňjeler bilen bilelikde halkymyzyň maddy-ruhy we milli-medeni gymmatlyklary barada ýaş aýratynlyklaryna görä düşüňje berilýär, olaryň gadyr-gymmaty düşündirilýär. Şeýle düşündirişlerde terbiýeçiniň, mugallymyň sözleýiş ukyby uly rol oýnaýar. Terbiýeçiniň, mugallymyň sözleýiş ukyby diýip sözleri ýerbe-ýer goýup, çeper sözläp bilmeklige, äheñiniň, labyzynyň suhangöýlügine (ýumşak, mylaýym äheñli, süýji sözli, dilewar), sözlände çagalara bolan mähirli, mylaýym gatnaşygyna, gepleýän wagty çaganyň ýaş aýratynlygyna laýyklykda sözläp bilmegine aýtmak bolar. Şol ukyp hem çaganyň baglanyşykly sözläp bilmek endikleriniň kemala gelmegine, sözleýiş medeniýetiniň kämilleşmegine ýardam edýär. Sözleýiş arkaly maddy-ruhy we milli-medeni ruhy gymmatlyklarymyz sapaklarda öwredilýän düşüňjelerin üsti bilen çagalaryň aňyna siňdirilýär.

Türkmenistanda birnäçe dialekt bolup, ýerli ilat şol dialektde gepleşýär. Köp terbiýeçiler hem şol ýerde ýaşap, şive diline öwrenişip gidýärler. Emma terbiýeçi çagalar bilen sapak geçende edebi diliň derejesinde sözlemäge we ony çagalara hem öwretmäge borçludyr. Terbiýeçi öz sözleýişinde her bir sözi, sesleri ýerli-ýerinde goýup, degişli basym boýunça geplemegi başarmalydyrlar. Durmuşda käbir terbiýeçiler aýdýan sözleriniň soňuny doly eşitdirmeyärler, örän ýuwaş ýa-da çalt gepleýärler. Bu ýagdaýy olaryň özlri bilmeyär. Şonuň üçin geljekde terbiýeçi bolmagy ýüregine düwen adamlar pedagogik okuw jaýlaryna girmekçi bolan ýagdaýlarynda ilki bilen olaryň arassa, sada, düşnükli gürlemek ukyby barlanyp görülmelidir. Okuwa girmek isleýänleriň sözleýiş dilinde käbir yetmezçilikler bolsa, ýagny edebi dilde gürläp bilme, käbir sesleri aýdyp bilme, sakynyp geplese, onda hemme talaplary ödeýän hakyky terbiýeçi bolmaz. Irki ýaşly çagalaryň sözleýiş

medeniýetine eýe bolmagy ene-atalar bilen bilelikde terbiýeçilere hem baglydyr. Ýene-de göz önünde tutulmaly zatlaryň iň esasyalarynyň biri sözüň basymynyň dogry goýulmagydyr. Çagalaryň, uly adamlaryň arasynda hem basymy talabalaýyk edip aýtmaýanlaryna köp duş gelmek bolýar. Mysal üçin, “meýlis”, “surat” ýaly sözlerde ikinji bogny sokduryp, uzyn aýdýarlar. Bu sözüň aýdylyş talabyny ödemeyär. Ýene bir mysal: terbiýeçi çaga bilen işlände bir agajy görkezip bu näme diýip sorag berende, çaganyň “bag” diýip beren jogabyny düzetmegiň ýerine üns hem bermeyär. Bir agaç bag bolmaýar. Çaga şu ýerde gödek ýalňyşlyk goýberýär.

Mugallymçylyk mekdebiňiň talyplaryndan edilyän esasy talaplar:

1. Edebi türkmen dilinde sada we düşnükli geplemegi başarmak.
2. Türkmen diliniň grammatikasyny, onuň böleklerini, leksikany, fonetikany, morfologiany gowy bilmek.
3. Mekdebe çenli ýaşly çagalaryň sözleşiş diliniň ösmeginiň aýratynlyklaryny özüleşdirmek.
4. Okatmagyň dürli usullaryny oňat bilmek.

Çagalar bagynyň terbiýeçisiniň sözleşişiniň kämilligi onuň hünär kämilliginiň yokarydygyny görkezýär. Terbiýeçi öz sözleşiş edebini kämilleşdirmegiň üstünde işlände dil baýlygyny artdymaga çalşmalydyr. Ol dilde fonetik, leksik, grammatik taraplaryna, onuň manysyna, ýerlikli peýdalanylyşyna üns bermelidir. Öz sözleşişini kämilleşdirmek her bir geljekki bilim işgäri üçin öz önünde-de, jemgyýetiň önünde-de uly borçdur. Ol özünde sözleşişni kämil başarnyklaryny edinmek bilen çagalaryň hem sözleşişiniň talabalaýyk bolmagyny gazanýar.

§ 6. Mekdebe çenli ýaşly çagalar edarasynda sözleşiş ösdürmek boýunça alnyp barylýan işleriň görnüşleri, mazmuny we wezipeleri

Täze Galkynyş zamanamyzda bilim özgertmeleri esasynda alnyp barylýan işler hemmetaraplaýyn bilim bermek esasynda kämil şahsýeti terbiýeläp ýetşdirmegi göz önünde tutýar. Çagalar baglarynda akyly, ahlak we estetik (gözelligi) terbiýesi sözleşiş esasynda amala aşýar. Çagalar bagynda okatmagyň we terbiýelemegiň maksatnamasynda çagalar bakja bagynyň irki we mekdebe çenli ýaşly çagalaryň sözleşişini ösdürmek boýunça guramaçylyk işleri we okatmagyň usullary görkezilýär. Mälim bolşy ýaly,

irki we mekdebe çenli çagalaryň sözleşişiniň mazmuny daş-töwerekde bolýan wakalar esasynda aňynda şöhlelenýär. Bu onuň özi, beden agzalary, ýakyn adamlary, ýaşayan otagy, terbiýe alýan çagalar bagy, seýilgäh, golaýyndaky köçeler, şäher adamlaryň zähmeti, işi, janly we jansyz tebigat. Uly toparlarda etiki düşüňjeler, ýagny daş-töwerekdäki gurşap alýan adamlar, birek-biregiň önündäki borjy, birek-birege bolan sylanysykly gatnaşyk, tebigat, jemgyýetiň ýaşayşy, baýramçylyklar bilen bagly etmeli işleri barada düşüňjeler berilýär. Okuw Maksatnamasynda aşakdaky wezipeler kesgittenilýär:

- täze bogunlary, ses utgaşmalaryny we sada sözleri aýtmakda öýkünmeği ýüze çykarmak;
- bir ýaşynyň ahyryna çenli çagalara 10-12 sany aňsatja söz ulanmagy öwretmek;
- haýwanlara we ösümliklere mähirli garaýşy terbiýelemek;
- çaganyň özüne ýüzlenilen söze düşüňmegi, oňa elýeterli sözleşiş serişdesine görä jogap bermegi öwretmek, ulular bilen gepleşmäge meýil döretmek;
- çaganyň söz baýlygyny (ony gurşap alan zatlaryň atlarynyň we olar bilen edilýän hereketleriň hasabyna) ösdürmek;
- ýönekeý sözlemiň gurluşyny özleşdirmek;
- sözleşişin ses medeniýetini (dogry dem almak, sözleşiş tizligi, sesi dogry aýtmak) ele almak;
- çaganyň deň-duşlary we özge adamlar bilen aragatnaşygyny giňeltmek;
- çaganyň geplemek meýlini, islegini, gepe goşulýşmak ymtylmasyny goldamak;
- sözleşiş medeniýetiniň başlangyjyny özleşdirmegi, ýagny sypaýy gatnaşygyň sözleşiş görnüşlerini (salamlaşmak, hoşlaşmak, minnetdarlyk bildirmek) ulanmagy öwretmek;
- söz binýadyny dogry goýmagy (oýnawaçlar bilen oýnamak, hereketli oýunlar arkaly), giňeltmegi we ulanmagy öwretmek;
- sanlary, wagty aňlatmak üçin atlaryň, sypatlaryň goşulmalaryny ulanmak başarnygyny ýola goýmak;
- sözüň aňladýan şekilini göz önüne getirmegi öwretmek;
- monologik sözleşişin ilkinji görnüşlerini özleşdirmegi, özüňde täsir galdyran hadysa barada iki-üç sözlemden ybarat gürrüň bermegi öwretmek;

– çeper eseri diňläp, onuň mazmunyna düşünmegi, goşgyny dogry aheňde aýtmagy öwretmek;

– baglanyşykly we labyzly sözleşi ösdürmek;

– tanyş ertekiler, goşgular, hekaýalar boýunça sahna oýunlaryna gatnaşmaga höwes döretmek.

– çeper eserleriň gahrymanlaryna olaryň häsiýetlerine görä garaýşy terbiýelemek;

– edepli sözleş kadalarynyň başlangyjyny öwretmek;

– eseriň mazmunyny ara alyp maslahatlaşmak, gürrüň bermek, goşgy aýtmak meýli ösdürmek;

– çagalaryň aýratynlykda döredijilikli sözleş ukyplaryny ösdürmek.

Şeýlelikde, sözleş çaganyň şahsyýetiniň ösmegine täsir edýär, ýardam berýär, onuň bilimi, gözýetimi giňeyär, daş-töweregindäkiler bilen gatnaşykda bolmaga kömek edýär, edep-terbiýe düzgünlerini özleşdirýär. Sözleşi ösdürmek bilen çaga daş-töweregine garaýşyny kämilleşdirýär we oňa tiz öwrenişýär.

Sözleş boýunça ýörite bellenen sapaklarda sözleşi öwretmek boýunça aşakdaky görmüşler alnyp barylýar:

a) çagalaryň ses medeniyetini terbiýelemek;

b) sözlük goruny baýlaşdyrmak;

ç) grammatik endikleri kemala getirmek;

d) baglanyşykly sözleşi öwretmek – monolog-dialog-daş-töwerek bilen baglanyşyklykda;

e) çeper edebiyat bilen tanyşdyrmak, ýat tutmagy öwretmek.

Bu işleriň maksady her bir çagada baglanyşykly sözleşi kemala getirmekdir. Çaga ýedi ýaşyna çenli sözleşiň daş-töweregindäki görýän zatlaryny suratlandyrmak, wakalary gürrüň bermek üçin monolog görmüşini peýdalanyp bilmegi başarmalydyr. Çaganyň monologyndaky sözlemleriň grammatik gurluşy edebi diliň normalaryna gabat gelmelidir.

Çaganyň akyl taýdan ösmeginde dil sözleşiniň kemala gelmeginiň uly ähmiýeti bar. Çagany ene dilini sözleşiň oňat nusgalary esasynda öwretmeli. Çagalar öýkünmek esasynda kämil däl sözleşi hem öwrenýärler.

Sözleşi öwretmegiň iki sany esasy görmüşiniň üstünde durlup geçilýär.

1. Çagalaryň terbiýeçi, çagalar bagynyň beýleki işgärleri bilen öz aralarynda erkin gepleşiği.

2. Sözleşi ösdürmek boýunça ýörite sapaklar.

Çagalar baglarynda çagalaryň erkin sözleşiş gepleşigi şeýle ýagdaýda geçýär:

- durmuşda;
- gezelenç wagtynda;
- oýun döwründe;
- daş-töwerek bilen tanyşdyrylanda (ýylyň ähli paslynda, tebigatda we durmuşda);
- zähmet işinde (hojalykda we tebigatda zähmet);
- baýramçylyklar we göwünaçmalar wagtynda;
- sözleşiş ösdürmek boýunça maksatsyz meşgullanmalar; ýönekeý matematiki düşünjeleri kemala getirmek, surat çekmek, gurnamak, beden-terbiýe, aýdym-saz.

Sözleşiş ösdürmek boýunça ýörite sapaklar çagalaryň üç ýaşyndan başlap geçirilip başlanýar. Sapaklarda çagalar terbiýeçiniň görkezme esbapyna görä gürrüň edip bilýär we beýleki çagalar bilen bilelikde iş gurap bilýärler. Öwrediji oýunlary oýnamak, bilelikde aýdym aýtmak arkaly dürli usullaryň esasynda sözleşiş kämilleşdirýärler. Maksatnamada dürli ýaş toparlarynda sözleşiş ösdürmek boýunça ýörite berlen sapaklar bölümler boýunça berilýär.

Şu dersimiziň öňde goýýan maksady çagalara ýaşlykdan ene dilini öwretmekdir. Bizniň psihologiýa ylmyndan bilşimize görä, sözleşiş, pikirlenme psihiki proses bilen aýrylmaz arabaglanyşykdadyr. Şonuň üçin biz çagalara edebi türkmen dilini öwretmekden başga pikir ýöretmekligi, pikir jemlemekligi we netije çykarmaklygy, predmetler we hadysalar arasynda baglanyşyk goýmaklygy hem öwretmelidir.

Her bir çagalar bagynda çagalaryň sözleşiş dilini ösdürmek üçin gerekli şertler zerurdyr. Toparyň çaga sany talabalaýyk bolmaly. Hormatly Prezidentimiz bilim özgertmelerine laýyklykda çagalar baglarynyň toparlarynda çaga sanynyň kesgitli bolmagyny kanunlaşdyrmagy her bir çaga berilýän ünsüň güýçlenmegi üçin, çaganyň talabalaýyk bilim-terbiýe almagyny göz önünde tutanlygyndadyr.

Bu işleriň öňde goýýan maksady ýokarda agzalan görmüşleriň esasynda her bir çagada baglanyşykly sözleşiş ýola goyulmagydyr. Çagalarda dil öwrenmeklige bolan höwes bolmalydyr. Şeýle höwesi çagalar bagynyň hemme işgärleri goldamalydyr. Çagalar bagynyň önünde duran esasy wezipeleriň biri çagalaryň söz görüni ösdürmekdir, baýlaşdyrmakdyr.

Çagalar köp sözleri durmuşdan özbaşdak hem öwrenýärler. Bu yeterlik dälidir. Şeýle bolanda çagalar köp sözleri nädogry öwrenýärler. Täze sözleri ýörite öwrenmek üçin sapklarda dürli oýunlar guralmalydyr. Daş-töwerek bilen tanyşdyrylmalydyr. Çagalaryň sözleşýindäki gerek bolmadyk nädogry sözleri dogry aýtmagy öwretmelidir. Çagalar bagynyň önünde duran ýene-de bir mesele, ol hem çagalaryň sözleri ýerli-ýerinde goýup sözlem düzmegi başarmalydyr. Özüne aýdylan gepleşige düşünmelidir. Sorag-jogap alyşmagy başarmalydyr. Muňa dialog (gepleşik) diýilýär. Dialog – iki we birnäçe adamyň arasyndaky gürrüň, gepleşik. Dialoga gatnaşýan her bir adamyň sözi replika atlandyrylýar. Interaktiw usulyň esasynda dialog hyzmatdaşlygy durýar. Dialog hyzmatdaşlygy çaganyň döredijilikli göz önüne getirmesini ösdürýär, her çaganyň öz pikirini aýtmagyna mümkinçilik berýär, çaga özüni arkawyn alyp barýar. Haýsydyr bir eser sahnalaşdyrylanda gatnaşýan gahrymanyň häsiýetli aýratynlygyna görä (sesiniň bady, sözleşýiniň tempy) çaga henä bilen aýtmaklyk düşündirilýär.

Dialog hyzmatdaşlygy – bu çagalaryň toparlarynyň arasyndaky özara hyzmatdaşlygydyr.

Terbiýeçi çagalaryň özläriniň gürrüň berip, beýlekileriň diňläp bilmegini gazanmaly. Muňa monolog diýilýär. Monolog – bu bir adamyň sözleşşi. Bu hili sözleşiş çaganyň sözleşiş başarnyklarynyň kämil bolmagyna, çaganyň öz pikirlenmesini beýan edip bilmegine ýardam edýär. Çaganyň sözleşşinde dialog hem, monolog hem öz ornuny tapmalydyr.

Mekdebe çenli ýaşly çagalara dil öwretmegiň ýene-de bir esasy maksady we wezipesi çagalary mekdepde sowat öwretmeklige taýýarlaýar.

§ 7. “Türkmenistanda mekdebe çenli terbiýe we bilim bermegiň maksatnamasynda” sözleşşi ösdürmek işleriniň mazmuny boýunça meseleleriň açylyp görkezilişi

Sözleşiş

Jemgyýet we adam özara aragatnaşyksyz ýaşap bilmeyär. Birinjiden, çaga ene dilini öleşdirmek bilen zatlar esasynda görýän dünýäsini sözler dünýäsine öwürýär. Adam aňy dilde beýan edilýär. Dil aňyň maddy görkezijisi bolup hyzmat edýär.

Ikinjiden, milletiň, halkyň dilinde onuň taryhy, tejribesi, medeniýeti, aňy, ruhy baýlyklary aňladylyar. Milli aňy, medeniýeti kemala getirmek diýmek, şol ruhy baýlyklary çaganyň aňyna siňdirmek diýmekdir.

Üçünjiden, dil aragatnaşyk serişdesidir. Aragatnaşykda diliň ulanylmagy – sözleşidir.

Diýmek, akyl terbiýesiniň iň wajyp tarapy çaganyň baglanyşykly sözleşini ösdürmekden ybaratdyr.

Çaganyň sözleşiniň baýlaşmagy onuň gepleşikde meňzetmeler, deňeşdirmeler ýaly çeperçilik serişdelerini ulanmagyna we olara düşünmegine, pikirlerini, garaýyşlaryny yzygiderli, baglanyşykly, esaslandyrylan, subut edilen ýagdaýda beýan edip bilmegine baglydyr. Şeýle-de, sözleşide basymlyry aňňi ulanyp, duýgularyny, garaýyşlaryny labyzly beýan edip bilmelidir.

Körpe çagalar bilen işleşmekde ownuk zat ýokdur. Oýnawaçlar, gurjaklar, dürli suratlar çagalarda aýratyn bir şatlykly duýgy döredýär. Oýun çaganyň durmuşynda esasy iş bolup durýar, sebäbi işi amal etmek üçin onuň ahlil baş duýgusy, ýagny görüş, eşidiş, duýuş, ys alyş, aňmak ýaly duýgulary „hereketde” bolýar. Şeýle ýagdaýda olar sözleri-de, sözleşiş nusgalary-da, söz arkaly berilýän howaýy düşüňjeleri-de tiz we durnukly özleşdirmegi başaýarlar. Çaga irki ýaşlarynda öz duýgularyny doly we anyk beýan edip bilmeýär. Şonuň üçin-de ene-atanyň, terbiýeçiniň, mugallymyň çaganyň ruhy ýagdaýyny ýüzünden okamak ukyby bolmalydyr. Onuň aňly-düşünjeli, sagdyn bedenli, ruhabelent, mähirli adam bolup ýetişmegi üçin uly alada edilmelidir.

Çagalar bilen çapakdan daşary geçirilýän çäreler dürli-dürlüligi bilen çaganyň döredijilikli göz önüne getirmesini, hyýalyny, arzuwçylygyny, oýna bolan gyzyklanmany, hyýalynyň obrazlaýyn pikirlenmesini, tebigata söýgini ösdürýär. Terbiýeçiniň pedagogik taktlylygy, medeniýeti, çagalary oýna çekip bilşi, çylşyrymly ýagdaý gabat gelende baş alyp çykyşy, oýna täze öwürşgin çalyyp bilşi her bir geçirilýän çäräniň, isle hereketli oýun bolsun, isle, sazly çäreler bolsun, maksadyna ýetmegine ýardam berýär.

Adaty durmuşda ulanylýan sözlerden medeniýetde, ylymda, tehnikada ulanylýan anyk sözlere geçmek halk döredijiligini, edebi eserleri öwrenip, çeper sözleşe geçmek bilen baglanyşyklydyr. Şeýlelikde, çaga şahsyýetiniň ösüşi onuň ruhy baýlygynyň, daş-töwerek bilen aragatnaşygynyň netijesidir we önümidir. Şonuň üçin-de çagany gurşayan, onuň bilen aragatnaşykda bolýan adamlar dil we ruhy baýlygy boýunça ýokary derejede bolmalydyr.

“Türkmenistanda mekdebe çenli terbiýe we bilim bermegiň maksatnamasynda” sözleşşi ösdürmek boýunça aşakdaky talaplar esasynda sözleşşi ösdürmek işleri alnyp barylýar.

Ýönekeý sözlemiň gurluşyny özleşdirmek we gepleşik medeniýetini (gepleşigiň depgini, sazlaşygy, aýdyňlygy, gepleşýän adamyň ýüzüne garamak, salamlaşmak, hoşlaşmak, minnetdarlyk bildirmek we ş.m.) öwrenmelidir.

Surat boýunça ýa-da gören-eşiden zatlaryň barada 2-3 sözlem düzmegi, çaklaňja ertekä, goşga düşünmegi başarmalydyr.

Sözleriň aýdylyşyny öwrenmek we berkitmek üçin çagalaryň sadaja goşgulary, deňişmeleri aýdyp bermeklerini, ýat tutmaklaryny, olaryň düşnükli, howlukman geplemeklerini, öý goşlarynyň, gap-gaçlaryň, geýim-gejimleriň, oýnawaçlaryň, ösümlükleriň, miweleriň, gök önümleriň, öý haywanlarynyň, daş-töwerekdäki adamlaryň atlaryny bilmeklerini gazanmak möhümdir.

Şu toparyň çagalarynyň söz baýlygy ak, gara, gyzyň, ýaşyl, gök, sary, uly, kiçi, sowuk, ýyly, gyzgyn, turşy, süýji, aý, togalak ýaly sypat sözleri, şu gün, ertir, beýik, pes, ýakyn, daş ýaly hallaryň hasabyna giňeldilmelidir.

3 ýaşly çagalara ähli çekimli we çekimsiz, esasan-da *r-l, w-f, j-z, g-k* sesleri, sözleri dogry aýtmagy, demni agzyňdan kadaly almagy, tanyş zatlaryň we oýnawaçlaryň atlaryny düşümler, yönkemeler (düşümdir yönkeme barada kesgitleme bermezden) bilen üýtgedilen, birlik we köplük sanda getirilen sözleri ulanmak öwredilmelidir.

Çagalar terbiýeçiniň sözleşşini ünsli diňlemegi we oňa düşünmegi, kim? näme? näme edýär? nirede? näme üçin? ýaly soraglaryna jogap bermegi, oňat bilýän ertekilerini we gysgajyk hekaýalary aýdyp bilmegi, suratlaryň mazmuny boýunça soraglara jogap bermegi, olar boýunça gysgajyk ýönekeýje 2-3 sözden ybarat bolan sözlemleri düzmegi başarmalydyr.

Çagalaryň hyýallary, islegleri çeper edebiýatyň, sazly oyunlaryň, aýdym-tanslaryň täsiri arkaly baýlaşdyrylmalydyr.

Oýun döwründe çagalaryň sözleşiş başarnyklary ösdürilmelidir.

Ertekleri, goşgulary gürrüň bermek, olary rollara bölüp oýnamak, suratlar boýunça sözleşiş we gepleşik endiklerini ösdürmek möhümdir.

Ýat tutmak we ýatdan aýtmak başarnyklary ösdürilmelidir.

4 ýaşly çagalaryň *s, z, ş, j, ž, ç, l, r* sesleri dogry aýdyşlary kämilleşdirilmelidir.

“Söz”, “ses”, “bogun” ýaly jümleler bilen tanyşdyrylmalydyr. Sözleri edebi gepleşiğiň talabyny berjaý etmek, sada goşma sözleri tanamak hem ulanmak başarnyklary ýola goýulmalydyr. Nätanyş sözlere düşünmek we olary ulanmak endiklerini ösdürmek dowam etdirilmelidir.

Sözlem nusgalaryny dogry peýdalanmagy, sesleri dogry aýtmagy, sözleri aýdyň aýtmagy, howlukman asuda jogap bermegi, gysgajyk goşgulary ýat tutup aýtmagy, sadaja gysgajyk ertekiler arkaly çeper eserlere gyzyklanma döretmegi we olaryň mazmunyny gürrüň bermegi öwretmek möhümdir.

Ýoldaşlarynyň gürrüňini diňlemek, oýnawaçlary, ösümlikleri, haýwanlary beýan etmek, tanyş ertekileriň, hekaýalaryň, suratlaryň mazmuny boýunça gürrüň etmek başarnygy kemala getirilmelidir.

5 ýaşly çagalarda öz ene diliniň ähli seslerini aýdyň aýdyşlaryny berkitmek işi dowam etdirilmelidir.

Berlen sesi sözün içinde getirip aýtmagy öwretmek, çagalaryň söz baýlygyny olary gurşap alan zatlaryň, olaryň bölümleriniň, hilleriniň, şekilleriniň, reňkiniň, göwrüminiň, agramynyň we ş.m-leriň dogry atlaryny aýtmak, zatlaryň garşylykly häsiýetlerini aňladýan sözleri ulanmak arkaly giňeltmek möhümdir.

Sözleşişde gabat gelyän kyn sözleri dogry aýtmak başarnyklary kämilleşdirilmelidir. Olar türkmen edebi diliniň kadasyna laýyklykda dogry hem düşnükli, baglanyşykly, mazmunly geplemegi başarmalydyrlar.

Sözleşiş ses medeniýetini, eşidiş endiklerini kämilleşdirmek, çagalaryň daş-töweregindäki zatlaryň, hadysalaryň atlarynyň hasabyna söz baýlygyny artdyrmak, çagalara ertekileri, hekaýalary sazlaşykly gürrüň bermegi, daş-töwereginde görýän we eşidýän wakalaryny beýan etmegi, sorag-jogap alyşmak arkaly söhbetdeş bolmagy, suratlar boýunça gürrüň bermegi öwretmek dowam etdirilmelidir.

6 ýaşda çagalar mekdebe taýýarlanylýar. Sapakda çagalar daş-töweregindäki zatlar, durmuşda bolup geçýän hadysalar, ulularyň zähmeti, mähriban Watan, hormatly Prezidentimiz, milli baýramçylyklarymyz, milli Goşunymyz, olaryň görkezen edermenlikleri bilen giňişleýin tanyşdyrylmalydyr. Körpelere sözleşişde sözleri dogry ulanmaklaryny, sözleşän sözleriniň many aýratynlyklaryna üns bermeklerini, matallarda, ertekilerde, goşgularda, keşpli sözlemleriň manysyna düşünmeklerini gazanmak möhümdir.

Çagalara dürli şertlerde beýan etmek üçin dürli gurluşdaky sözlemleri eşidip kabul etmek, olaryň ösbaşdak düzmek öwredilmelidir, ýekelikde we iki-üç bolup gepleşik düzmek endikleri hem-de başarnyklary ösdürilmelidir.

Ýönekeý, ýaýraň, goşma sözlem gurluşlary arkaly öz pikirini beýan etmek öwredilmelidir.

Çeper eserleriň gahrymanlaryna degişli garaýşy döretmek, olaryň keşbine girmek başarnygy ýola goýulmalydyr.

Goşgulary labyzly aýtmagy, olaryň mazmunyny beýan etmegi öwretmek, çeper eserlere söýgi döretmek ähmiýetlidir.

Gürrüň bermek we gepleşik başarnyklaryny kemala getirmek.

Çagalaryň sözleşmeleri türkmen edebi diliniň talaplaryna görä kämilleşdirilmelidir, sözleşmäniň täsirçiligi ösdürilmelidir.

Çagalara çeper eserleri (ertekiler, hekaýalar, goşgular) yzygiderli, artykmaç gaýtalamasyz gürrüň edip bermek, surat boýunça gürrüň edilende olara suratyň mazmunyna görä ön hem soň bolup geçýän wakalary, hut öz durmuşyndan täze wakalary janly, yzygiderli we baglanyşykly ösbaşdak gürrüň bermek başarnyklary kemala getirilmelidir.

Bu başarnyklary we endikleri çeper edebiyatyz amal etmek mümkin däl.

Çagalary çeper edebiyat bilen tanyşdyrmak arkaly olarda edebi eserleri diňlemäge, okamaga bolan islegi, eserleriň oňaýly (položitel) gahrymanlaryna meňzemek meýli, ondaky gahrymanlara duýgudaşlyk bildirmek, guwanç, buýsanç hem-de söýgi duýgulary terbiýelenýär. Şonuň üçin hem çagalaryň çeper eserler bilen tanyşdyrylmagy zerurdyr.

Şol nukdaýnazardan körpeleri gysgajyk hekaýalary, ertekileri, çaga durmuşyna degişli gürrüňleri diňlemäge höweslendirmeli. Eserde ýüze çykan wakalary yzarlamak, ondaky wakalary begenç, tolgunma, içki şatlygyny ýüze çykarmak arkaly çagada eseriň mazmunyna gyzyklanma döretmek möhümdir.

2 ýaşda çagalara sadaja çeper eserleri başga zada güýmenmän diňlemegi öwretmek, oňa höwes döretmek, gysgajyk goşgulary ýat tutdurmak wajypdyr.

Bu ýaşdaky çagalara ertekileri, Garaşsyzlyk zamanasynyň şahyrlarydyr ýazyjylarynyň eserlerini okap bermek, olaryň mazmunyny düşündirmek arkaly olardaky wakalara duýgudaşlyk bildirmek, begenmek endiklerini kemala getirmek ähmiýetlidir.

3 ýaşly çagalara Türkmenistanyň gözeli tebigatyny, ösümlik we haywanat dünýäsini wasp edýän sadaja eserleri, goşgulary okap bermek bilen olarda öz Watanyňa, onuň tebigatyna, ösümlik we haywanat dünýäsine bolan gyzyklanma we söýgi döredilmelidir.

Çagalara Watana, Türkmenistanyň Prezidentine, çaga durmuşyna degişli goşgularan böllekleri labyzly aýtmak öwredilmelidir.

Olar ýönekeýje sanawaçlar, tapmaçalar, matallar bilen tanyşdyrylmalydyr. Goşgy setirleri ýat tutdurylmalydyr.

Gyzykly ertekileri, hekayalary gürrüň bermek bilen çagalarda eseriň gahrymanlaryna meňzemek meýli, ondaky gaýduwsyzlyk, batyrgaýlyk, edermenlik, rehimdarlyk, mähirilik ýaly häsiýetlere bolan gowy garaýyş emele getirilmelidir, zalımlara, rehimsizlere bolan ýigrenç duýgulary döredilmelidir.

4 ýaşly çagalarda çeper eserleri diňlemäge höwes ösdürilip, eseriň gahrymanlarynyň hereketlerine baha bermek, ondaky gowy gylyk-häsiýeti kesgitlemek, gysgajyk şygrylary täsirli okamak, ýatda saklamak, ertekileriň suratyna seredip gürrüň bermek öwredilip başlanmalydyr.

5-6 ýaşly çagalarda çeper edebiyata, halk döredijiligine gyzyklanma döretmek, goşgyny labyzly äheňde aýtmak, çeper eseriň mazmunyny özbaşdak, yzygiderli gürrüň bermek öwredilmelidir.

Watan, milli Goşunymyz, tebigat gözelligi, parahatçylyk, dostluk, doganlyk, agzybirlik we milli baýramçylyklar hakynda çeper eserleri gürrüň bermek arkaly öz Watanyňa, Prezidentine, gahryman halkyna hormat, söýgi duýgulary kemala getirilmelidir.

Çagalara öz ene dilini ýürekden söýmegi, hormatlamagy öwretmek hem möhümdir.

“Böwenjik”, “Aldanan möjek”, “Ýartygulak”, “Akpamyk”, “Tilki we geçi”, “Ejekejan”, “Eşek, horaz we tomzak”, “Möjek we ýedi owlak” ýaly ertekiler gürrüň berilmelidir.

Toparlar üçin çeper eserler yggyndysy düzülende onda halk döredijiliginden (ertekiler, matallar, sanawaçlar, ýaňlytmaçlar) başga-da, çagalara üçin niýetlenilen dürli eserlerden peýdalanylmalydyr.

Sowat

Sowat öwretmek ene diliniň seslerini dogry aýtmagy, çekimli we çekimsiz sesleri biri-birinden tapawutlandyrmagy, söz düzümini, sözlemleri düzmegi öwretmekden başlanýar. Manydaş, many taýdan garşydaş, köp manyly sözleri, sözlemleriň her hili gurluşynyň görmüşlerini düşündirmek we

ulanmagy öwretmek, käbir sözleriň emele gelşi we üýtgeýşi, görnüşleri bilen tanyşdyrmak uly we mekdebe taýýarlaýyş toparlarynda geçirilýär.

Çagalaryň elini ýazuwa taýýarlamak üçin barmaklaryny hereketlendirmek, dürli şekilli çyzgylary we harp böleklerini nusga boýunça çekdirmek uly toparlarda başlanylýar.

Mekdebe taýýarlaýyş toparynda harplary tanamak, nusga boýunça basma harplaryň şekillerini, käbir sözlerdir sözlemleri göçürmegi we okamagy başarmalydyrlar.

Dürli hekaýalary, ertekileri labyzly okap bermek arkaly çagalarda harplary öwrenmäge we öz pikirlerini beýan etmäge isleg döredilýär.

Bu iş mekdebe taýýarlaýyş toparynda çagalaryň:

- üç, dört sesli sözleriň düzümindäki sesleri saýgarmak;
- sesleriň yzygiderligini anyklamak;
- çekimli we çekimsiz sesleri tapawutlandyrmak hem-de atlandyrmak;
- “ses”, “söz”, “bogun” barada düşüňjani aňmak;
- berlen sesi söz içinde getirip söz aýtmak;
- dört-baş sesli sözleriň düzümindäki sesleri analiz etmek;
- sözi bogna bölmek, sözdäki sesleri atlandyrmak;
- sözleýişde sözüň aýdylyş basymy barada düşüňje berlenden soň terbiýeçiniň aýdan sözlerinde basymy görkezmek;
- sözlem düzmek, sözlemiň düzüliş yzygiderligini saklamak;
- harplary we sözleri ýazmak;
- harplary tanamak;
- kesme harplardan söz, sözlem düzmek, sözleri bogna bölüp okamak;
- labyzly okalyp berlen hekaýalaryň, ertekileriň, goşgularyň mazmunyny beýan etmek ýaly tertipde berjaý edilýär.

(Sowat sapaklarynyň birinji sagadynda ses, harp, söz bogun ýaly düşüňjeler berilýär, barmak maşklary ýerine ýetirilýär we harplar bilen tanyşdyrylýar we ýazdyrylýar, ikinji sagadynda bolsa geçilenler berkidilýär, sözler we sözlemler okatdyrylýar).

Soraglar:

1. Mekdebe çenli ýaşda ene diliniň manysy nämeden ybarat?
2. Çagalaryň akyly taýdan ösüşi bilen sözleýişiniň nähili baglanyşygy bar?
3. Näme üçin terbiýeçiniň sözleýşi çaganyň sözleýişiniň esasy çeşmesi hasaplanylýar?
4. Terbiýeçiniň öz sözleýişini kämilleşdirmek näme üçin borç hasap edilýär?

5. Sözleşiş medeniýeti – bu näme?
6. Sözleşiş medeniýetini edinmegiň talaplary nämeden ybarat?
7. Labyzly okamagyň we çeper gürrüň edip bilmegiň sözleşiş ösdürmek-de näme hyzmaty bar?
8. Çagalar baglarynda sözleşiş ösdürmek boýunça alnyp barylýan işler nämeden ybarat?
9. Maksatnamanyň mazmunynda näme açylyp görkezilýär?

Amaly işi

Çagalar bagynda okatmagyň we terbiyelemegiň maksatnamasyny seljeriň, dürli ýaş topardaky çagalaryň sözleşişine taýýarlykda işiň haýsy görnüşiniň ulanylyandygyny aýdyň.

II BÖLÜM

IRKI ÝAŞLY ÇAGALARYŇ SÖZLEÝŞINI ÖSDÜRMEK

İŞLERINI GURAMAGYŇ USULY

§ 1. Irki ýaşly çagalaryň sözleşişiniň ösüşi

Çagalar bagynyň wezipesi çaga aragatnaşykda bolmagy öwretmekden, onda islegi emele getirmekden, islegi amal etmek üçin bilimleri, başarnyklary döretmekden ybaratdyr. Şoňa görä-de, şu meselede ene diliniň ähmiýeti biçak uludyr.

Mugallym, terbiyeçi çagalaryň ýaş aýratynlyklaryny we olaryň öwrediljek maglumaty kabul etmek taýýarlygyny, olara öwretmek usulyny saýlamaly, sebäbi bir ýaşdaky çagalar üçin gyzykly zat beýleki bir ýaşdaky çagalary gyzyklandyrmazlygy mümkin.

Şol bir usuly dürli mugallym, dürli terbiyeçi dürli hili ulanmagy tebigydyr, sebäbi bu ýagdaý terbiýeçiniň, mugallymyň şahsy häsiýetine baglydyr. Islendik adamyň özüne mahsus yetmezçiligi-de, artykmaçlygy-da bolup biler. Mundan başga-da şol usuly tapanyň özi-de dürli toparda dürli hili peýdalanar, sebäbi bu ýagdaý toparyň taýýarlygyna baglydyr. Şeýlelikde, islendik usuly durmuşa geçirmek üçin ony toparyň zerurlygyna laýyklykda alyp barmaly. Usuly çaganyň fiziologik we psihologik aýratynlygyna görä, ýagny güýçli ýa gowşak çaga görä ulanmaly bolyar. Şoňa görä-de, usul elmydama maýyşgak bolmalydyr. Okatmagyň şertini üýtgetmek bilen usul hem üýtgäp biler.

34

Çaganyň mekdebe çenli ösüşi üç döwre bölünýär:

1. Bäbeklik döwri (0-1 ýaş).
2. Irki çagalyk döwri (1-3 ýaş).
3. Mekdebe çenli döwür (4-7 ýaş).

Her döwürde çaganyň ýaş aýratynlygyna mahsus umumy alamatlar bolýar:

– çaganyň jemgyýetde tutýan orny we jemgyýetiň ondan edýän talaplary;

– çaganyň esasy islegleri we meýilleri, ýagny onuň daşky dünýäden talaplary;

– çaganyň esasy işleri;

– şol bir döwri geçenden soňra onuň aňynda emele gelen täzelikler;

– çagalaryň ýaşlary boýunça beden we akyly taýdan ösüş aýratynlyklary, ukypdyr başarnyklary;

– çaganyň ugurlar boýunça höwes, zehini, başarnygy, endigi.

Ulular her döwre görä, çaganyň ýaşayşyny guramak, onuň isleglerini, meýillerini kanagatlandyrmak, oňa medeni durmuşyň gowy taraplaryny öwretmek arkaly şahsýetiň kemala gelmegini gazanýar.

BÄBEKLIK DÖWRI

0-1 ýaşly çaganyň ösüşi

Çaganyň bäbeklik döwri onuň ömrüniň birinji ýylyny öz içine alýar. Şahsýeti terbiýelemek meselesinde türkmen halky çaga dünýä inen gününden ony alada bilen gursap alypdyr. Türkmen mahsus bolan sagdynlyk, akyly-parasatlylyk, päkýüreklik, lebzihalalyk ýaly asyly häsiýetler nesilden-nesle geçip, şu güne gelip ýetipdir. Bu häsiýetler öz gözbaşyny enäniň ak süýdünden, onuň balasyna berýän halat terbiýesinden, sallançak başyndaky süýji arzuwly hüwdülerinden, şirin labyzly ene dilinden, türkmen edebinden gözbaş alyp gaýdýar.

Ene mährinden ganatly bäbek bütin ömrü üçin iň uly gymmatlygy gazanan adamdyr: diňe şeýle çagada ynsanperwerlik, rehim-şepagat, beýlekilere ynanmak, hormat goýmak, akgöwünlik, hoşniýetlilik ýaly oňaýly sypatlar döreýär.

Bäbek daşky dünýädeki zatlaryň, hadysalaryň häsiýetleri: görmüşleri, ululyklary, sesleri, reňkleri, yslary, tagamlary bilen tanyşdyrylmak arkaly

kemala gelýär we akyl ösüşini gazanýar. Hüwdi, aýdym-saz heňleri bäbekde milli medeniýetiň başlangyjyny emele getirýär. Çagada görýän zadyny tutmak, silkip görmek, zyňmak, agzyna eltmek, kellesini tutmak, oturmak, emedeklemek, daýançly dik durmak, daýançly we daýançsyz ýöremek endikleri döreýär.

Bäbegiň her bir üstünligini öz wagtynda goldamak, makullamak netijesinde onda üstünlige ymtylmak, özüne ynanmak, özüni hormatlamak, özbaşdaklyk, ruhubelentlik ýaly sypatlar emele gelýär.

1-nji döwür. 0 aýdan 6 aýa çenli çagalaryň ösüşiniň kartasy.

0-3 aý

Nerw-psihiki ösüşi

- Yüzin ýatan ýerinde kellesini galdyryr.
- Gözüniň önünde duran we töweregindäki zatlara gözünü dikýär.
- Gowy seslenýär (a-a-a, m-m-m ýaly sesler bilen).
- Ýylgyrýar.
- Aýaklaryna gowy dikelýär, kellesini gowy saklaýar.

Iri motorika

- Yüzin ýatan ýerinden kellesini galdyryr.
- Çaga kömek berlende oturýar.
- Yüzin ýatan ýerinden tirseklerine daýanyp, biraz ýerinden galýar.
- Yüzin ýatan ýerinden arkalygyna öwrülýär.

Ownuk motorika

- Önündäki gören zatlaryna elini ýetirýär we agzyna salýar.

Sensor ösüşi

- 10-20 sm aralykda ýerleşen ownuk zatlara üns berýär.
- Haýaldan hereket edýän zatlara seredýär we ünsüni saklaýar.
- Hereket etmeýän zatlara uzat wagtlap gözünü dikýär.
- Soslere kellesini öwürýär.

Intellektual ösüşi

- Gowy görýän oýnawaçlaryny tapawutlandyryr.
- Eşidişi gowulanýar we soslere diňşirgenýär.
- Gürleşilen wagty seslenýär.
- Uly adamlaryň kömegi bilen çemçeden içip bilýär.
- Öl arlygy, aýajygynyň üşanligini ýa-da çendenaşa gyzanlygyny bilýär.

Emosiýalar we gepleşik

- Çaga öz adyny bilýär.
- Gaty sesleri bilýär, tisingýär, aglaýar, mylaýymlyga ýylgyrýar.
- Başga çagalar bilen bolan wagty begenýär.

Bu döwürde, esasan, çagalaryň görüş we eşidiş organlary ösdürilýär. Çaga bir ýaldyrawuk, açyk reňkdäki oýnawaja dikanlap seretmäge, ony hereketlendirip, gözi bilen yzarlamaga başlaýar. Şeýle etmek bilen çaga dürli sesleri eşitmek, hereketi yzarlamak öwredilýär. Munuň üçin adam sesinden, aýdym-sazdan, ses çykarylýan oýnawaçlardan peýdalanylýar. Çaga bilen yzygiderli iş geçirilende çagalaryň hereketi, ýüz mimikasy, ses çykarmak ukyby peýda bolýar. Çaganyň arlyklary çalşyrylýan, naharlanylýan wagtlarynda ony rahatlandyrmak üçin örän mylaýym, güler ýüz bilen aragatnaşyk etmeli. Örän mylaýymlyk bilen çaganyň elini, aýaklaryny, arkasyny sypalamaly. Terbiýeçi şeýle işleri ýerine ýetiren wagtynda onuň bilen gepleşmeli. Esasy zat çagany rahatlandyrmaly. Her bir sözi çyn ýürekden, süýji sözler bilen aýtmalydyr.

2-nji döwür. Çaga ösüşiniň 3 aýlykdan 6 aýlyga çenli döwri.

3-6 aýlyk

Nerw-psihiki ösüşi

- Ýüzin ýatyp, eliniň aýasyna daýanýar we döş kapasasyny galdyrýar.
- Ýüzin ýatan yerinden arkanlygyna öwrülýär.
- Goldaw berlende oturýar.
- Emedeklejek bolýar.
- Oýnawajy elinde gowy saklaýar.
- Dürli seslere gowy diňşirgenýär.
- Uzak wagtlap seslenýär, gülýär.
- Gürlejek bolýar.
- Ene-atasyny we ýakynlaryny beýlekilerden gowy tapawutlandyrýar.

Iri motorika

- Dürli ýagdaýda oýnawaçlary eline ynamly alýar, olary bir elinden beýleki eline geçirmek bilen uzak wagtlap oýnaýar.
- Ýüzin ýatan yerinde hereketlenip süşýär.
- Ellerine daýanyp oturýar.
- Ellerine daýanyp yerinden galjak bolýar.
- Goldaw berlende gowy durýar.

- Arkan ýatan yerinden ýüzinligine öwrülýär.
- Emedekleýär.

Owmuk motorika

- Jyňňyrdayan jājegi elinde hereketlendirýär.
- Jājegi bir elinden beýleki eline geçirýär.
- Zatlara uzak wagtlap gözünü dikýär.
- Hemme zatlara ýetmäge dyrjaşýär.

Isjeň gürleýşi

- Kābir bogunlary aýdýar (wujürdemekligiň başy).
- Uzak wagtlap seslenýär.
- Belli bir bogunlary aýtjak bolýar.

Sensor ösüşi

- Çaga öz terbiýeçisiniň sesini tanýar.
- Açyk reňkli jājeklere (zatlara) ünsüni berýär.
- Synçylygy ösýär.

Intellectual ösüşi

- Gowy görýän oýunlaryny tapawutlandyrýar.
- Öz ýakynlaryny ýat adamlardan tapawutlandyrýar.
- Öz adyny we beýlekileriň adyny tapawutlandyryp bilýär.

Emosiýalar we gepleşik

- Tanyş ýüzlerini göreňde özüni şatlykly duýýar.
- Ejesini we onuň sesini tanýar.

Çagalaryň hemmetaraplaýyn ösüşi ýokardaky görkezijide görkezilişi ýaly dowam edýär. Çaganyň ses çykaranda kābir sesleri aýtmagynda özbaşdaklyk peýda bolýar. 3-4 aýlyk çaga bogazdan peýdalanyp ses çykaryar. 5 aýlykda uzyn çekimli sesleri aýdyp başlaýar. A-a-a, u-u-u... 5-6 aýlykda bölek-bölek bogunlary aýdyp bilýär. Meselem, bi-bi-bi, ma-ma.

3-4-nji döwür: 6 aýlykdan 1 ýaşa çenli döwür.

IRKI ÇAGALYK DÖWRI

1–3 yaşly çaganyň ösüşi

Irki çagalyk döwri onuň ösüşiniň 1–3 ýylyny öz içine alýar. Çaganyň daş-töweregindäki zatlardyr adamlar onuň ösüşini kesgitleýär. Ol zatlar iki görnüşde bolup biler: gap-çanaklar, öý goşlary, okuw esbaplary (ertekiler,

hekaýalar, reňkler, reňkli galamlar we ş.m.) we olary çalşyryýan zatlar: oýnawaçlar, oyunlar.

Olaryň häsiýetleri, görnüşi, ululygy, reňki, agramy, gyzgyn-sowuklygy we şuna meňzeşler çagada daşky dünýä akyl ýetirmegiň başlangyjyny döredýär, olar bilen oýnamak, olary ulanmak we olaryň seslerini eşitmek çaganyň hemmetaraplaýyn ösmegine täsir edýär. Şeýle usullar bilen zähmet gurallary hem özleşdirilýär. Bu iş hem çaganyň ulular bilen bilelikdäki işlerinde bolup geçýär: ulular çagany adamzadyň döreden gurallar dünýäsine aralaşdyrýar. Şol hem ösüşe getirýär. Çaganyň özleşdirmeli başlangyç gurallary çemçe, okaradyr käsedden başlanýan bolsa, ol ulalanda çylşyrymly tehniki gurallary özleşdirýär.

Gurallaryň dürli häsiýetlerini: ululygyny, görnüşi, çuňlugyny, reňkini we ş.m. ýüze çykarmaga gönükdirilen täsirler olary öwreniji, olara akyl ýetiriji täsirlerdir. Meselem, şeýle täsir çaga tegelek, dörtburçly, üçburçly, dürli ululykly, reňkli gaplary görkezmek, olaryň gapaklary we her bir gaby öz gapagy bilen ýapmagy tabşyrmak arkaly özleşdirilýär.

Çaganyň özbaşdak dik durup ýöremegi onuň üçin täze, näbelli, özüne çekiji çuňňur gyzyklanma we duýgy döredýär. Beýle täsirler “barlag-synag” täsirleridir. Olar howply häsiýete eýe bolsalar-da, çaganyň bilesigelijiligini ösdürýär.

Çommalyp oturmak, eglip, öwrülip, yzyňa ýöremek, ýere taşlanan taýajyklaryň üstünden atlap geçmek, belli bir beýiklikde goýlan tagtanyň üstünde ýöremek çaganyň hereketleriniň ösüşini kemala getirýär.

Zatlaryň daşky alamatlaryny – görnüşi, ululygyny, reňkini we ş.m. tapawutlandyrmak başarnygyny emele getirmek körpäniň duýuş häsiýetini ösdürýär.

El-ýüzüni ýuwmak, süpürmek, nahary özbaşdak iymek, köwşüni, eşiğini, jorabyňy geýmek, çykarmak ýaly başarnyklaryň yzygiderli öwredilmegi çagada öz-özüne hyzmat etmek endigini döredýär. Çaganyň her bir hereketindäki täzelik sözleşiş bilen baglanyşyklykda amala aşyp, onuň sözleşişine täze sözleriň goşulmagyna getirýär.

Çaganyň sözleşişiniň ösüşinde onuň aragatnaşyk ukyplary üç ýaş çenli döwürde kemala gelýär. Sözleşiş kemala gelmegi her çagada bir hili geçýär. Çaganyň bir ýaş çenli döwri ol heniz bir sözi aýdyp bilmese hem onuň sözleşişiniň ösmeginiň we ulular bilen aragatnaşyk açmagynyň möhüm döwri

hasaplanýar. Sözleşýşe çenli döwürde çaga dürli sesleri selenmek bilen sesler we hereketler arkaly uly adamlar bilen aragatnaşyga girýär. Çaga doglandan eýläk onuň beýnisi we duýuş agzalary dili öleşdirmäge taýýar bolýar.

Ene dilini öleşdirmek çaganyň seslenip, ýagny keplerleriniň, gumrularyň guguldysyna meňzeş sesleri çykarmagyndan başlanýar. Çaga öz guguldylaryndan lezzet alýar. Üç aýa çenli bu guguldylar ýetjek derejesine ýetýär. Bu enäniň çaga bolan gatnaşygyna hem bagly. Sebäbi enäniň çaganyň guguldysyny goldamagy çaganyň sözleşýşe taýýarlygyny has kämilleşdirýär. Bu ene bilen çaganyň arasyndaky ilkinji sözleşiş aragatnaşygydyr. Soňra çagada wüjürdi başlanýar. Çaganyň bir zady düşündirjek bolup çykaryan düşnüksiz seslerine “Be, bujagaz çaganyň wüjürdäşini” diýýändirler. Wüjürdiler çaganyň ýagdaýynyň, keýpiniň gowulygyny aňladýar. Wüjürdemek alty aýlyk döwründen başlanýar. Bu ir hem, güjräk hem bolup biler. Çaga ilki çekimsizden çekimlä gidýän gysga sesleri çykaryar. Kem-kemden wüjürdi çylşyrymlaşýar. Alty-ýedi aýlyk çaganyň wüjürdisinde äheň duýlup ugrayar.

Çaganyň sözleşşi barlananda alymlar şeýle kanunalaýyklyga gabat gelipdirler: wüjürdide sesleriň ýüze çykmagynyň yzygiderliligi dil sözleşşindäki sesleriň yzygiderligine laýyk gelipdir. Muňa seredip otursak çaga sesleri öleşdirmegi iki gezek geçen ýaly bolýar. Ilki oýun, güýmenje, taýýarlyk görnüşinde. Soňra çylşyrymly we iň kyn etapy bolan sözün düzümindäki sesleri öleşdirmek. Bu çaganyň wüjürdeýän döwründe hiç bir kynçylyksyz dürli sesleri aýdyp bilmegi, soňra bolsa şol sesler öwredilende uly kynçylyklaryň gabat gelmegidir.

Bir ýaşyna golaýlanda çaga wüjürdisi täze tapgyra geçýär. Ony gürrüň wüjürdisi ýa-da çaga sözleşşi diýip ýöne ýere atlandyрмаýarlar, çaga öz dilinde jümleleri döretmek bilen soraglar berýär.

Çaga dünýä inen gününden başlap, ony hemmetaraplaýyn terbiýelemek işi başlanýar. Şeýle terbiýeçilik çäreleriniň biri-de olaryň görüş, eşidiş organlaryny formirlemekden, duýgy ýagdaýlary döretmekden ybaratdyr. Çagada duýgy ýagdaýy bolanda, ol ýylgyrýar, gülýär. Bu hem onuň ösüşine örän gowy täsir edýär. Çagalaryň 1-nji ýaşynyň ösüşini döwürlere bölüp öwretmek maksadalaýykdyr. Türkmenistanyň Bilim ministrliginiň 2008-nji ýylyň 28-nji fewralyndaky 43-nji belgili buýrugy, Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrliginiň 2008-nji ýylyň 5-nji martyndaky

69-njy belgili buýrugy bilen tassyklanylýan “Çagalaryň irki ösüşiniň we çaganyň mekdebe taýýarlygynyň ölçeglerinde bu döwürler giňişleýin açylyp görkezilýär. Bu resminamada uly we mekdebe taýýarlaýyş toparlaryny tamamlan çagalaryň ukypalarynyň, başarnyklarynyň we bilimiň minimal çägi beýan edilýär. (Bu maglumatlary kitabyň ahyrynda “Goşmaçada” dolulygyna bermegi makul bildik).

Öňki geçirilen tejribelik işleri dowam edýär. Görüş, eşidiş, kabul etmeklik ösdürilýär. Bu döwürde esasy maksat uly adamyň, terbiýeçileriň sözüne, gepleşigine düşünmek hem-de olara öýkünip gaýtalamak işleri geçirilýär. Çagalaryň sözleşýini ösdürmek çagalar bilen alnyp barylýan işleriň esasyny tutýar. Çaga sözleri ýat tutýar. Ilkinji sözleri peýda bolýar. Bu döwürde çagalar bilen örän gyzykly meşgullanmalar guralmalydyr. Onda surat we oýnawaçlardan peýdalanylýar. Çaga ilkinji sözleri 1 ýaşynyň ahyrynda aýdyp başlaýar. Ol kadaly ösen ýagdaýynda on iki aýlykda on-on baş söz aýdyp bilýär. Söz baýlygy ýaşyna görä köpelýär, baş ýaşayança öz ene dilinde oý-pikiriňi, gören, eşidenlerini beýan etmegi başaýar. Şol sebäpli çaga 5 ýaşayança diňe 1 dil öwretmeli. 5 ýaş çenli çaga 2-3 dili gatşdyrtyp öwretmeklik onuň sözleşýiniň, pikirlenmeginiň yza galmagyna eltýär. Psihologlaryň aýtmagyna görä we durmuş tejribesiniň görkezişine görä, çagalara öz ene dillerinden başga 2-nji dili öwretmekligi diňe 5 ýaşdan soň başlamaly.

MEKDEBE ÇENLI DÖWÜR

4 – 7 ýaşly çaganyň ösüşi

Mekdebe çenli bilim we terbiýe çagalar baglarynda maşgala bilen arkalaşykly berilýär.

Çaga daşky dünýä, adamlar we jemgyýet hakynda belli bir düşüňjeler, tejribeler toplan, garaýyşlaryny emele getirip, beýlekiler bilen aragatnaşyga girýär. Şeýlelikde, ol jemgyýetde kesgitli orny tutup, ondaky borçlaryny we hukuklaryny ýerine ýetirýän şahsyýete öwrülýär.

Şahsyýetiň döreýişiniň we ösüşiniň üç ugry bar:

Jemgyýetiň ahlak düzgünlerini öwrenmek (bilmek), kabul etmek we ýerine ýetirmek.

Bu ugry hem şertli iki bölege bölmek mümkin:

a) jemgyýetiň, milletiň ahlak we özüni alyp baryş düzgünlerini, kada-kanunlaryny, urp-adatlaryny, döplerini öleşdirmek;

b) döwletiň kanunlaryny, düzgünlerini öleşdirmek.

Bu düzgünler hem şertli üç bölekden ybaratdyr:

- hökmany ýerine ýetirilmeli düzgünler;
- gadagan, jemgyýetiň kabul etmeýän düzgünleri;
- ýerine ýetirilmegi mümkin düzgünler.

Terbiýeçiler, ata-eneler jemgyýetiň, döwletiň ahlak, hukuk düşüňjelerini çaga üçin düşnükli, aň ýeterli derejede durmuşdan we çeper eserlerden alnan gahrymanlaryň mysalynda öwretmeli we olaryň birkemsiz ýerine ýetirilmelidigini düşündirmeli.

Dogry ýerine ýetirilen hereketleri bellemeli, öwmeli, nädogry ýerine ýetirilen düzgünleri sabyrlylyk bilen düşündirmeli, çagany onuň mertebesini kemsitmezden ýazgarmaly.

Şahsyýetde özüne we jemgyýete peýdalý bilisigeliçilikli gyzyklanmalar, watansöýüjilik, ata-enä hormat, borç, jogapkärlik ýaly duýgular kemala getirilýär. Öz-özüne hyzmat, ata-enelerine, ýoldaşlaryna, bütin jemgyýete, döwlete hyzmat etmek meýilleri oýarylýar. Şahsyýetiň Watany goramak we anyk işler arkaly oňa hyzmat etmek, zähmet bilen ýurduň ykdysady we ruhy kuwwatlylygyna goşant goşmak ýaly baş islegleriniň düýbi tutulýar.

Şahsyýetiň jemgyýet tarapyndan ýazgarylýan endikleriniň täsirlerinden özüni saklamak, düzgünleri berjaý etmek, duş gelýän kynçylyklara, päsgelçiliklere çydamly bolmak, olara dözümlü, sabyrly garamak, ygtyýarlylyk, erklilik, öz-özünü dolandyryp bilmek ýaly sypatlarynyň esasy tutulýar.

AKYL ÖSÜŞI

Akyl ösüşi daşky dünýäniň we jemgyýetiň hadysalaryna akyl ýetirmekdir, olaryň baglanyşyklaryna, sebäplerine, geljekde berjek netijelerine göz ýetirmekdir. Şahsyýetiň ahlak we beýleki sypatlarynyň ösüşi onuň akyl ösüşine baglydyr.

Daşky dünýäniň hadysalary hakyndaky bilimler, göz önüne getirmeler, düşüňjeler, kanunlar we taglymatlar aňnyň mazmunyny düzýärler.

Akyl ýetiriş işleri: üns, kabul etme, ýat, pikirlenme, hyýal. Olaryň kömegi bilen daşky dünýäden maglumat alynýar, aňda saklanylýar, aňly işlenilýär.

Akyl ösüşi adamyň durmuşynda, işinde duşýan meseleleri çözmegine, maksatlaryna ýetmegine, işlerini üstünlikli ýerine ýetirmegine hyzmat edýär.

Akyl ösüşi çaganyň daşky dünýäniň hemişelik häsiýetlerini, alamatlaryny ýüze çykarmakdan başlanýar. Ol daşky alamatlary: görnüşi, reňki, ysy, ululygy, göwrümi, agramy we beýlekileri syzmak arkaly kabul edýär we onuň aňynda şekiller döreýär. Adam zähmeti bilen döredilen zatlar we tebigatyň önümleri, hadysalary barada aňda döran şekilleriň mukdary akyl ösüşiniň bir görkezijisidir. Şoňa görä-de, dürli çäreler arkaly çaganyň aňyndaky şekilleriň mukdaryny baýlaşdyrmak möhümdir.

Baharyň gelmegi bilen ösümlükleriň gögermegi, pyntyklamagy, güllemegi we ş.m. aňda şöhlendirilýär. Emma syn edip bolmaýan alamatlar hem bar. Olar düşüňjeler görnüşinde aňladylyar. Şeýlelikde, çaga görüş şekilli pikirlenmeden düşüňjeler arkaly pikirlenmäge geçýär. Bu ugur akyl ösüşiniň baş görkezijisidir. Olary kemala getirmek üçin çaga bilen bilelikde dürli soraglara jogap bermek, güýçýeterli meseleleri çözmek möhümdir.

Çaganyň ululara, bir-birine “Bu näme? Näme üçin? Näme bolar? Näme etmeli?” ýaly soraglary bermegi onuň akyl taýdan işjeňliginiň ösýändigini, bilisigelişiginiň artýandygyny aňladýar. Bu alamat akyl ösüşiniň üçünji görkezijisidir.

Şeýlelikde, çaganyň aňyny şekiller, düşüňjeler bilen baýlaşdyrmak, olaryň arabaglanyşyklaryny pikirlenme arkaly ýüze çykarmak we düşünmek hem-de akyl işjeňligini ösdürmek ýaly akyl ösüşiniň esasy üç ugry kemala gelýär. Bu häsiýetler akyl terbiýesiniň wezipeleridir. Şeýle terbiýelenen çaga geljekde bütün dünýädäki, jemgyýetdäki, älemdäki wakalardan, hadysalardan baş çykaryp, jemgyýetine, ýurduna, Watanyna ak ýürekden hyzmat edip biler.

§ 2. Çagalaryň sözleşişiniň ösüşinde ulular tarapyndan ýolbaşçylygyň hökmanylygy

Çaga sözleşişini onuň daşky durmuşy bilen bagly bolup, 3 funksiýany ýerine ýetirýär: kommunikativ, bilmeklik, sazlaşdyryjy.

Kommunikativ funksiýasy – iň irki: çaganyň ilkinji sözi, 9-12 aýlykda doglan çagalar şu funksiýany ýerine ýetirýär. Çaga iki ýaşynyň içinde öz isleglerini beýan etmegi, dile getirmegi başaryar.

Çagada 3 yaşynyň içinde öz içki sözleşşi dörap başlaýar. Şu döwürden başlap çaga öz sözleşşini diňe gepleşik üçin ulanman, eýsem ol başga funksiyalary hem ýerine yetirýär, ilki bilen bilesigelijilik funksiyasy: täze sözleri we täze grammatika görnüşlerini özeleşdirmek. Çaga öz gözyetimini giňeldýär.

Çaganyň kommunikativ we tanadyjylyk funksiyasynyň ösmegi bien çagada onuň häsiýetine sözleşşi täsir edip başlaýar. Ilkinji sözler – mümkinmi, ýok, bolanok, iý, gel, git we şm.

– Ýok, bolanok! – sözünü haçan-da çaga gyzgyn çäýnege, oda ýa-da pyçaga elini uzadanda has belent ses bilen aýdylýar.

– Ýok, bolanok! – haçan-da çaga barmaklaryny biriniň gözüne tarap uzadanda belendrak heň bilen aýdylýar.

– Ýok, bolanok! – haçan-da çaganyň ejesi çaganyň ýyrtjak bolan kitabyňy ýyrtmaly daldigini düşündireninde aýdylýar.

Munuň ýaly sözler bilen çagada adama gerek bolan häsiýetler dörap başlaýar.

Şeýle hem “ýok, bolanok” sözünü çaganyň aňyna täsir ediji söz hökmünde ulanyp bolýar.

Çaganyň gözyetiminiň giňemegi, daş-töweregi tanamagy, gepleşik gurap bilmegi onuň öwrenen sözleri bilen bagly bolup durýar.

Haçan-da, çaga öz ene dilini özeleşdirip başlanda çaga üçin ol ahlak terbiýesiniň berlişi hökmünde bolýar. Şol döwürde ulular öz hereketlerine we häsiýetlerine örän ünsli bolmalydyr. Çaga aňyna ilkinji täsir ediji sözleriň kömegi bilen “Erbet, gowý” diýen sözleriň manysyna düşünip başlaýar.

“Mümkin” sözünü, adamlara, haýwanlara, ösümliklere bolan gowý hereketleri ýerine yetirtmek üçin ulanylýar. Bu işler çaganyň erkini terbiýeýär, ol çaganyň borçlaryny berjaý etmegi üçin ulanylýar: gysyna guşlary ýymitlendirmek, ösümlikleri ideg etmek, ene-mamalaryň öý işlerine kömek etmek. Ene dilini özeleşdirmek bilen çaga öz häsiýetini kadalaşdyrýar we mylakatlylyk häsiýeti ýüze çykýar.

Soraglar:

1. Çaga sözleşşi näçe funksiyany ýerine yetirýär?
2. “Ýok, bolanok, mümkin, hökman” diýen sözleri çaga nähili kabul edýär?
3. Çagada ene diliniň kömegi bilen ahlak terbiýesi nähili terbiýelenýär?

§ 3. Irki ýaşly çaganyň sözleşşiniň ösüşi

Ene dili çagada ilkinji gözelligi terbiýesini berýän sapak bolup hyzmat edýär.

“Meniň balajygym. Meniň körpejäm!” ýaly mylaýym sözleri ene öz ogluna ýa-da gyzyna aýdýar. Çaga ilki heň boýunça düşünýär. Soňra bolsa ýüz keşbinden şol sözleriň gowy sözlerdigine düşünýär.

Çaga hüwdüler arkaly mähir berilýär, goşgy erteki okap berlende şol çagada şatlanmak, begenmek ýaly duýgulary döreyär. Munuň hemmesi ene dili bilen baglanyşyklydyr.

Sözleşiş diýip leksiki we grammatiki belgileriň dogry ulanylyşyna, olaryň söhbetdeşlikde akyl ýetirmegine, ulanylyşyna aýdylýar. Leksiki we grammatiki diliň belgileriniň kesgitlemelerini ulanylyşyna diliň möçberi diýilýär. Meselem: Diliň möçberini bilýän adamlara sözleşişde hem hiç hili kyncylyksyz geplemeklerine, dil bilmeklikde adamyň sözleşişde bir tekstiň dowamynda şol bir sözi ulanmazlygyna ýardam edýär.

Ene dilini gowy öwrenmeklik üçin, onuň dāp-dessurlaryny, arabaglanyşygyny, ses we grafiki bezegi ýatda saklanmalydyr.

Çagalaryň labyzly sözleşşi çaganyň fonetikany, leksikany we grammatikany kabul etmegine bagly bolup durýar. Çagalara ene dili öwredilende, olara gapdaly bilen şol sözleriň leksikasy, grammatikasy öwredilýär. Çagalar grammatikany we leksikany öwrenmek bilen adamlar sözleri aýdanlarynda nähili duýgulary başdan geçirýändiglerini duýýar. Çagalaryň başga adamlaryň ýüzlenmeklerine dogry düşünmeklerine we içki duýgularyny dile getirmeklerine ene diliniň sinonimleri uly rol oýnaýar. Labyzly sözleşşi bilmek üçin çagalar ilki umumy sözleşşi gaýtalap bilýän bolmaly.

Çaga babeklik döwründe hiç hili söze düşünmese hem ulularyň heň bilen aýdan sözlerini ýalňyşman bilýärler: mähremlik, kanagatlanmak, mähirli gürlände gülýär, belent ses bilen ýüzleneňde aglaýar.

Çagalar kiçi we irki ýaşda sözlere aýdylyşy boýunça düşünýärler.

Eger-de çagada kiçi ýaşynda duýmak başarnygy bar bolsa, onda ol ulularyň giň manyly sözlerine düşünýärler. Çaga labyzly sözleşşe, sözleriň manysyna düşünmegi öwretmeli. Her dürli keşbe girip, çagalara duýmagy başartmaly.

Köplenç, leksiki gönükmeler geçirilende didaktiki oyunlar ulanylýar. Gurjaklar, dürli oýnawaçlar bilen geçirilýän oyunlar, şeýle hem “Täsin haltajyk”

ýaly didaktiki oýun ulanylýar. Dürli ýaşdaky çagalaryň sözleşýini ösdürmek üçin gönükmeler hem ulanylýar.

Çagalaryň sözleriň manysyna düşünmegini ösdürmäge degişli gönükmeler

İki ýaşly çagalar üçin:

“Aýdylan zady görkez” – çaga terbiýeçiniň aýdan predmetini görkezmeli.

Terbiýeçiniň oturan stolunyň önündäki stolda çagalara tanyş bolan oýnawaçlar goýlan. Mysal üçin: aýyýklar, maşynlar, piller, kubikler, gaýyklar, toplar – her oýnawaçdan dört sany bolmaly hem-de hersi dürli ölçegde we reňkde bolmaly. Çagalar stoluň önünde öz ýerlerinde oturyrlar. Terbiýeçi olara gezek-gezegine ýüzlenýär:

– Maýsa, meniň ýanyma gel we çagalara hemme pilleri görkez. Terbiýeçi onuň hereketini beýan edýär.

– Ine, kiçijik çal pil, ine ullakan çal pil. Maýsa bize pilleriň hemmesini görkezdi.

– Parahat, indi bolsa sen bize hemme syçanlary görkez.

Oglanjyk stoluň ýanyna barýar-da, maşyny garbap alýar.

– Sen bize ilki maşynlary görkezjekmi? Parahat, gyzyly maşyny görkez. Ine, seniň eliňde kiçijik gyzyly maşyn bar, indi bolsa bize ullakan gyzyly maşyny alyp görkez. (Çaga ýerine ýetirýär). Ýene-de bir maşyny al, ol kiçijik gök maşyn, sen ýene birini ýadyňdan çykardyň, çagalar haýsyňyz Parahada ýene bir maşyny görkezmäge kömek etjek. Şirin, senmi? Dogry. Parahat, bu kiçi çal maşyny hem al. Indi Parahat bize hemme maşyny görkezdi.

Sapakdan soňra terbiýeçi Parahat bilen ýekelikde iş geçirýär.

Şu ýerde gadymyýetde ene-mamalarymyzyň öz çagalary bilen alyp baran işlerini hem ýatlap geçsek artykmaçlyk etmese gerek. Türkmen zenanynyň baý ruhy dünýäsi ene dilimiziň baýlaşmagyna uly täsir edipdir. Diliň has kämilleşmegine, çeperleşmegine öz goşandyny goşupdyr. Türkmeniň halk döredijiligini alyp görsek, onuň agramly bölegini türkmen zenanynyň döreden hüwdüleri, läleleri, monjugatdylary, öleňleri, aýdymlary tutýar. Şirin hüwdüler çaganyň dünýä inen gününden onuň gulagyny gandyryp, gepe-söze düşüňip ugrandan soň ertekilerdir rowaýatlar edermen, ruhabelent, türkmen häsiýetli nesliň kemala gelmegine ýardam edipdir. Uýanyň jigisine,

enäniň perzendine bolan söýgüsi, süýji arzuwlary hüwdülerde beýan edilipdir. Ene-mamalaryň arzuwlary ertekilerdir rowayatlar arkaly öz manysyna eýe bolupdyr. Hüwdülerdir lälelerde, monjugatdylardyr ölenlerde türkmen zenany öz ruhy dünýäsiniň inçe duýgularynyň owazyny beripdir. Ertekilerdir rowayatlarda ýagşyny ýaýyp, ýamany ýazgaryp, terbiýelemegiň serişdesi hökmünde ulanypdyr. Dürli milli oýunlarymyzyň üsti bilen çagalarda batyrgaýlygy, dogumlylygy, ugurtapyjylygy, ünsüligi terbiýeläpdir. Çaganyň sözleşişiniň ösüşi, özüni alyp barşy ene-ata terbiýesinden, onuň görüm-göreldesinden gözbaş alyp gaýdypdyr.

Edep-terbiýe meselesi her bir döwürde-de, eýýamda-da üns merkezinde bolupdyr. Gorkut ata öz döwründe çaga terbiýesi barada “Gyz eneden görelde almasa, öwüt almaz, ogul atadan görelde almasa, saçak ýazmaz” diýen bolsa, Muhammet pygamberimiz Hadyslarynda “Öz perzentleriňize hormat goýuň, olara gowy edep öwredüň, oňat terbiýeläp ulaldyň” diýipdir. Öwüt-ündewler bilen terbiýelenen ene-mamalarymyz perzentlerini hem şeýle ruhda terbiýeläpdirler. Olaryň öz ruhy dünýäsiniň baýlygy bilen nesilleriniň kalbyna guýan edep-terbiýesi, arzuw-islegleri şineläpdir, gögeripdir, gülläpdir. Enesinden nusga alan gyzlar, ata kesbine mynasyp ogullar kemala gelipdir.

Zenanyň ruhy dünýäsiniň töründe ene mähri uly orny eýeleýär. Hindi ýazyjysy Rabindranat Tagor “Hüwdüler eneleriň ýüreklerinden akyp gaýdyrlar”, “Zenanyň ýüreginiň mährinden doly jaý ajaýyp bolýar” diýip, ene hüwdüsini, zenanyň mähriniň özü döredijiliginde uly sarpa bilen belläpdir. Dünýä edebiyatyna ser salsak, ýene-de ene baradaky mähirli sözleri okaýarys. Fransuz şahyry Pýer Žan Beranzýe “Ene ýüregi täsinlikleriň çeşmesi” diýip belläpdir. Çaganyň irki ösüşinde terbiýäniň gymmatly taraplaryna biz geçmişimize nazar salanymyzda hem görýäris. Ata-babalarymyzdyr ene-mamalarymyzyň ösüp gelýän ýaş nesil üçin terbiýeçilik ähmiýetli döredijiligi bolupdyr. Olar çagany akyly, sözleşiş taýdan ösdürmek, elleriniň ownuk damar hereketini kämilleşdirmek maksady bilen dürli oýunlary, sanawaçlary döredipdirler, peýdalanylýardylar. Bu alnyp barlan işler çaganyň bedeniniň daýanç-hereketleniş taýdan kemala gelmegini üpjün edipdir. Dürli oýunlar barmaklarynyň ownuk hereketleriniň täsiri astynda çaganyň beýnisindäki sözleşiş merkeziniň ösmegine, kämilleşmegine ýardam edipdir. “Gele-gele” (hereketlendiriji, çaganyň ilkinji ädimlerini ýüze çykaryjy), „Gujak-gujak“ (ilkinji ädini dowam etdirmek üçin hereketlendiriji, pikirleniş işjeňligini ösdürji,

joşgunly duýgulary kemala getiriji), “Çapak-çapak elleri” (çaganyň elleriniň ownuk damar hereketini ösdüriji), “Herek maýa münjekmi” (sözleşşini, elleriniň ownuk damar hereketini, aňyny ösdüriji), “Başdaş”, “Üçem” (elleriniň ownuk damar hereketini, sanlar bilen baglanyşykly düşüňjeleri ösdüriji) ýaly milli oýunlarymyz, sanawaçlar, körpäniň doglandan eýläk gulagy ganýan şahyrana setirler bolan şirin owazly hüwdüler, durmuşy-ahlak ertekiler çagalaryň terbiýesinde uly hyzmaty ýerine ýetiripdir. Dürli maşklar arkaly el hereketleriniň barha kämilleşmeginiň sözleşşiň ösmegine täsir edýändigine ata-babalarymyz gowy düşüňipdir. Halk pedagogikamyz uly ähmiýete eýe bolupdyr. Çünki şol alnyp barlan işler çaganyň yadynyň, ünsüniň, döredijilikli hyýalynyň we pikirlenmesiniň işjeň ösmegine ýardam beren işlerdir. Şirin owazly hüwdüler, dürli oýunlar ýaş aýratynlyklaryna görä aýdylypdyr, oýnalypdyr. Bu döredijilik ösüp gelýän çagalar üçin belli bir derejede terbiýe mekdebi bolupdyr, olaryň hemmetaraplaýyn terbiýelenmegini üpjün edipdir. Interaktiw usullar arkaly okatmak hemmetaraplaýyn bilim bermegiň maksatlaryny öz içine alýar. Hemmetaraplaýyn bilim bermek diýmek – bu çagalary berilýän ýumuşlaryň üsti bilen akyly, duýgy, ahlak, beden we ruhy taýdan ösdürmek üçin toplumlaýyn bilim beriş usulyny ulanmak bolup, olary bilim-terbiýe arkaly kämil durmuşa ýokary hilli taýýarlamaklygy aňladýar.

Geliň, çaga terbiýesi barada, onuň hemmetaraplaýyn terbiýelenmegi barada gadymy eserlerimize ser salyp göreliň. Beýik türkmen alymlarynyň biri Mahmyt Zamaşary özüniň “Ýagşyzadalaryň bahary” atly eserinde özüniň syýahat eden wagtynda gören-eşiden, halk arasyndan ýygnaýan maglumatlaryny ýerleşdiripdir. Ol kitabyň edep, tälim-terbiýe, medeniýet baradaky on üçünji babnda çaga edebi bilen baglanyşykly şol döwrüň hadysçy alymlarynyň sözleri getirilýär: Abu Sufýan ogluny terbiýeçisine gowşuranda “Seniň ogluma berjek ilkinji terbiýäň, seniň öz nebsiňi terbiýelemegiň bolsun. Sebäbi olaryň gözleri seniň gözleriňe daňlandyr. Sen nämäni gowy görseň, olar hem şony gowy görerler, namani ýigrenseň, şony hem ýigreneler. Sen olara hekimleriň durmuşyny, akyldarlaryň ahlagyny öwret, olary men bilen gorkuz, meniň arkam bilen edep ber, olara göýä dermany bilýän, ýöne dermana howlukmaýan tebib ýaly bol. Meniň ötüňjime daýanma, men seniň ukyplylygyňa daýanyaryn” diýip tabşyran bolsa, alym Abdylmälik oglunyň terbiýeçisine “Olara Gurhany öwredişiň ýaly dogruçylygy öwret. Olary pes bolmaktan daşda sakla, sebäbi olarda gorky, edep we ylym ýokdur. Olary belentlikden daşda sakla, sebäbi olar

yeňilkelledir, duýgulary olar bilen gurşalandyr. Olara haýyryly işleri wasp eder we haýry söýer ýaly şygry öwret” diýip sargapdyr. Şeýle sargytlar arassa ahlakly, belent adamkärçilikli nesliň kemala gelmegini göz önünde tutupdyr, öz döwrüniň belli şahsyýetleriniň kemala gelmegine ýardam edipdir.

Çaganyň akyl terbiýesi ulular bilen gündelik aragatnaşygynda amala aşýar. Haçan-da, gündelik ulular bilen bolýan aragatnaşyk öwrediji oyunlar, gezelençler, gyzykly çäreler bilen utgaşdyrylanda, çagalar oyun döwründe özülerine düşnükli bolan maglumatlary we başarnyklaryny akyl taýdan özleşdirýärler.

Kiçijik çagalar joşgunly bolýarlar. Olarda biygytyýar üns artykmaçlyk edýär. Şonuň üçin öwredilýän düşüňjeleriň täsirli bolmagy zerur. Çagalaryň akyl ýetirmesi we sözleşşi oyunjaklar bilen iş salşylanda has ösýär.

§ 4. Maksatnama boýunça çagalaryň sözleşşe düşüňmeginiň we işjeň sözleşşiniň kemala gelmegi

Çaganyň ösüşiniň ilkinji ýyllarynda onuň ösüşinde örän düýpli üýtgeşmeler bolup geçýär. Çaga ilki bir zady tutmagy, seljermegi öwrenýär. Şeýlelikde, sözleşiş emele gelip başlaýar. Üç ýaşyna baranda arkaýyn gürläp bilýär. Çaganyň hereketleriniň kadaly ösmegi üçin onuň beden we aň ösüşi hökman kadaly ýagdaýda bolmalydyr. Çaganyň sagatlygyna, kadaly ösüşine şaýatlyk edýän şu üç alamat (hereketiň, bedeniň we aňyň ösüşi) biri-birine berk bagly, olar üçin zerur bolan şertler birmeňzeş bolýarlar. Şolaryň birine täsir edýän şertler beýlekilerine hem täsir edýärler. Meselem, körpäniň hereketleriniň kämilleşmegi üçin zerur şertler döredilmese, etmeli hereketleri çäklendirilse, onda onuň bedeninde ganyň aýlanyşy haýallaýar, iýmitiň, howanyň özleşdirilişi peselýär. Netijede, çaganyň beden we aň ösüşi hem haýallaýar. Ýa-da bolmasa iýmit, howa ýetmän, çaganyň beden taýdan ösüşi haýallasa, onuň süňkleriniň, bedeniniň ösüşi hem peselýär. Netijede, hereketleriň kämilleşmesi hem haýallaýar.

Çaganyň dem almagy üçin howanyň gerek bolşy ýaly, hereketiň hem onuň dogry ösmegi üçin zerurlykdygyny, az hereket edýän çagalaryň, köplenç, hemmetaraplaýyn gowşak we ysgynsyz bolup çykyandyklaryny lukmançylyk ylmlary nygtaýar. Olar sözleşiş dili, oýnaýan oyunlary, düşüňjeleri taýdan hem öz ýaşytdaşlaryndan yza galýarlar.

Çaganyň hereket etmegi diňe bir onuň bedeniniň saglygy üçin ähmiýetli bolman, ol çaganyň akylyny hem ösdürýär, onuň öz daş-töweregini gursap alýan zatlara düşünişini, gözyetimini giňeldýär hem-de çuňlaşdyrýar. Çaga hereketiň kömegi bilen öz akylyny baýlaşdyrýar, günsaýyn bilimlerini artdyrýar hem-de onuň öz güýjüne bolan ynamy artýar.

Okuw meýilnamasyna laýyklykda çagalar baglarynda tomus dynç alyş günlerinde okuw sapaklarynyň deregine, körpeleriň ýaş aýratynlyklaryna görä, tassyklanylýan gün tertibine laýyklykda gezelençler, gyzyklanma çäreleri, dürli oyunlar, aýdym-saz çäreleri, dürli bäsleşikler geçirilýär. Bu çärelere terbiýeçiniň döredijilikli çemeleşmesi, pedagogik-psihologik talaplar esasynda berjaý etmegi göz önünde tutulýan maksada ýetmäge şert döredýär. Bu işlerde terbiýeçiniň öz hereketleri, sözi bilen çagalaryň ünsüni özüne çekip bilmeginiň hem ähmiýeti uludyr. Ol çagalaryň ünsüni özüne çekmek bilen olarda gyzyklanma, bilisigeljik ýaly häsiýetleriň kemala gelmegine şert döredýär.

Çagalar baglarynda terbiýe bermegiň hemme usullary çaganyň hemmetaraplaýyn sazlaşykly ösüşini üpjün etmeklige gönükdirilendir, şeýle-de özbaşdaklygy, tutanyerlilik, işjeňligi şahsyýete mahsus bolan kemala gelmegine ýardam etmelidir. Bu meseleleriň amala aşmagy üçin dürli terbiýeçilik işlerini kompleksleýin peýdalanmak zerurdyr.

Oýunlar we gyzyklanma çäreleri çagalar bagynda-da maşgalada-da çaganyň aýrylmaz hemrasydyr. Mekdebe çenli ýaşly çagalar dürli oýunlary oýnamagy: hereketli didaktiki, döredijilikli oýunlary gowy görýärler. Terbiýeçi bu oýunlary çaganyň hemmetaraplaýyn sazlaşykly ösüşini üpjün etmekde peýdalanyp biler. Oýunlary, esasan, açyk howada geçirmek peýdalydyr.

Hereketli oýunlar çagalaryň hereket işjeňligini ösdürmek üçin peýdalanylýar. Bu çäreler çagalaryň daýanç-hereketleniş synalaryny işjeň herekete getirýär. Oýunlardaky kem-käs ýadawlyk peýdaly, bu ýadawlyk yzygiderli gaýtalanmak bilen bedeniň fiziki yüküne öwrenişmegine, işjeňliginiň ýokarlanmagyna ýardam edýär, emma aşa ýadamaklaryna ýol berilmeli däl. Oýunlar özüne çekijiligi, şowhunlylygy bilen çaganyň aşa ýadamagyna getirýär. Aşa ýadawlygyň çaganyň oýna bolan hoşesini gowşatmagy mümkin. Bu çaganyň işdäsine, ukusyna, özüni duyşuna täsir edýär. Çagalarda ýakymly lezzetiň, şadyýanlygyň, akyl, ahlak we beden ösüşiniň kadaly bolmagy üçin gyzyklanma çäreleri we oýunlar maksadalaýyk gezek-

leşdirilmelidir. Has işjeň hereketli oyunlar asuda oýnalýan oyunlardyr çäreler bilen utgaşykly alnyp barylmaladyr.

Oýun – durmuş mekdebi. Oyunlar arkaly çaganyň akyly taýdan ösüşi kämilleşýär. Olarda synçylyk, ugurtapyjylyk, kynçylygy ýeňip geçmek ýaly häsiýetler kemala gelýär. Oýun çaganyň öz daşyny gurşap alan hakykatdan has-da gyzykly hakykat bolup görünüär. Çaga oýunlarda durmuş hakykatyny öz çaga düşünjesi arkaly şöhlelendirmegi başaryar. Oýun bar ýerinde hereket bolup, ol hereketleriň sazlaşygyny emele getirýär. Oýunlaryň okuw-terbiýeçilik işinde ähmiýeti uludyr.

Oýunlar, gyzyklanma çäreleri, maşklar çagalaryň hereketleniş işjeňligini ösdürýär. Köpçülikleýin oýunlaryň pedagogik gymmatlygy çagalaryň biri-birine bolan hoşniýetli, dostlukly gatnaşygyny ýola goýýanlygydyr. Biri-birinden öwrenmek – bu çaganyň ösüşiniň zerur şertleriniň biridir. Çaganyň daş-töwerek bilen tanyşlygyny toparyň içinde-de, bagyň meýdançasynda-da ýa-da ondan daşary hem geçirmek bolar. Gezelenç – munuň özi daş-töwerek bilen tanyşdyrmak, gозelligi görüp, duyup bilmek endigini edinmekdir. Gözelligi görmek her adamda birhili bolýar. Käbir adamyň şolbada gözüne ilýär, käbir adam bolsa şol bir zady diňe aýdylandan soň görüp, duyup galýar. Gözellikler, geň-enaýy zatlar çagany joşdurýar, sözleşini has hem işjeňleşdirýär, çünki çagalar gören zatlaryna öýkünmege gowy görýärler, biri guşjagaza öýkünse, başga biri pişige öýkünýär. Daş-töweregüň gозelligi çagada ýakymly duygy doredýär.

Geçirilýän çäreler estetik terbiýäni hem öz içine alýar. Estetiki terbiýe estetiki doredijiligiň ösüşidir. Her bir çaga öz mümkinçiligine görä, her bir estetiki gymmatlygy doredijidir. Jaý gurmak bilen ol arhitekturlyk ukybyny, surat çekmek, ýasamak bilen çeper nakgaşlyk ukybyny görkezýän bolsa, tans-aýdym bilen meşgul bolup edýän hereketleri – bir söz bilen aýdanynda, çaganyň çeper doredijiligidir. Çaganyň doredijiligine özbaşdak çeper işjeňlik diýip hem düşünmek bolýar. Sapakdan daşary geçirilýän çäreler şol özbaşdak çeper işjeňligiň döremegine ýol açýar.

Oýunlar we beýleki dürli gyzyklanma çärelerine terbiýeçi ýolbaşçylyk edende oýunçylaryň ýagdaýyny ünsden düşürmeli dälär we bedene düşjek agramy kadalaşdyryp durmaladyr. Oýunlardan başga çeper mazmunly maşklary, dürli çäreleri hem geçirmek bolýar.

Gyzyklanma çäreleri, oýunlar, tebigy şertlerde oýnalýan dürli oýunlar çagalaryň öz ýaşayyş ýerine bolan söýgüsini ahlak we estetik duýgularynyň çuňlaşdyrmagyna getirýär, dâp-dessurlarymyzy öwrenmegimize hem täsir edýär. Edebi çäreler sazly kompozisiýalar bolup geçýän gyzykly wakalary açyp görkezmek bilen ulularyň alyp baryan işi bilen tanyşdyrýar. Dürli gurjak oýunlaryny geçirmek ahlak terbiýesini bermek bilen birlikde sözleýşini ösdürmekde ähmiýeti uludyr. Sazly döredijilikli oýunlar çaganyň hemmetaraplaýyn ösüşinde möhüm ähmiýet bolmak bilen dürli görnüşde alnyp barylýar. Oýunlarda çagalar köpçüligi kemala gelýär, çaganyň şahsyýetiniň hemme tarapyň ösüşine ýardam edýär.

Pedagogika we psihologiýa ylmy-barlaglary çuňňur döredijilikleri ukyplarynyň ösüşiniň mekdebe çenli döwre düşýändigini görkezýär. Çaganyň haýsy işini alyp görseň-de, goý, ol oýun bolsun, surat çekmek bolsun, zähmet çekmek bolsun şol işleriň hemmesinde çaganyň pikirlenmesi bilen bilelikde hereketiniň arasyndaky täze-täze gatnaşyklaryň bardygyny görýäris. Çaga döredijiligi öýkünmeclige esaslanyp, çaganyň ösüşiniň möhüm faktory bolup hyzmat edýär, şeýle-de döredijilik ukyplarynyň açylmagyna getirýär.

Fiziologiýa ylmy boýunça adamda 5 duýgy organy bolýar. Olar göz, gulak, agyz, burun, deri. Şol organlar her gün münlerçe zady duýýar. Duýgular dogry kabul edilende adamyň içki dünýäsini manylaşdyrýar. Şol duýgularyň ösüp gelýän ýaş nesilde dogry terbiýelenmegi zerurdyr.

Çagalar baglarynda, sagaldyş merkezlerinde beden terbiýesini kämilleşdirmek diňe pedagogik prosesiniň mazmunynyň we usullarynyň hemişe kämilleşdirilip durulmagyna baglydyr.

Soraglar:

1. Irki ýaşly çagalaryň sözleýşiniň ösüşinde ulularyň wezipesi nämeden ybarat?
2. Bir ýaşly çaganyň sözleýşiniň nähili aýratynlyklary bar?
3. Görüş we eşidişiň sözleýişdäki ähmiýeti nämeden ybarat?
4. Çagalar bagynda okatmaklygyň we terbiýelemekligiň maksatnamasy barada gürrüň beriň.
5. Iki ýaşly çagalaryň sözleýşini derňew ediň.

III BÖLÜM

ÇAGALARY DAŞ-TÖWEREK BILEN TANYŞDYRMAGYŇ USULY WE SÖZLÜK ÜSTÜNDE IŞLEMEK

§ 1. Sözlük işiniň manysy

Çaga dünýä inende onuň kalbam, ýüregem edil ak kagyz ýaly arassa bolýar. Yüregi päk, gylyk-häsiýeti gowy adama baha berlende „onuň ýüregi edil çaganyňky ýaly” diýilýär. Onuň içki dünýäsi boşluk. Onda geçmiş ýok, ol diňe geljegi ymtylýar. Ol ymtylşyň talabalaýyk amala aşmagy, öz manysyna eýe bolmagy üçin bilim-terbiýäniň dogry berilmegi ilkinji zerurlyk bolup durýar. Çaga gören, eşiden, duýan zatlaryny deňeşdirer ýaly içki dünýäsinde, ýadynda hiç zat bolmandygy üçin bolşy ýaly kabul edýär. 6-7 ýaşna ýetende gören, eşiden, duýan zatlaryny ön ýadynda galan, duýan zatlary bilen deňeşdirip kabul edip başlaýar. Soňra onuň kalby, ýüregi, mähri, umuman ahlak ýagdaýy daşky dünýäden kabul eden ýagdaýyna, alan terbiýesine bagly bolýar. Çagany doglanyndan başlap, gurşap alýan daşky dünýäde onuň ahlak derejesini ýokary galdyryjak, oňat terbiýelejek zatlara dogry düşünmekleri, dürli düşüňjelerden dogry baş alyp çykmaklary üçin ony akyly-başly, hoşniýetli, päk ýürekli, içki dünýäsi baý adam edip terbiýelemäge çalyşmaly. Ol ene-atanyň, terbiýeçiniň, mugallymyň önünde durýan mukaddes borç. Rus pedagogy W.A. Suhomlinskiý „Terbiýeçilik işi dykgatly, akyly-başly, paýhasly pikirlenip ýaş ýüreklere galtaşmakdyr. Çaganyň ýüregine mähir bilen galtaşmaly” diýýär. Çagalary mylakatly, hoşniýetli, päk ýürekli edip terbiýelemekde tebigatyň orny uludyr.

Tebigata söýgini döretmekde, daşky gurşawy goramagy öwretmekde okuw gezelençleriniň ähmiýeti has-da uludyr. Bu gezelençler okuw-terbiýeçilik işleriniň bir görnüşi we usuly bolmak bilen, tebigy şertlerde dürli zatlary öwrenmäge we syn etmäge mümkinçilik döredýär. Tebigata guralýan gezelençler çagalaryň arassa howada wagtyny gyzykly geçirmeklerine, daş-töwerek bilen içgin tanyşmaklaryna, tebigat täsinliklerine düşünmeklerine, olary öz aňlarynda ornaşdyrmaklaryna ýardam edýär. Tebigat, daş-töwerek duýgularyň çeşmesidir. Çagada duýgulary terbiýelemek ruhy we beden taýdan sagdyn nesliň kemala gelmegine ýardam edýär.

Maksatnamanyň maglumatlary esasynda mekdebe çenli döwürde çagalary daş-töwerek bilen tanyşdyrmak bilen birlikde sözlük goruny baýlaşdyrmaklyga hem uly üns berilýär. Mekdebe çenli döwürde çaga irki ýaşlaryna garanda daş-töwerege bolan düşünjesini sözlük goruny baýlaşdyrmak bilen özleşdirýärler.

Çaga her gün zatlar we hadysalar bilen gatnaşykda bolýar. Olaryň biri çaga tanyş bolsa, biri nätanys zatlardyr. Çagada “bu näme?” diýmek bilen bilesigelijilik döreýär. Bu nähili atlandyrylýar? Näme üçin? Nämeden edilen? Çaga özüni gurşap duran zatlary bilmek, ellap görmek, anygyna ýetmek isleýär. Maşgalada ene-atalar düşündirse, çagalar baglarynda terbiýeçi daş-töwerekdäki gurşaw bilen tanyşdyrýar, çaganyň täsirlenmelerini baýlaşdyrýar, düşüňjelerini tertipleşdirýär. Çaga durmuş tejribesine akyl ýetirme arkaly eýe bolýar. Akyl ýetirme näme? Çaga görýär, eşidýär, duýýar. Ol özüniň duýgy agzalary arkaly görýän zatlaryna düşünýär. Akyl ýetirme – bu duýgy agzalaryna täsir etmek bilen hakykatyň adam aňynda şöhlelenmesidir. Akyl ýetirmäniň ösüşi – bu duýgularyň ösüşi. Şonuň netijesinde hem çagada daş-töwerege bolan düşünje kemala gelyär, ösýär.

Daş-töwerek bilen tanyşlyk diňe akyl ýetirmek arkaly tanyşdyrylanda öz manysyna doly eýe bolup bilmez. Çaganyň durmuş hakykatyna göz ýetirmeginde sözüň güýjüniň täsiri uludyr. Durmuş hakykaty bilen tanyşlyk, oňa düşünmek söz arkaly beýan edilende, duýgularyna täsir etmek bilen çagada daş-töweregine, adamlara bolan guwanç duýgularyny oýarýar hem-de sözlük goruny baýlaşdyrýar.

Daş-töwerek bilen tanyşlyk boýunça alnyp barylýan işler çagada adamlara, öz ýaşayan ýerine, mähriban tebigatyna bolan söýgi duýgularyny oýarmaly, daş-töwerege akyl ýetirmeli, çaga şatlyk getirmeli. Çagalar baglarynda çagany daş-töwerek bilen tanyşdyrmak maksatnama esasynda sapaklar arkaly amala aşyrylýar. Terbiýeçi bu işleri yzygiderli meýilnamalaşdyryp durýar. Bu sapaklaryň gidişinde sözlük bilen işlemek alnyp barlyp, ol işler çaganyň sözlük gorunyň baýlaşmagyna, geriminiň giňemegine ýardam edýär.

Sözleşi ösdürmek boýunça yörite sapaklar çagalaryň üç ýaşyndan başlap geçirilip başlanýar. Munuň maksady çaganyň erkin gepleşip bilmegini, sözleşi gepleşigiň hem-de düşünjäniň serişdesi hökmünde, şeýle hem özüni alyp barşyny sazlap bilmegini gazanmakdan ybarat. Sapakda çagalar terbiýeçi bilen iş alyp barýarlar, görkezme esbaplar esasynda gürrüň edip

biýärler (kinofilmleri gürrüň edip bermek, diňlemek, gürrüň bermek). Öwrediji oýunlary oýnamak, bilelikde aýdym aýtmak bilen olar gezekli-gezegine geplemegi öwrenýärler. Sapaklarda çagalar täze düşüňjeleri alýarlar (täze söz, onuň grammatik gurluşy hem-de aňladýan manysy), söz üsti bilen berlen ýumuşlary ýerine ýetirýärler, öz işlerini bahalandyrmagy öwrenýärler. Sapaklarda çagalara tertipli bolmagy öwredýärler. Maksatnamada dürli ýaş toparlarynda sözleşşi ösdürmek boýunça ýörite sapaklar berilýär: “Daş-töwerek bilen tanyşdyrmak we sözleşşi ösdürmek”, “Çeper edebiyat”, “Ene dili”. Daş-töwerek we tebigat bilen tanyşdyrmak“ sapaklarynda çagalara predmetler, olaryň işi, alamatlary, beýleki zatlar bilen gatnaşygyna syn edilýär, sorag-jogap alşylyar. Terbiýeçiniň we ata-eneleriň sözleşşinde çagalaryň görýän zatlaryny atlandyrmagy olaryň söz baýlygyny, dialogik we monologik sözleşşini ösdürýär. Çeper edebiyat sapagynda çagalaryň sözleşşiniň esasy çeşmesi terbiýeçiniň olara okap berýän ýa-da aýdyp berýän çeper eserleri bolup durýar.

Çagalar bagynda okatmagyň we terbiýelemegiň maksatnamasyndaky “Sözleşşi ösdürmek sapagy” çagalaryň sözleşşine üns bermegi, ýuwaş-ýuwaşdan öz sözleşşiniň hilini bahalandyrmagy maksat edinýär.

Soraglar:

1. Çagalar bagynda okatmagyň we terbiýelemegiň maksatnamasynda sözleşşi ösdürmegiň haýsy 2 sany görnüşi maslahat berilýär?
2. Sözleşşi ösdürmek sapagynyň mazmuny maksatnama boýunça nämeden ybarat?

§ 2. Mekdebe çenli ýaşda çagalaryň sözlügi özleşdirmeginiň aýratynlyklary

Sözlük gorunyň geriminiň giňemegi sözlügiň baýlaşmagyna baglydyr. Çaga zatlar bilen tanyşmak arkaly atlar, sypatlar, işlikler bilen hem tanyşýar. Mysal üçin: zatlaryň we hadysalaryň atlary: aý, gün, asman, bulut, ýyldyz, ýel, ýagys, gar, buz; reňki we hili: mawy, açyk, arassa, bulutly, pessay, güýçli, ak, sowuk, yumşak, ýagty; dürli hereketler: ýagýar, guýýar, damýar, öwürýär.

Söz gory çaganyň düşüňjesine laýyk gelmeli. Eger-de çaganyň düşüňjesi giňäp, sözlük gory haýal toplanýan bolsa, ol öz pikirini doly beýan edip

bilmez. Çaganyň sözleşşi kâmil bolmaz. Aýtjak bolýan zadyny hereketi bilen görkezmäge çalşar. Daş-töweregindäki adamlar bilen gatnaşygy kynlaşar. Olar oňa düşünmezler. Munuň tersine, söz gory anyk düşünjelerden artyk gelse, çagada lakgylak emele geler, sözün manysyna üns bermezden lakgylar ýörer. Bu ýagdaýlaryň ikisi hem çaganyň pikirlenmesiniň ösmegine ýaramaz täsir eder.

Çaganyň öwrenen sözleriniň düzümine onuň daş-töweregindäkiler bilen aragatnaşykda bolmagyny üpjün edýän sözler bolmaly. Çaganyň sözlüğine olaryň düşünmek sözlerini saljak bolmaly däl.

Çaganyň sözleriň ähmiýetine düşünmegiň üstünde işlemek hem möhüm işleriň biridir. Sesler diňe bir manyny aňlatmaýarlar. Olaryň köpmanylygyny heniz durmuş tejribesi bolmadyk çaga özleşdirip bilmeyär. Munuň özi mek-debe çenli döwürde çözülmeyän iş bolup, mekdep ýyllarynda ýuwaş-ýuwaşdan öz manysyna eýe bolýar. Çaga düşünjesi anyk we göni manyly sözleri özleşdirýär. Çagalaryň sözlüğünde umumy düşünjani aňladýan sözler bolsa-da, olary kesgitli derejede düşünyärler. Kâbir ýagdaýlarda terbiýeçiniň ulanyan sözlerine hem çagalaryň düşünmeyän ýerleri bolýar. Terbiýeçiniň borjy çaga sözün manysyna dogry düşünmegi we ony dogry ulanmagy öwretmekdir.

Çagalar wagt düşünjelerinde köp ýalňyşlyklar goýberýärler. Çaganyň “Şu gün gitdim” diýmegiň ýerine “ertir gitdim”, “irden” diýmegiň ýerine “agşam” diýen düşünjeleri ulanyanlygyna gabat gelmek bolýar.

Terbiýeçi çaganyň diňe söz gorunyň gerimini giňeltmek bilen çäklenmän, ondan peýdalanmagy öwretmelidir, sözleşşiň manyly bolmagyny gazanmalydyr.

Sözlügiň baýlaşmagynyň esasy çeşmesi ulularyň sözleşşidir, ilkinji nobatda bolsa çaga bilim-terbiýe berýän terbiýeçiniň sözleşşidir. Çagalar sözleri we ony peýdalanmagy terbiýeçiden öwrenýärler. Olaryň özi näme gowy, näme dogry, saýgaryp bilmeýärler, eşiden sözlerine öýkünýärler. Şonuň üçin terbiýeçiniň sözleşşi çagalar üçin nusga bolmalydyr. Ol öz sözleşşiniň, sözlük goruny baýlaşdyrmagyň üstünde işlemelidir.

Çaganyň sözlüğini baýlaşdyrmagyň ýene-de bir çeşmesi halk döredijiligi we çeper edebiyat bolup, ol ulularyň okap bermegi arkaly özleşdirilýär. Sözlük bilen işlemek daş-töwerekdäki durmuş ýagdaýlary bilen

tanyşdyrmagyň aýrylmaz bölegi bolup, ol dürli usullardyr tärlär arkaly amal edilýär. Şoňa görä-de, şu meselede ene diliniň ähmiýeti biçak uludyr.

Mugallym, terbiýeçi çagalaryň ýaş aýratynlyklaryny we olaryň öwrediljek maglumaty kabul etmek taýýarlygyny, olara öwretmek usulyny saýlamaly, sebäbi bir ýaşdaky çagalar üçin gyzykly zat beýleki bir ýaşdaky çagalary gyzyklandyrmazlygy ähtimal.

Şol bir usuly her mugallym, her terbiýeçi dürli hili ulanyp biler, sebäbi bu ýagdaý terbiýeçiniň şahsy häsiýetine baglydyr. Islendik adamyň özüne mahsus ýetmezçiligi-de, artykmaçlygy-da bolup biler. Mundan başga-da şol usuly tapanyň özi-de dürli toparda dürli hili peýdalanar, sebäbi bu ýagdaý toparyň taýýarlygyna baglydyr. Şeýlelikde, islendik usuly durmuşa geçirmek üçin ony toparyň zerurlygyna uýgunlaşdyrmaly, köp halatda weli, güýçli ýa gowşak çaga görä ulanmaly bolyar. Şoňa görä-de, usul elmydama maýyşgak bolmalydyr. Okatmagyň şertini üýtgetmek bilen usul hem üýtgap biler. Usul dürli tärlerden ybaratdyr.

Şoňa görä-de, çagalara turuwbaşdan ene dilimiziň aragatnaşyk serişdesidigini her bir sapakda düşündirmek möhümdir. Jemgyýet ösdügiçe, adamyň talaby hem özgerýär. Işe bolan yhlasy artýar, zehini daş ýarýar. Adam mydama gözlegde. Dürli usullar peýda bolýar. Şol usullaryň biri-de multimedia tehnologiýalary arkaly okatmagyň interaktiw usullaryny ulanmakdyr. Bilim ulgamyna multimedia tehnologiýalarynyň oňaşdyrylmagy özüniň netijeli taraplaryny görkezip ugrady. Tejribelerden görşümüz ýaly, tehnologiýalar bilim ulgamynda maglumatlary düşündirmekte, öwretmekde täze-täze mümkinçilikleri açyp görkezýär. Multimeđiýa tehnologiýalary dürli görnüşdäki maglumatlary görkezmäge mümkinçilik berýär we sapagyň gidişiniň has netijeli bolmagyny üpjün edýär. Bu ýagdaýda sapagyň gurluşy üýtgemeyär, gaýta mazmuny güýçlenýär, öwredilýän düşünjäniň bilim berijiligi, terbieleýjiligi, ösdürijiligi ýokarlanýar. Şeýlelikde, okatmagyň netijeli tarapy ýüze çykýar. Mekdebe çenli çagalar edaralarynda-da, başlangyç synplarda-da her bir sapakda berilýän maglumatlary öwretmekde tehnologiýalaryň ulanylmagynyň uly ähmiýeti bar. Tejribeler sapaklarda kompýuterden, interaktiw tagtalardan peýdalanylmagynyň berilýän maglumatlaryň özleşdirilişiniň has netijeli bolýandygyny görkezýär.

§ 3. Suratlar bilen işlemegiň usuly

Kompýuterde, interaktiw tagtalarda reňkleriň, sesiň, çyzgylaryň, hereketleriň peýdalanylmagy bilen dürli görnüşleriň şekillendirilmegi çagany özüne çekýär, öwredilýän maglumata ünsi gönügýär. Çaga dünýäsi oýny talap edýär. Şu nukdaýnazardan, kompýuterde, interaktiw tagtada berilýän ýumuşlaryň oýun görnüşinde bolmagy has hem özüne çekijidir. Bu ýerde bize halk döredijiligimiz örän ýakyn kömekçi bolup durýar. Hormatly Prezidentimiz öz çykyşlarynda “**Milli bilim ulgamymyzyň dünýä ylym-bilim ulgamy bilen sazlaşýan we ata-babalarymyzyň asyrlaryň dowamynda sünnälän aň-düşünje, ruhy, ahlak, dünýägarayş, pelsepe gymmatlyklaryny özünde jemleýän aýdyň ýörelgesi bolmalydyr**” diýýär. Halk döredijiligimiz öz döwründe terbiýäniň her bir ugry boýunça iş alyp barmakda uly mekdep bolup hyzmat edipdir. Biziň hem bilim-terbiýeçilik edaralarynda alnyp barylýan işleri dünýä derejesine laýyklaşdyryp, öz milli köklerimiz esasynda guramak, ösüp gelýän ýaş nesli ata-babalarymyzyň

göreldeinde terbiýelemek baş wezipämiz bolup durýar. Şeýle usulda taýýarlanan bir slaydyň üstünde durup geçeliň.

“Böwenjigiň bagy”

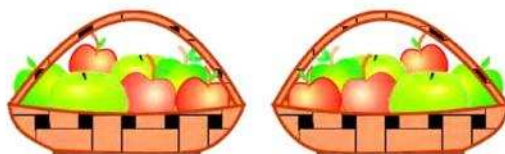
Tanyş boluň, çagalar, bu meniň bagym!

Bagymda ösýär,	Indi men ýalta däl,
Arçadyr çynar.	Zähmeti söýýän.
Ýaltanman seretseň,	“Sizem şeýle boluň”
Saýaly bolar.	Maslahat berýän.

(O. Matalowa)

Bu slaydlar esasynda çagalara dürli soraglary bermek, dersara baglanyşygy saklamak bolýar. Şeýle-de her bir sapak boýunça ulanmak mümkinçiligi bar. Slaydlaryň erteklerimiz esasynda, durmuş wakalary esasynda taýýarlanylmany çagada gyzyklanma döredýär.

Iki gapda näçe alma bar?

Hasaplaň!

Suratlar esasynda dürli görnüşde sorag-jogap alyşmak, deňeşdirmek, tapawutlandyrmak ýaly işler geçirmek bilen çaganyň sözlüginin baýlaşmagyna ýardam edip bolýar. Görkezme esbaplar çaganyň pikirlenmesinin ösmegine uly ýardam edýär. Esbabyň dili hem terbiýeçiniň üns merkezinde bolmalydyr. Onuň dili aýdyň, anyk, gysga, emma çaga üçin düşnükli we täsirli bolmalydyr. Çaganyň ýaşı näçe kiçi bolsa, suratyň ähmiýeti şonça-da uludyr, sebäbi olar entek umumy pikirlenmegi, göz önüne getirmegi başarmayarlar.

Maglumatlar üç ýol arkaly kabul edilýär; görüş, eşidiş, hereket arkaly.

Mekdebe çenli ýaşly çagalaryň aglaba köpüsi maglumaty hereket arkaly kabul edýärler. Kabul edilen maglumaty ýatda saklamak okamak arkaly

10, eşitmek arkaly 20, görmek arkaly 30, görmek we eşitmek arkaly 50, maglumaty özgelere düşündirende 80, hereket arkaly 90 göterimdir.

Mekdebe çenli ýaş döwri çaganyň pikirlenmesiniň güýçli depginde ösýän döwrüne gabat gelýär. Kompýuter bu ýerde esasy işjeňligiň dürli görnüşleriniň meselelerini aňly-düşünjeli çözmegiň serişdesi bolup hyzmat edýär. Şonuň üçin-de pikirlenmäniň doly güýjünde işe girişmegi zerur. Çaga pikirlenme esasynda daşky dünýä düşünmäge çalyşýar. Sözleşiş kemala gelip başlaýar. Şonuň üçin maglumatlary halk döredijiligimiz esasynda oyunlaryň üsti bilen öwretmek – bu çaga dünýäsine mahsus bolan oyunlar arkaly sapak geçmegi ýola goýmak bolýar.

Sözlük üstünde işlemek daş-töwerekdäki durmuş ýagdaýlary bilen tanyşdyrmagyň aýrylmaz bölegi bolup, ol dürli usullardyr tärler arkaly amal edilýär. Çagalary daşymyzy gurşap duran hakikat bile tanyşdyrmagyň iki usuly bar:

1) duýgy agzalary arkaly dünýä düşünmek: çaga seredýär, elläp görýär, diňleýär, dadyp görýär, hereketde bolýar;

2) çagalar başga biriniň üsti bilen maglumat alýarlar, ýagny terbiyeçi adamlar, tebigy ýagdaýlar, daş-töwerek barada düşünje berýär, kitap okap berýär, suratlary, diafilmlerdir kinofilmleri, kompýuterde, interaktiw tagtada slaydlary görkezýär.

Ekskursiýa. Syn etmekde ekskursiýalaryň uly ähmiýeti bar. Daş-töwerege syn etmekligi çaganyň öz otagyndan başlatmak has-da maksadalaýykdyr. Terbiyeçi çagalar bilen topar otagyny synlaýar. Çaganyň zat barada belli bir anyk düşünjesiniň bolmagy üçin şeýle syn etmeler zerurdyr. Bu çagalar üçin içgysgynç bolmaly däl. Çagany diňe zatlary we hadysalary synlamak kanagatlandyрмаýar. Olar daş-töwerek bilen hakyky aragatnaşykda bolmak isleýärler. Bu barada terbiyeçi elmydama ýadynda saklamalydyr, esasan-da, kiçi toparyň çagalary bilesigeliji bolýar.

Gezelenç döwründe terbiyeçi daş-töwerek baradaky düşüňjeleri giňeltmek we takykklamak bilen sözlüğini baýlaşdyrýar, pikirlenmesini ösdürýär. Her bir alnyp barylýan iş söz bilen bilelikde alnyp barylmaladyr. Sözleşiş ösdürmek sapaklaryň her bir görnüşi arkaly amala aşyrylýar. Şu ýerden sapaklary geçirmegiň usulyýetine talaplar gelip çykýar:

1. Öwrenijilik işleriniň ösüşiniň sözlügiň ösüşi bilen birligi.

2. Sapak döwründe öwrenijilik we sözleşiş işjeňliginiň maksatlaýyn guralyşy.

3. Sözleşiş we öwrenijilik işjeňliginiň görkezme esbaplylygy.

4. Her bir sapakda sözlük işiniň ähli meseleleriniň amala aşyrylyşynyň birligi.

Mekdebe çenli döwürde çaga öz deň-duşlary, ulular bilen gepleşer ýaly, mekdepde üstünlikli okar ýaly, edebiýatlara, tele we radio gepleşiklere düşüner ýaly derejede sözlüğe eýe bolmaly. Şonuň üçin hem mekdebe çenli pedagogika çagalarda sözlügiň ösüşine sözleşişniň ösmeginiň möhüm meseleleriniň biri hökmünde garaýar. Dildäki sözleriň hemmesi birlikde diliň sözlük düzümi bolup, onuň özeni esasy sözlük gorumydyr.

Jemgyýetdäki özgertmeler – önümçiligiň, medeniýetiň, ylmyň, tehnikaýyň ösmegi diliň sözlük düzüminiň üýtgemegine-de sebäp bolýar. Ençeme täze sözler sözlük düzüminiň üstüne goşulýar, käbir sözler ulanylyşdan galýar.

Çagalarda tebigata bolan söýginiň kemala gelmegi üçin tebigata gezelençleriň ähmiýeti uludyr. Çagalar bilen alnyp barylýan işleriň netijesinde tebigata söýgi duýgulary kämilleşýär. Ol söýgi duýgularyny gaýtalamak sapaklaryny geçmek bilen berkitmek bolar. Bu gaýtalamak sapaklarynda çagalar bilen syn etmeleriň, gezelençleriň, okuw gezelençleriniň netijesinde gören zatlary barada söhbetdeşlik guralýar, sorag-jogap alşylyr, öwrenen goşgulary, aýdymlary, nakyllary aýtdyrylýar. Gören, synlan geň-enaýy wakalaryny surat ýüzüne geçirtmek arkaly syn etmegiň netijesinde ýatda galyjylyk, göz önüne getirip bilmek endikleri, başarnyklary barlanylýar. Çagalaryň çeken suratlarynyň esasynda toparyň içinde ene-atalaryň gatnaşmagynda sergi guralýar. Soňra “Körpe tebigaty söýüji” diýen ýaryş ygylan edilip, çagalar bagynyň çäginde ýaşajyk suratçylaryň sergisi geçirilýär. Ol sergä başga çagalar baglaryndan hem myhmanlar çagyrylýar.

§ 4. Söz üsti bilen guralýan öwrediji oýunlar

Çeper sözler arkaly tebigatyň wasp edilişi has hem çaga üçin täsirli bolýar. Goşgularda tebigatyň gözelligi, onuň waspy çaga kalbyny joşdurýar, ol öwrenenje goşgularynyň has täsirlisini aýdyma hem hiňlenýär. Tebigata degişli goşgulary suratlandyryp aýdyp bilmek, labyzly aýtmak, köpçülik bolup aýtmak, rollar boýunça aýtmak ýaly ýaryşlar hem guramak bolar.

Türkmen topragynda ösýän tut agajyndan täsinlik bilen önyän pileden ýüpek öndürilýär, gowaça pagta beryär. Şol zatlar bilen bir hatarda ösümliklerdir haýwanlar adama iýmit bolup hyzmat edýär. Adam topraga hyzmat edýär, toprak önüm beryär, suw beryär, adam howany arassa saklamaga çalyşýar, onuň üçin bag ekýär. Adam bilen tebigatyň şeýle sazlaşykly gatnaşygy barada düşünje bermek terbiýeçilerden çeper sözler saýlap, çagalara täsir ediji sözleri ulanmagy talap edýär.

Çagalara daş-töwerege düşünmegi öwretmek, olarda asyly häsiýetleri kemala getirmek terbiýeçiniň borjy bolup durýar. Ösümliklerdir haýwanlar bilen tanyşdyrylanda terbiýeçiler görkezme esbaplyk usulyndan peýdalansalar has-da talabalaýyk bolar. Öwrenilen ösümliklerdir haýwanlaryň suraty görkezilip, sorag-jogap alyşmak çagalaryň düşünjeleriniň berkemegine, çuňlaşmagyna getirýär. Mysal üçin, öwrenilen ösümligiň suraty görkezilip “Bu haýsy ösümlük?”, “Bu ösümlük nirede bitýär?”, towşanjygyň suraty görkezilip, “Bu näme?”, “Nirede ýaşaýar?” diýen ýaly dürli soraglar berilse, çagalaryň oňa jogap bermek islegleri güýçli bolýar.

Birnäçe gezek gezelençde bolan çaga şol syn eden ösümliklerini tanaýar we soň ony suratdan görkezip bilýär. Haýwanlar barada hem şonuň ýaly. Öý haýwanlaryna syn eden çagalar suratdan olary, onuň çagalaryny görkezip, atlandyryp bilýärler. Bu işde suratlary, kitaplary, goşgulary ýerlikli ulanmak çagalaryň tebigat gözelliglerine has hem göz ýetirmeklerine, özlerinde galan täsirleri sapakda surat çekdirmek arkaly berkitmeklerine şert döredilýär. Bu işler çagalaryň özlerinde galan täsirleri beýan edip bilmeklerine ýardam edýär.

Gezelençler çagalarda örän uly täsir galdyryar. Bulutly gün çagalary alyp gezelenje çykýarsyň. Asmanda gara bulutlar topbak tutup dur. Terbiýeçi şol bulutlara seredip, şeýle goşgujygy aýdýar:

Bulut,
Bulut,
Gara bulut,
Nä ýagaňok, ýagjak bolup!
Ýa bir ýaňa gyssanyňmy?
Ýa suwuňy gysganyňmy?
(A. Atabäýew)

Birden gök gübürdeýär. Çagalar garanjaklaşýarlar, käbirleri gorkýar. Şu ýerde terbiýeçiniň ýagdaýdan derrew baş çykarmagy, ýagny gök gübürdisine, ýagşyň ýagmagyna degişli goşgujygy ya-da sanawajy joşgunly edip aýtmagy zerur.

Ýagyş ýagara geldi,
Saman suwara geldi.
Heýjanelek, janelek,
Çagalar oýnara geldi.

Ös, saçym, ös,
Ösmeseň bes.
Atyma duşak
Bilime guşak.

Damjalaýan ýagyş damjalarynyň astynda bökjekleyän çagalar terbiýeçiniň täsirine düşüp, şowhuny alyp göterýärler. Bu ýerde uly adamyň şahdaçyklygynyň çagalara uly täsir edýändigini görmek bolýar. Şoňra terbiýeçi bulut, ýagyş barada çagalara sadaja düşünje berýär. Ýagşyň ösümlük üçin ýaşayyş çeşmesidigini düşündirýär. Ýagyş diňýär. Bulut syrylýar. Asmanda älemgoşar peýda bolýar. Bu ýerde şeýle goşgyny aýtmak bolar.

Göğüň ýüzi dup-dury,
Gün hem ýagtysyn salýar.
Meýdan ýüzi al-yaşyl,
Älemgoşar görüňýär.
Owlak-guzy bökjekläp,
Hezil edip oýnaýar,
Ýaz paslynyň howasy
Ajaň, göwnüň doýmaýar.

(N. Pomma)

Gör, ne täsinlik! Gör, ne gözellik! Bu ýerde terbiýeçi çagalar bilen matal-dyr tapmaça hem aýdyşyp biler. Çagalar jogabyny tapýarlar, älemgoşaryň reňkini saýlaýarlar.

Ýazyň başynda çagalaryň ünsüni agaçlaryň janlanyşyna, baldaklaryň pyntyk ýaryşyna, ýaz howasynyň ysyna çekmek möhümdir. Şu ýerde sorag-

jogaplar alyşmak, goşgular aýdyşmak ýerliklidir. Gülli meýdana gezelenç etmek balalarynyň, kebelekleriň gülden-güle uçup-gonuşlaryna syn etdirmek esasy işleriň biridir.

Çagalar syn eden döwürlerinde galan täsiri sapak wagtynda surat çekmek arkaly hem görkezýärler. Olar miweli бага gezelenje baranlarynda bagdan galan täsirleri gürrüň edip bermek, gören zatlaryny surat ýüzüne geçirmek arkaly beýan edýärler. Eger-de şol gün ýagys ýagyp, daşary çykмага mümkinçilik bolmadyk ýagdaýynda suratlar bilen iş geçirmek maksadalaýykdyr. Mysal üçin, howa ýagdaýyny görkezýän suratlar esasynda sorag-jogap alyşmak bolar.

Gezelençlere ene-atalary hem goşmak işiň netijeli bolmagyna ýardam edýär. Olar dynç alyş günleri terbiýeçiler bilen birlikde tebigata gezelenç etmek bilen çagalarynyň tebigata bolan gatnaşyklaryna syn etseler, daş-töwerek bilen tanyşmak, daşky gurşawy goramak baradaky işleriň ilerlemegine ýardam edýär.

Terbiýeçiniň gözelligi dünýäsine bolan gatnaşygy döredijilikli bermäge çemeleşmegi çagalarda gözelligi-ahlak terbiýesiniň özeni, şadyýanlygynyň çeşmesi bolup durýar.

Körpeleri daş-töweregindäki zatlar özüne çekýär, şonuň üçin hem olara tebigat hadysalaryndaky üýtgeşmelere syn etmek, oňa guwanmak, begenmek, tebigatyň geň-enaýy zatlaryndan lezzet almak öwredilýär. Gezelençleri guramagyň esasy maksady kiçik adamy tebigat söýüji, ony gorayjy edip ýetdirmekdir. Muny nähili edip amala aşyrmaly? Bizde tebigatyň özi şoňa kömekçi bolup durýar. Ýylda dört pasyl bar. Her paslyň özüne mahsus aýratynlyklary, üýtgeşmeleri bar. Şol aýratynlyklara, üýtgeşmelere syn etmek bilen adamlar belli bir yzygiderligi, kanunalaýyklyklary belläpdirler, kesgitläpdirler. Şeýlelikde, halk ýorgutlary, atalar sözi, nakyllar döräpdir hem-de dilden-dile, nesilden-nesle geçip gelipdir. Şol söz mirasymyzy, ata-babalarymyzyň akyly-payhasy netijesinde dörän tebigat bilen baglanyşykly dürdäne setirleri daş-töwerek we tebigat bilen tanyşmak dersinde çagalara ýetirsek has-da bähbitli iş etdigimiz bolar. Çagalarymyz öz ata-babalarynyň tebigata eden synçylygy bilen tanşarlar.

Pasyllara mahsus gözelligi bilen her paslyň öz gidişinde tanyşdyrmak has talabalaýykdyr. Beýle tanyşlyk çaganyň görüp, kabul edip, beýnä ornaşdyrmagy netijesinde bolup geçýär. Çaga göz önündäki bolup geçýän

üýtgeşmelere göz ýetirýär, belli bir derejede şol barada düşünje alýar, gözellige söýgi döreyär. Güz paslynda ýapraklar ýere gaçyp, ony ýygnamak aňsat bolýar hem-de ösüp oturan gök ýapragy ýolmaly däl diýip öwreden düşünjelerimizi delillendirip bilýäris. Çagalar dürli reňkdäki, dürli gömüşdäki ýapraklary ýygnamagy gowy görýärler. Çagalara bir gezelençde ýapraklary ýygnamak, indiki gezelençde ýapraklara syn etmek tabşyrylsa has hem maksadalaýyk hasap edilýär. Ol sapaklarda çagalara şeýle soraglary bermek ýerliklidir.

- Hemme agaçlaryň ýapragy birmeňzeşmi?
- Saňa haýsy agajyň ýapragy ýarayar?
- Haýsy agajyň ýapragy iri, haýsy agajyň ýapragy ownuk?

Çagalar bu soraglara jogap bermek arkaly agaçlaryň ýapraklaryny tapawutlandyrmak bilen birlikde deňeşdirmegi, seljermegi öwrenýärler. Şu ýerde ýapraklary tapawutlandyryp bilmekleri üçin “Maňa pylan (alma, erik, tut) agajyň ýapragyny getir” diýen ýaly ýumuşlary tabşyrmak has hem maksadalaýykdyr.

§ 5. Tapmaçalar bilen işlemegiň usuly

Tebigat arkaly çagalaryň söz goruny baýlaşdyrmak, zatlaryň hilini we häsiýetini görkezýän dürli sözleri, umumylaşdyrma sözlerini ulanyp bilmeklerini gazanmak bolýar. Bu işde tapmaçalary, matallary peýdalanmak has-da ähmiýetlidir.

Tebigatyň janly hadysalary öz içine ösümlik hem-de haýwanat dünýäsini alýar. Adamyň işinde ekerançylyk önümçilik pudagynyň in ýokary basgançagy hasap edilýär. Ýabany ösümlikler-de (peýdalysy – derman ösümlikler), medeni ösümlikler-de halk durmuşynda möhüm orny eýeläp geldi. Adamyň tükeniksiz zähmeti siňýän bu ösümlikler matallarda, tapmaçalarda uly joşgun, mähir bilen şekillendirilipdir:

Çil-çiläniň boýunda	Aý aýmasy,
Çilim boýly gyz otyr,	Gün düwmesi,
Ganatyny kakanda,	Muň dānesi. (<i>Ýūzārlik</i>)
Lāle-jōwher dōkūler. (<i>Kūnji</i>)	Garaja gazan şa palaw. (<i>Nar</i>)
Bir topar atly çeşmede otlar,	
Wagty gelende dodagy şatlar. (<i>Gowaça</i>)	

Çagalar baglarynda sözlük bilen işlemek arkaly çagalara nätanysş ýa-da olar üçin kyn bolan sözleri öwretmek meýilnamalaşdyrylandyr. Bu iş daş-töweregi gurşap alan hakykatyň, daş-töwerege bolan hoşniýetli garaýyşyň netijesi esasynda amala aşýar.

Söz – bu düşünjäni aňladýan esasy leksik birlikdir. Her bir sözünň öz manysy bolýar, gutarnykly bir pikiri aňladýar, şeýle-de morfologik gurluşy bolýar. Bu üç häsiýet çagalar baglarynda sözlük bilen işlenilende göz önünde tutulmalydyr.

Pikirlenmäniň ösüşiniň aýratynlyklary çaga sözlüginin aýratynlyklaryny kesgitleýär. Görkezme esbaplaryň, hereketleriň, täsirli sözleriň üsti bilen çaganyň söz baýlygy ösýär. Işjeň sözlük – bu gepleýäniň diňe bir düşünýän sözleri däl-de, öz gepleşiginde ulanýan sözleridir. Işjeň sözlük sözleýşiň baýlygyny we medeniýetliligini kesgitleýär. Çaganyň işjeň sözlüğine umumy ulanýan sözleri girýär, käbir ýagdaýda bolsa çaganyň gündelik durmuşda ulanýan sözleri, ýagny ýaşayan ýerine laýyklykda dürli adalgalaryň bolmagy bilen hem kesgitlenilýär. Mysal üçin, çagalaryň gum içinde ýaşayanlary öz degresine laýyklykda dürli adalgalary ulanýarlar.

Passiw sözlük – gepleýän sözlere düşünýär, yöne özi ulanmaýar. Bu sözlük işjeň ulanylyşda bolan sözlükden köpdür.

Sözlük işini alyp barmakda terbiýeçiler aşakdaky ýörelgelere eýerýärler:

- 1) sözlük üstünde işlemek çagalary daş-töwerek bilen tanyşdyrmak arkaly işjeň akyly ýetirmegiň esasynda alyp barmak;
- 2) çaganyň psihiki ösüşi we akyly ýetirmek başarnyklarynyň, düýgularynyň, özüni alyp barmagyň netijesinde sözlügiň kemala gelmegi;
- 3) sözlük işiniň meselelerini bilelikde we kesgitli yzygiderlilikde çözmek.

§ 6. Sözlük işiniň mazmuny

Sözlük işiniň usulyýeti başlangyç synplarda täze öwrenilen sözleriň hasabyna sözlüginä baýlaşdyrmakdan, labyzly, anyk sözlemegi öwrenmekden, sözlüginä giňeltmekden, edebi däl sözleri ulanylyşdan aýyrmak meseleleriniň öz önünde goýmak bilen, bu işleriň çagalar bagynda düýbi tutulýar.

Sözlügi baýlaşdyrmak çaganyň daş-töweregindäki adamlar bilen gatnaşykda bolmagy üçin söz gorunyň artmagyna ýardam etmektir. Leksikanyň esasy bölegini many aňladýan söz toparlary tutýar. Bular: atlar, sypatlar,

işlikler, sanlar we hallar. Bu sözler bir zadyň adyny, ýagdaýyny aňlatmak bilen sözlemiň (eye, habar, aýyrgyç, doldurgyç, ahwalat) esasyňy düzýärler. Çaganyň söz gorunyň ösdürilmegi, baýlaşdyrylmagy esasy şu söz toparlarynyň hasabynadyr. Çagada uly kynçylyk döredýän ýagdaýlaryň biri sözlemde sanlaryň ulanylmagydyr. Sanlar abstrakt düşünje bolup durýar. Biz sanlary öwredenimizde abstrakt düşünje bilen iş salşmaly bolýarys. Sanlar adamzat pikirlenmesiniň bir bölegini tutýar. Pikirlenme – iň möhüm psihiki prosesleriň biri bolup, bu çaganyň işjeňliginiň esasy görnüşleriniň biridir. Pikirlenmäniň her bir görnüşi biri-biri bilen berk baglanyşykly bolup, çaganyň intellektual taýdan ösmegine ýardam edýär. Çaga pikirlenme esasynda daşky dünýä düşünmäge çalyşýar. Sözleş kemala gelip başlaýar. Bu ýerde ulularyň kömegi zerurdyr. Çaga nätanyş düşünjani öwretjek bolsak hökmany suratda biz görkezme esbaplara ýüzlenmeli bolýarys. Sanlar baradaky düşünjeler suratlardyr şekilleriň, oýnawaçlaryň üsti bilen ylmylyk prinsipi esasynda öwredilende garaşylýan netijani berýär.

Tebigat we daş-töwerek bilen tanyşmak sapagy boýunça her bir düşünjani (pasyllaryň alanmatlaryny, ösümlikleri, guşlary...) görüş, sözleşiş arkaly çaganyň aňynda şöhlelendirip bilýäris. Emma syn edip bolmaýan zatlar, alamatlar hem bolýar. Olar düşünjeler görnüşinde aňladylyar. Matematika abstrakt düşünjelerden ybaratdyr. Matematiki düşünjeleri öwrenmäge başlamak bilen çaga görüş arkaly pikirlenmeden düşünjeler arkaly pikirlenmäge geçýär. Okatmagyň dürli usullaryny peýdalanmak bilen çaganyň şol abstrakt düşünjeleri talabalaýyk özleşdirip bilmegini gazanmak terbiýeçiniň işi dogry gurap bilşine bagly bolup durýar.

Öwredilýän täze sözler sanawaçlardyr goşgularyň üsti bilen suratlar arkaly öwredilende, çagalaryň sanlar baradaky alan düşünjeleriniň üstüni ýetirýär we sözleşişiniň kämilleşmegine täsir edýär. Şeýlelikde, täze sözleri, adalgalary öwrenmek bilen matematiki sözleşiş hem kemala gelip başlaýar. Täze öwrenilen sözler çaganyň sözlük goruny baýlaşdyrýar. Çaganyň sözleşişiniň kämil bolmagy her bir dersde ünsden düşürilmeli däl, çünki dil adamzat aragatnaşygynyň serişdesidir.

Sapaklarda halk döredijiliginden peýdalanmak çaganyň söz baýlygynyň artmagyna, sözleşişiniň ösmegine uly ýardam edýär. Şeýle-de, tapmaçalar, sanawaçlar arkaly oýun äheninde berlen suratly ýumuşlary ýerine ýetirtmek çagalaryň oýlanyşykly pikirlenmek, döredijilikli çemeleşmek endiklerini kemala getirýär. Bu görnüşdäki ýumuşlar matematikadan iş depderlerinde

hem talabalaýyk berlip, dersara baglanyşygyň saklanylmagyna ýardam edýär. Ýedigen ýyldyzyna degişli gadymdan gelyän sanawaç goşgy görnüşinde berlip, şol ýyldyzyň suraty punktir çyzyklar bilen görkezilýär. Çaga şahyrana setirleri höwes bilen öwrenip, özüne tabşyrylan işi uly gyzyklanma bilen ýerine ýetirýärler:

Ýedigenim, ýedi ýyldyz,
Ýedi göçer, ýedi gonar.
Her gijede gök asmany,
Ýedi gezek yüzüp geçer.

Çagalar berlen ýumuşlary ýerine ýetirmek bilen, sanlar baradaky düşüňjeler bilen birlikde asman giňişliginden habar beryän maglumatlar bilen hem tanyşýarlar. Bu tanyşlyk geljekde mekdep durmuşynda gabat geljek astronomiýa dersiniň düýbünüň tutulmagynda ilkinji adımı atmäge taýýarlykdyr. Her bir matematik düşüňje goşgulardyr hekaya etme görnüşinde düşündirilende çagada çeper sözleşşiň kemala gelmegine ýardam edýär. Goşgular täsirli edip, labyzly aýdylanda, heniz enäniň şirin hüwdüsinden saplanyp yetişmedik çaga örän tiz täsir edýär. Sebäbi poeziýa isle uly adam bolsun, isle kiçik çaga, olarda joşgunlylygy yüze çykaryar, şahyrana doredijilik aýdylyan zada gyzyklanmany, höwesi oýarýar.

Çagalaryň sözleşşiniň sanlar boýunça baýlaşdyrylmagy, esasan, matematika sapagynda alnyp barlyp, ol düşüňjeleri berkitmek, sözleşişde işjeň ulanylmagyny gazanmak sözleşşi ösdürmek sapaklarynda sözlük işi arkaly amala aşyrylmalydyr.

Zatlaryň hilini, häsiýetini görkezýän sözleriň hasabyna hem sözlük gory baýlaşdyrylmalydyr. Sözlügiň işjeň ulanylmagy çagalar bagynyň sözlük üstünde işlemeginiň esasy meseleleriniň biridir. Bu işiň gidişinde terbiýeçi çagalara sözleri anyk, ýerlikli ulanmagy öwretmelidir. Çagalar her bir söze doly düşüňip, öz sözleşşinde ulanmagy başarmalydyr. Tarap görkezýän sözlerde çagalar, köplenç, ýalňyşlyk goýberýärler. Bu düşüňjeler hem degişli sapaklarda talabalaýyk öwredilip, beýleki sapaklarda gerekli ýerinde ulanylanda öz maksadyna ýetmelidir, çaganyň dogry aýdyp bilmegi gazanylmalydyr.

Sinonimler bilen işlemek hem çaganyň sözlük gorunyň baýamagyna ýardam edýär. Sinonimik hataryň esasy sözi aýratyn stillere bitarap bolup, özüniň gelip çykyşy taýdan hem, esasan, türkmen sözüdir. Sinonimleşýän

sözler bir grammatik kategoriya degişlidir. Sinonimler diliň ösüşinde uly rol oynamak bilen sözleşşi dürlüleşdirýär. Manynyň her bir maýda alamatyny aňşyrmak bilen dili has janlandyryr.

Antonimleri ulanmak bilen zatlary, hadysalary wagt taýdan-da, giňişlik taýdan-da deňeşdirmegi öwrenýärler.

Sözlügi baýlaşdyrmak üçin ýumuşlary we didaktiki oyunlaryň dürli görnüşlerini peýdalanmak möhümdir. Daş-töwerek bilen tanyşmak boýunça gysgajyk ýumuşlary (1-3 minut) peýdalanmak bolar. Mysal üçin, „Kim köp görer we atlandyrar“, „Bitewidäki bölekleri görkez“, „Kim köp şekili görkez“, „Kim köp söz bilýär?“

Matematiki düşünjeleri özleşdirmek we sözleşşi ösdürmek, suratlar bilen işlemek göz önünde tutulyp taýýarlanylýan „Akpamygyň syýahaty“ atly türkmen halk ertekileri esasynda taýýarlanylýan ertekini sapakda peýdalanmak bolar. Bu ertekini bölekler bölüp, degişli düşünjeler öwrenilende çagalaryň dykgatyna ýetirmek ýa-da günün ikinji ýarymynda gyzyklanma çäreleri geçirilende hem peýdalanmak maksadalaýykdyr. Çeper edebiýat boýunça sapak geçilende has hem ähmiýetlidir.

Akpamygyň syýahaty

(Türkmen halk ertekileri esasynda işlenen erteki)

Günlerde bir gün Akpamyk doganlarynyň gözlegine çykypdyr.

Ol gidip barşyna bag-bakjaly geň bir ýurda düşüpdür. Ýolda oňa dürli zatlar, şekiller duş gelipdir. Sanlar, şekiljikler gyzjagaza görünmejek bolup gizlenmäge başlapdyrlar. Akpamyk muňa örän geňirgenipdir we olary mylaýymlyk bilen ýanyna çagyrypdyr. Gyzjagaz sanlar, geometrik şekiller bilen tanşyp, olar bilen gürründeş bolup, olaryň näme üçin beýle aljyraňlyga düşýänligini sorapdyr. Olar Böwenjik atly bir hajymeligiň gelyänligini, öňünden näme çykça ýuwdup goýberýänligini aýdyp, gorkudan ýaňa saňnyldaşypdyrlar. Akpamyk bulara garap, Böwenjikden gorkmaly dälidigini, ony özlerine dost bolar ýaly etjekdigini, sanlaryň, şekiljikleriň näme üçin gerekdigini düşündirjekdigini aýdyp köşeşdiripdir. Şekiljikler gyzjagazyň sözlerinden soň, köşeşip ýylgyryşypdyrlar. Öz gorkaklygyndan utanjyna çymgyzyl bolan üçburçluk Akpamyga sag bol aýdyp, jigilerine göz-gulak boljakdygyny aýdypdyr. Akpamyk bular bilen gürründeş bolup, agşamýň düşüp gelyändigini hem duýman galypdyr. Ol doganlarynyň gözlegine çykandygyny aýdyp, sanlar bilen hoşlaşyp, ýene ýola düşüpdür.

Çagalar, geliň, Akpamyga sanlary tapmaga, şekilleri görmäge kömekleşeliň.

1. Haýsy san nirede gizlenipdir?

2. Şekilleriň nähili atlandyrylýandygyny we adyny aýdyň.

3. Näçe sany şekile gabat geldiňiz?

Gidip barşyna Akpamygyň öňünden bir tilkijik çykypdyr. Akpamyk gorkusyna tilkijige öz doganlaryny gözleýändigini aýdyp başlapdyr. Tilkijik gyzjagaza matal aýdyp berjekdigini, jogabyny bilmese, ýoldan geçirmejekdigini duýdurypdyr. Akpamyk howluksa-da, tilkijigiň şertine razy bolmaly bolupdyr. Geliň, çagalar, Akpamyga kömek edeliň!

1. Bir etek aşygyr bar,

Içinde topazym bar. (Aý. ýylgyz)

2. Bir iner bilen bir maýa,

Aýlandy girdi çaya. (Aý. Gün).

Akpamyk matallaryň jogabyny aýdyp, ýoluny dowam edip gidiberipdir. Gidip barýarka öňünden Böwenjik çykypdyr. Ol Akpamyga sorag beripdir:

– Nirä baryañ, Akpamyk?

Görünýär ýüzüň salyk.

– Doganlarym gözleýän,
Emma tapyp bilmeýän.

Böwenjik Akpamyga “Men saňa doganlaryňy tapmaga kömekleşerin, özüm hem saňa dogan bolaryn” diýipdir. Akpamyk muňa begenipdir, emma ýolda gabat gelen ýagdaýy ýadyna düşüp, Böwenjige ýüzüni çytyp seredipdir. Böwenjik muňa düşünmändir. “Akpamyk, näme beýle gaharly seredýäň?” diýip sorapdyr. Gyzjagaz ýolda gören zatlaryny gürrüň beripdir we beýle häsiýetiň gowy daldigini aýdyp: “Birek-birege dost-dogan bolmak, kömek etmek gowy häsiýetdir. Öňünden çykan zady ýuwdup gidip oturmak bolmaz ahryr” diýipdir. Böwenjik indi beýle häsiýetleriniň yokdugyny, özüniň akylyja Böwenjikdigini aýdyp, başyndan geçirenlerini gürrüň beripdir: –Akpamyk, diňle, ukynyň arasynda eli kesewili garryja mamanyň hüňürdisine gözümi açjak bolanymda, bir güýçli sesiň eşidilenini bilýän. Näme bolaryna düşünmän galdym. Bir mylaýym eliň maňlaýymy sypap oturyşyna gözümi açdym, görsem meniň ýuwdup goýberen eşeklije babam gapdalymda “Tur, oýan, oglum” diýip dur. Eşeginiň üstünde-de Ýartygulak. Töweregi hem gaýda-gaýmalaşyk. Meniň ýuwdan zatlarymyň biri suw getirip berýär. Garga çünki bilen derman ot getirip agzyna tutup dur. Görüp otursam, olar meni şeýle ýagdaýda goýmak islemän, Akmaýanyň süýdi bilen janlandyrypdyrlar. Indi

men öňki häsiýetlerimi gaýtalamaryn. Saňa-da kömek ederin” diýipdir.

Bu gürrüňlerden soň Akpamyk “Gör-ýäňmi Böwenjik, “ýagşylyga ýagşylyk her kişiniň işidir, ýamanlyga ýagşylyk är kişiniň işidir” diýip, mydama daş-töweregiňdakilere hoşniýetli garamalydygyny, gerek ýerinde kömek etmelidigini aýdyp, ýola rowana bolupdyr.

1. Suratda näçe erteki gahrymanyňy görýärsiňiz?

2. Şol sanlaryň düzüminde näçe birlik bar?

Akpamyk bilen Böwenjik tirkeşip gidip baryşlaryna olaryň önünden göm-gök otluk meýdanda dynç alyp ýatan keyijekler çykypdyr.

Böwenjiginiň keyijekleri ýuwdup goýberesi gelipdir. Emma Akpamyga kömek etmäge söz bereni, özüniň “toba” geleni ýadyna düşüpdir. Akpamyk keyijeklerden doganlaryny sorapdyr. Keyijekler doganlary görmändigini aýdypdyrlar. “Dostlar agşam düşdi, biziňkide myhmançylykda bolayyň. Ertir irden gözlegi dowam edersiňiz” diýip, keyijekler olary myhman alypdyrlar. Akpamyk bilen Böwenjik “sag bol” aýdyp, gije bu ýerde galmaga razy bolupdyrlar.

1. Keyijekler näçe sany?

2. Haýsy tarapda (çepdemi, sagda) köp keyik bar?

Ertesi irden dostlar ýene ýola düşüpdirler. Günortana golaý olaryň önünden otluk meýdan çykypdyr. Şol ýerde töňňäniň üstünde uzyn sakgally yaşuly oturan eken.

Böwenjik salamlaşyp, yaşuludan Akpamygyň doganlaryny sorapdyr. Ýaşuly bulara geňirgenip seredipdir. Ol ilki özüniň matal aýdyp berjekdigini, soňa jogap bermelidigini aýdypdyr. Böwenjik näme etjegini bilmän, Akpamygyň ýüzüne gözlerini tegeläp seredipdir. Sebäbi onuň iýmekden başga bilýän zady ýok ahyry. Ýaşulyny ýuwdup goýberesi hem gelipdir, ýöne

sakgalyndan gorkup duruberipdir. Geliň, çagalar, Böwenjige kömek edeliň, matala özümiz jogap bereliň.

1. Boýy bir garyş, sakgaly iki garyş. Bu näme?

2. Matalyň içinde haýsy sanlar gabat gelyär?

3. Olaryň düzüminde näçe birlik bar? Geliň, ýene-de, dostlara kömek edeliň.

Ýaşuly matalyň jogabyny eşidip, Akpamyk bilen Böwenjigi ýola salypdyr. Olar az ýöräp, köp ýöräp, bir baglyga yetipdirler. Akpamyk çynar agajynyň düýbünde dynç almaga oturypdyr. Böwenjik hem köp ýöräp ýadansoň, has-has edip, gelipdir-de hoz agajynyň düýbünde çöküpdür. Şol wagt hem horruldap uka gidipdir. Ol öz üstüne patylap gaçýan hozlary hem duýmandyr. Ilki bir hoz, soňra ikisi, bir salymdan ýene ikisi gaçypdyr. Daş-töweregi hoz bolup ýatyrmyş. Akpamyk hozlary çöpleşdirmek işläpdir. Emma ýadawlyk üstün çykypdyr.

Ýadaw gyzjagaz doganlaryny ýatlap oturşyna biraz irkilipdir. Agajyň üstünde oturan guşjagazlar özara gürrüň etmäge başlapdyrlar:

– Görüň, gyzjagaz gaty ýadapdyr. Ol ýatan çişjeg-ä ýadar ýaly däl.

Gözüni elek-çelek edip ahmal bolsaň ýuwutjaga meňzeyär. Hany, haýsyňyz bilýärsiňiz, Akpamygyň doganlary nirede ýaşaýar?

– Geliň, oňa kömek edeliň-dä?

– Şu ýol bilen gidip, saga öwrülseň, birinji dag Taze dag, çepe öwrülseň, ikinji dag Ala dag, onuň aňyrsynda üçünji – Ýaşyl dag ýerleşýär. Şol ýerde gowakda Akpamygyň doganlary ýaşaýar. Olary jadygöý döw goýbermän saklaýar. Döwüň gapysy üç sany matal aýdyp berseň açylar. Akpamyk ony bilermikä?

1. Böwenjigiň üstüne näçe hoz gaçdy?

2. Agajyň üstündäki guşlaryň sany näçe?

3. Näçe dagyň ady agzalýar?

4. Haýsy dag näçenji ýerleşýär?

Guşjagazlar jürküldeşip, Akpamyga kömek bermegi maslahatlaşypdyrlar. Guşjagazlar pasyrdaşyp, Akpamygyň depesinde jürküldeşip gaýmalaşypdyrlar.

Gyzjagaz irkilip ýatan yerinden guşjagazlaryň edýän gürrüňlerini eşidipdir.

Hasyr-husur yerinden turup, Böwenjigi hem ýadyndan çykaryp, uçup baryan guşlary yzarlap ýola düşüpdür. Ol gidip barşyna uklap ýatan

Böwenjigiň elini basyp geçenini hem duýman galypdyr. Böwenjik eliniň agyrysyna gözünü açsa, Akpamyk hasanaklap gidip baryar. Ýokary seretse, guşjagazlar gayda-gaymalaşyk, jürkde-jürk. Ol barmajyklaryny owkalap, Akpamygyň yzyndan ylgapdyr we şeýle diýipdir:

– Ahaw, Akpamyk dogan, bu näme etdigiň, ömrümde ilkinji gezek ýagşylyk etjek boldum welin, senem taşlap baryarsyň-la. Elimem-ä döwdüň öýdýän.

Akpamyk aýak çekip, ötünç sorapdyr:

– Bagyşla, doganjygym, men şu guşlardan galmajak bolýan. Şonuň üçin turup ylgaberipdirin.

Onýança gywjagazyň gözi äwmän baryan pyşdyljyga düşüpdir.

Ol Böwenjigiň öýkesini ýazmak üçin oňa ýüzlenip:

– Men saňa bir matal aýdyp bereýin, şony bilseň, eliň agyrysý yadyňdan çykar, – diýipdir. Böwenjik geňirgenip: – Hany, aýt, – diýen.

Akpamyk:

– *Asty daş, üsti daş, dört aýakda bir baş (pyşdyl)* – diýipdir.

Böwenjik matalyň jogabyny bilmän, gözünü tegeläp, duruberipdir. – Akpamyk o näme diýdigiň bolýar? Asty hem üsti hem daş boljak bolsa, oňa dört aýak nämä gerek? Daşyň hem aýagy bolarmy? – diýipdir. Akpamygyň gahary gelip: – Heý, seniň bilýän zadyň barmy? Ýene bir matal aýdaýyn, şonam bilmeşen, onda men-ä seni taşlap gidiberjek. Eliň agyryňany hem ýalandyr seniň – diýipdir. Akpamyk:

– *Baş keyik, biri-birinden beýik (baş barmak)* – diýip, ellerini galgadypdyr.

– Akpamyk, düýnki gören keyiklerimiziň-ä hiçisi hem biri-birinden beýik däl, özleri hem baş däl, olar üç sanydy ahry – diýip aglamjyrapdyr.

1. Çagalar matallaryň jogabyny bilýärsiňizmi? Belki, Böwenjige kömek edersiňiz? Matallarda haýsy sanlara gabat geldiňiz? Şol sanlaryň düzüminde näçe birlik bar?

Akpamygyň Böwenjige gahary gelip, tasanjyrap ýoluny dowam etdiripdir. Böwenjik hem patdyklap onuň yzyndan ylgapdyr. Olaryň öňlerinden

dynç alyp ýatan bars çykypdyr. Gyzjagaz ony görüp ayak çekipdir.

Pişijegi hem zaryn mawlapdyr. Emma aýlanyp gidere başga ýol ýok. Şol ýerden geçmeli. Çep tarapyň hem dag, sag tarapyň hem dag. Näme etjek? Ol yzyna gaňrylyp Böwenjige seredipdir. Böwenjik Akpamygyň ýeke dældigini bildirmek üçin baryp Akpamygyň elinden tutup duruberipdyr. Bars bulara seredip, gyzjagazyň gorkanyny bilipdir-de:

– Akpamyk näme gorkýarsyň, bu ýylyň bars ýylydygy ýadyňa düşmeýärmí? Meniň ýylym berekediň, rysgal-rowaçlygyň ýylydyr. Müçe hasaby boýunça-da men üçünji

orunda gelýändirin. Men başy garly ala daglardan ýörite size rowaçlyk, bereket alyp geldim. Meni gören gorkusyna meni ýok etmek bilen bolýar. Şonuň üçin-de, men Gyzył kitaba girmeli boldum. Ýanyňdaky togalajyk pyýada maňa erbet seredýär welin, bolşy gelip ýuwdaýjaga meňzeýär – diýip, Böwenjige seredipdir. Akpamyk Böwenjigiň özüne doganlaryny tapmaga kömek edýändigini aýdyp, ýoldan geçmäge rugsat diläpdir. Bars bulara ak ýol arzuw edip ýola salypdyr.

Akpamyk bilen Böwenjik bars bilen hoşlaşyp, el tutuşyp ýola düşüpdirler. Guşjagazlar hem ganat kakyp bulara ýol görkezipdirler. Gidip baryşlaryna Akpamyk ösüp oturan agaçlara, daglara seredip, ene-atasyny küýsöp, lälä hiňlenipdir:

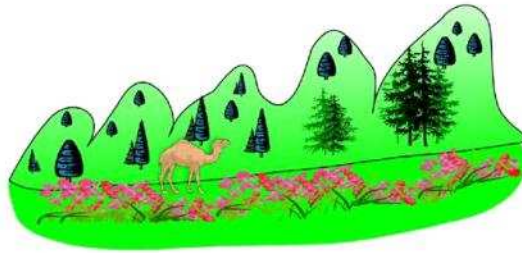
– Ala daglaň arçasy,
Mawut begres, parçasy.
Enem-atam gül bolsa,
Men olaryň nowçasy.

Böwenjigiň gyzjagaza nebsi agyrypdyr. Oňa çaltrak kömek edesi gelipdir...

Böwenjik haýdap öňe tarap ugrapdyr. Ol käwagt bir yza seredip togalanyp gidip barşyna önünden Ýaşyl dagyň gerişleriniň görmüp ugranyny hem duýman galypdyr. Durup gerişleri sanajak bolupdyr. Emma sanap bilmeýänligi hem-de näme üçin baryany ýadyna düşüp ýöräp ugrapdyr.

1. Böwenjigiň sanamaga eli degmedik gerişleri näçe sanyka?

2. Ýerleşşi nähilikä? Artýan tertipdemikä ýa-da kemelýän tertipde? Hany sanalyň we bileliň.

Dagyň eteginde bir süri düýe otlap ýören eken. Olaryň içinde bir Akmaýa hem bar eken. Akpamyga kömek etjek bolýan guşjagazlar şol Akmaýanyň ýokarsynda gaýmalaşyp, jürküldeşip başlapdyrlar. Guşlaryň aýdýan zadyna . . . . . Akmaýa Böwenjige tarap gaýdyberipdir. Böwenjigiň öňki durmuşy ýadyna düşüp, “muny ýuwdaýsammykam” diýip pikirlenipdir. Emma yzyna garasa Akpamygyň ylgap gelyänini görüp, aklyna aýlanypdyr. Böwenjik Akmaýa yüzlenip, Akpamygyň doganlaryny gözleýändiglerini aýdypdyr. Akmaýa bularyň öz aýdan matalyna, ýumuşlaryna jogap berse, doganlaryny nireden tapmalydygyny aýtjakdygyny ýañzydypdyr.

Böwenjik Akpamyga seredipdir. Gyzjagaz başyny atypdyr. Düýe uzyn boýnuny dik tutup, uzaklara seredip durşuna:

– Bir alaja ýüpüm bar, nirä uzatsam ýetýär (göz). Bu nämekä?

– diýipdir. Akpamyk derrew jogabyny aýdypdyr. Düýe Akpamygyň joga-byndan hoşal bolup, bir sanawaç aýdyp bermegi haýyş edip, şol sanawajyň içinde hem sanlaryň, hem atlaryň bolmalydygyny aýdypdyr. Akpamyk biraz oýlanyp “Bir tигir, iki sygyr, üç üzüm, dört düzüm, baş pişik, alty aşyk, ýedi eşik, sekiz sebet, dokuz böwet, on don, ýene kân, öwrenýäris yekân-ýekân” diýipdir-de, özüniň gyssanýandygyny duýdurypdyr. Düýe bulara ýol salgy

berip, döwüň hoşniýetlidigini, nädip döw bilen gepleşmelidigini öwredipdir. Bular tirkeşip ýola düşüpdirler...

1. Çagalar, matalyň jogaby nämekä?

2. Akpamygyň sanawajynda haýsy sanlara gabat geldiňiz?

Akpamyk bilen Böwenjik az ýöräp, köp ýöräp, Yaşyl daga yetipdirler, geriş-geriş, depe-depe dag dereleri yaşyl öwsüp otymyş. Olar gowagyň agzyna barypdyrlar.

Böwenjik gyzjagaza:

– Akpamyk, döwden gorkmagyn, gaty gitse ýuwdup goýbereris – diýip göwünlik beripdir. Şol barmaşa-da, gowakdan döw çykypdyr. Ol bularyň sandyraşyp duruşlaryny görüp, mähir bilen ýüzlenipdir:

– Eý, kiçijik balalar, näme sandyraşyp dursuňyz, geliň, geçiň. Biriňiz gyzym borsuňyz, biriňiz oglum. Meniň henize çenli seniň ýaly pökgüje oglum, seniň ýaly hem naşyja gyzym yokdy – diýip, hoşniýetlilik bilen olara ýüzlenipdir. Bular döwe özleriniň näme üçin gelenlerini gürrüň beripdirler.

Döw bularyň gürrüňini eşidip gynanypdyr. Ol Akpamygyň doganlaryny öz ogullary ýaly gowy görýändigini aýdyp, üç sany matala jogap bermeseler gapysynyň açylmajandygyny, aýdyljak matallarda haýsy sanlaryň gabat gelýändigini, olaryň düzüminde näçe birligiň bardygyny aýdyp berseler olary goýberjekdigini, yogsa öz öýünde alyp galjakdygyny aýdypdyr. Böwenjik matal bilýämi näme, boýny sallanypdyr, gyzjagaza kömek edip bilmerin öýdüpdir. Emma Akpamyk razydygyny aýdypdyr. Ynha, döwüň matallary:

1. Iki atym aýlanýar, ol biri yza galýar (Aý we Gün).

2. Dört okaram hap-da hap, birin aç-da, birin ýap (pasyllar).

3. Üç aý öli, dokuz aý diri, gezmeýär biri (agaç).

Geliň, matallaryň jogabyny Akpamyk bilen bile aýdalyň.

Akpamyk matallaryň jogabyny aýdyp berip, döwe tarap ýöräpdir. Hoşniýetli döw gowagyň gapysyny açyp berip, myhmanlaryny salypdyr. Akpamyk daş-töweregine garanjaklapdyr. Doganlaryny görmändir. Aňka-taňka bolup, döwüň ýüzüne seredipdir. Döw oganlaryň awa gidenini aýdypdyr.

Gowagyň içi bulam-bujar eken. Akpamyk Böwenjigi kömege çagyrmak isläp yzyna seretse, ol gowaga giren ýerinde sekiniň üstünde uklap ýatyrmyş. Akpamyk oňa azar bermän, içeriňi ýygnaşdymaga durupdyr. Kir ýuwupdyr. Nahar bişiripdir. Çep tekjede döwüň kitaplaryny, sag tekjede döwüň agaçdan ýasan gurjaklaryny rejeläp goýupdyr. Ýaýrap ýatan aşyklary çöpleşdiripdir. Birden Akpamygyň gulagyna aýdym sesi eşidilipdir:

Doganlar biz şadyýan,	1, 2, 3 gelyäris,
Aw awlaýas ýadaman.	4, 5, 6 gelyäris.
Döw aga goýberäýseň,	7-njimiz körpeje,
Oňat boljak aglaman.	Neneň dözyň, döw aga.

Akpamyk ylgap daşary çyksa, gowagyň agzynda döw ýüzünü sallap otyr. Akpamyk oňa geňirgenip seredipdir-de, kimiň sesiniň gelyändigini sorapdyr. Döw Akpamyga bu aýdym aýdyp gelyänleriniň onuň doganlarydygyny, olary berip goýberse, özüniň yekesirejekdigini, gynanýandygyny aýdypdyr. Yedi dogan yedi ýerden oň hem haýyş eden ekenler. Ýöne döw olaryň haýyşyny diňlemändir. Ýeke galasy gelmändir. Şeýle-de, goýberäýse azaşarlar öydüpdür.

Şol wagt doganlar gelip ýetipdir. Akpamyk doganlaryny garşylap, enetasyňyň olara garaşandygyny aýdypdyr. Doganlar gyz jigilerini görüp begenipdirler. Bir ýerden ýol salgy beren Akmaýa hem peýda bolupdyr. Akylyja Akpamygy arkasyna mündürüp gezdiripdir. Doganlar hezil edip oýnapdyrlar. Döw hem satlanypdyr we olary öýlerine goýbermegi ýüregine düwüpdür. Emma gaty gynanypdyr.

1. Çagalar! Haýsy sanlara, haýsy tarap düşüňjelerine gabat geldiňiz?

2. Aşyklar bilen haýsy milli oýunlary oýnamak bolýar? Nähili atlandyrylýar?

Doganlar döwi köşeşdirip ýol şaýyny tutupdyrlar. Böwenjik döwe dözmän, onuň bilen galmagy ýüregine düwüpdür we Akpamyga: “Akpamyk, doganjygym, men iýermenligimden ýaňa dostlarymy – Böwrejikdir Dalajygy,

başga-da köp-köp janly-jandary ýuwutdym. Garry ene göräýse ýene meni kowalap ugrar. In gowusy men şu ýerde galayayyn. Döw aga-da ýoldaş gerek ahyryn. Iki bolup ýaşasak onuň ýüregi gysmaz. Oba barsam “dostlaryny ýuwdan hajymelik” diýip meni halamazlar” diýipdir. Doganlar Böwenjigiň aýdanlary bilen ylalaşypdyrlar. Olar döwe soň yzlaryna gelip, köşk gurup berjekdiklerini, ýanyna ýoldaş goýandyklaryny, özleriniň hem gelip durjakdyklaryny aýdypdyrlar. Döw olara biraz säginmegi haýyş edipdir we üç gezek elini çarpypdyr. Şol wagt asmanda uçýan haly peýda bolup, doganlaryň önünde gonupdyr. Olar tirkeşip baryşlaryna gezek-gezeginde uçýan hala münüpdirlar. Birinji Akpamygy mündürpdirlar. Ikinji bolup oganlaryň körpejesi yedinji ogan Baýram münüpdirlar. Olar şeydip gezek-gezeginde münensoň, haly al-asmana galypdyr. Akpamyk doganlaryny alyp baryanyna begenip, aýdyma hiňlenipdir.

1. Mukdar sana degişli haýsy sanlar bar?

2. Tertip sana degişli haýsy sanlar bar?

3. Doganlaryň uçýan hala münüşini tertip bilen sanaň.

Uçýan haly bir gije, bir gündiziň dowamynda obanyň çetinden giripdir. Akpamygyň ene-atasy bu nämekä diýip seredişpdirlar. Şol wagt uçýan haly olaryň önünde gonupdyr. Öz çagalarynyň tirkeşip düşüp gelyanini gören ene-atanyň begenjiniň çägi bolmandyr. Uçýan halydan düşüp gelşine “olaryň başy jemmikä” diýip çagalaryny sanapdyrlar. 1, 2, ... (*Çagalalar, sanamagy dowam ediň*).

Olar çagalaryny gujak açyp garşylapdyrlar we agşama çenli toý tutupdyrlar. Akpamyk joralaryna gören zatlaryny, hoşniýetli döwe ekiş gutarandan soň çarşenbe günü gidip, köşk gurup berjekdiklerini gürrüň beripdir. Agşama çenli gyzlar “Aýterek-Günterek” oýnapdyrlar, läle kakypdyrlar. Oganlar göreş tutupdyrlar, üçem, çilik oýnapdyrlar Şatlyk-şagalaň uzyn gün dowam edipdir. Bagşylar aýdym, dessançylar dessan aýdypdyrlar. Toý sowlansoň goňsular, çagalaryňyza gowuşdyňyz, hoşniýetli döwe köşk gurmaga gideniňizde aýdawerň, bizem kömekleşeris” diýipdirler.

1. Ertekide haýsy wagt düşünjelerine gabat geldiňiz?

2. Hepde günlerini sanap beriň.

3. Çarşenbe tertip boýunça hepdäniň näçenji günü?

Şol wakalardan birnäçe gün geçensoň, dynjyny alan çagalar ene-atasyna kömek etmek isleýändiglerini duýdurypdyrlar. Ene-ata muňa begenipdir. Oglanlar pilini, dyrmygyny alyp, meýdana işlemäge gidipdirler.

Ýedi doganyň iň ulusy ýüp bilen ölçäp, öz işlejek ýerlerini belläpdir. Jigileriniň depjek yerini ädim bilen ädimläp, hersine deňje paylapdyr. Doganlar ýer depip, kätmenläp, kakasyna ekin ekmäge kömek edipdirler.

Akpamyk hem ejesinden ýüpek işmegi, ýüň daramagy, ik egirmegi öwrenipdir. Ol saçyna dakmak üçin üç garyş alaja işmek isleýändigini ejesine aýdypdyr. Eneli-gyz ýüp gatlamaga, alaja işmäge oturypdyrlar...

1. Mähriban çagalar, ertekide nähili milli ölçeg birliklerimize duş geldik?

2. Iň uly dogany ýeri nähili paylap beripdir?

3. Akpamyk näçe garyş alaja işmek isläpdir?

Oglanlar ýer depip, ekin ekip ýörüşlerine, gün yzyna gün geçipdir. Aý yzyna aý aýlanypdyr. Günlerde bir gün doganlaryň iň ulusy ýer depip başlanyndan onuň pili bir zada degipdir. Ol gazyp başlapdyr we bir küýzäni çykarypdyr. Küýzäni açsa, onuň içindäki teňňeler ýere dökülipdir. Oglan sanap görse dokuz sany tylla teňňe eken. Ol ýene-de barmyka diýip, küýzäniň içine seretse, ýene bir teňňe we köp altyn-kümüş şaý-sepler bar eken. Oglanlar teňňeleri, altyn-kümşi hem alyp öýlerine gaýdypdyrlar. Tapan zatlaryny kakasyna, ejesine görkezipdirler. Olar bu zatlary hoşniýetli döwe köşk gurup berenlerinde şol ýerde goýmagy maslahatlaşypdyrlar...

1. *Küýzeden näçe teňňe dökülipdir?*
2. *Küýzäniň içinde näçe teňňe galypdyr?*
3. *Jemi näçe teňňe bolýar?*
4. *Küýzede başga näme bar eken?*

Akpamygyň obadaşlary ekiş gutarandan soň hasyl ýetişýänçä Ýaşyl dagyň deresinde köşk gurmaga gitmegi maslahatlaşypdyrlar. Olar çarşenbe güni gurallaryny alyp ýola düşüpdirlar. Akpamyk obadaşlarynyň önüne düşüp ugrapdyr.

Bularyň önünden şol öňki ýaly her hili janly-jandarlar çykyp başlapdyr. Olaryň hemmesi hem Akpamyga ak ýol arzuw edip, önünde baş egip durupdyrlar. Olaryň arasynda ýyrtýjy haýwanlar hem bardy ahyry. Adamlar muňa geň galypdyrlar. Akpamyk munuň sebäbini olara düşündiripdir. Bular suwly ýabyň boýuny yzarlap, geriş-geriş baýyrlary geçip gidiberipdirler...

1. *Adamlar näçe geriş aşıpdyrlar?*
2. *Näçe janly-jandar çykypdyr?*
3. *Suwly ýap nähili (inli, insiz)?*
4. *Dag gerişleri nähili (artýan, kemelýän) tertipde ýerleşipdir?*

Gidip baryşlaryna sag tarapdan bir atly görmüpdür. Bular onuň ýakynyna gelerine garaşyp durupdyrlar. Ol atly adamlaryň iki-üç ädim ýakynyna gelip durupdyr we salam beripdir.

– Essalawmaleýkim, halaýyk, nireden gelip, nirä baryjarsyňyz? – diýip sorapdyr. Adamlar bolup geçen wakany gürrüň berip, atlyny boýdan-başyna synlap özüne sorag beripdirler: – Özüň kim bolarsyň, ýagşy ýigit?

Atly ertekidäki şazadadygyny aýdyp, özüni tanadypdyr. Dostlary bilen gezelenje çykandygyny, dostlaryna yzlaryndan ýetjekdigini aýdyp bularyň ýanyna gaýdandygyny aýdypdyr we kömek bermek üçin adamlar bilen bilelikde Ýaşyl daga tarap ugrapdyr.

Akpamygyň arzuwyna ýetenini gören guşjagazlar al-asmanda gaýyşyp, jürküldeşip, şirin owaz edipdirler. Akpamyk guşlaryň aýdymyny diňläp, arzuw edip, öňe tarap haýdapdyr:

Biz şadyýan guşjagaz
Jürküldeýäs çarbagda.
Bag ekeni alkyşlap,
Aýdym aýdýas her ýanda.

Adamlar gidip baryslaryna giňişlige yetipdirler. Olar daş-töweregine seredişipdirler, saga seretseler, al-ýaşyl meýdan, gül-gülälek, gözəl görnüş görk berip dur. Çepe seretseler, ýaşyl arça bürenip oturan dag gerişleri uzalyp ýatyr.

Akpamygyň gözi birden dagyň üçünji gerşinde talýasyny bulaylaýan togalajyk zada gözi düşüpdir we onuň Böwenjikdigini tanapdyr. Bular daga dyrmaşyp başlapdyrlar. Atly şazada hem atyny örkläp, bular bilen ugrapdyr. Üçünji gerşe ýetenlerinde adamlaryň önünden Böwenjik bilen döw çykypdyr. Döw olary gadyrly garşylapdyr. Akpamyk Böwenjik bilen döwe ene-atasynyň hoşallygyny ýetiripdir. Oglanlar döwüň daşyna üýşüp, onuň hal-ýagdaýyny soraşypdyrlar.

1. Dag gerişleri nähili tertipde ýerleşýär? Artýan tertipdemi ýada kemelýän tertipde?

2. Näçe geriş görýärsiňiz? Şol sanyň düzüminde näçe birlik bar?

Soňra adamlar işe girişipdirler. Köşgüň gurluşygy başlanypdyr. Agaç ussalar agaçdan dürli şekilleri, äpisgedir gapylary ýasasalar, demirçi ussalar köşgüň bezegine seredipdirler. Böwenjige hem edilyan işlere gözegçilik etmek, işçileri gurluşyk serişdeleri bilen üpjün etmek tabşyrylypdyr...

Akpamygyň obadaşlary döw üçin şeýle bir owadan köşk gurupdyrlar, haýsy tarapyňa seretseň suw çüwdürimleri, dürli-dürli şekiller bezeg berip durmuşyn. Olar köşgüň içini hem bezäpdirler. Doganlar ýer depenlerinde tapan teňňeleridir altyn-kümüşlerini hem şol ýerde goýupdyrlar. Köşge owadanlygyndan ýaňa agzyňy açyp seredip oturmalymyşyn. Adamlar ony “Ertekiler ýurdy” diýip atlandyrypdyrlar. Döw begenipdir we bu ýere öz dostlaryny hem çagyrtjakdygyny aýdypdyr. Adamlar hoşniýetli döw bilen Böwenjige köşgüň açaryny gowşuryp, gelip durjakdyklaryny wada berip, öz obalaryna gaýdypdyrlar. Ýolda gelyärkaler önlerinden çykan erteki gahrymanlaryny hem köşge tarap ugradypdyrlar. Olar köşkde hezil edip ýaşapdyrlar. Gelen myhmanlary gadyr bilen garşy alypdyrlar. Myhmanlar gaýdanlarynda göwnühoş bolup gaýdypdyrlar. Akpamyk hem wagtal-wagtal köşge aýlanyp, dostlarynyň halyndan habar alyp durupdyr.

Şu ýerde degişli surat ulanyp, aşakdaky soraglary bermek bolar:

1. Köşgüň suratynda nähili geometrik şekilleri görmek bolýar?

2. Näçe erteki gahrymanlaryny görýärsiňiz? Haýsy ertekiden?

Bu ertekini okap bermek, çaga bilen sorag-jogap alyşmak olaryň göz-yetimleriniň giňemegine, matematik maglumatlary tiz özleşdirip bilmegine, sözleşiniň ösmegine ýardam edýär.

Türkmeniň halk döredijiligi hemmetaraplaýyn edebi hem-de ebedi hazyna bolup, çaga terbiyesinde ulanyp boljak egsilmejek gory özünde saklaýar. Halk döredijiligimiz öz döwründe terbiýäniň her bir ugry boýunça iş alyp barmakda uly mekdep bolup hyzmat edipdir. Biziň hem bilim-terbiýeçilik edaralarynda alnyp barylýan işleri dünýä derejesine laýyklaşdyryp, öz milli köklerimiz esasynda guramak, ösüp gelyän ýaş nesli ata-babalarymyzyň görüdesinde terbiýelemek baş wezipämiz bolup durýar.

Pikirlenmäniň ösmegi bilen sözleşiş hem ösýär. Matematika sapagy pikirlenmäniň ösmegini üpjün edýän sapaklaryň biri bolup, ol sözleşiş bilen baglanyşykly alnyp barlanda öz maksadyna eýe bolýar. Çaganyň sözleşiş medeniýetini kemala getirmek üçin her bir dersde ene dilinden dogry peýdalanmak zerurdyr. Pikirlenmäniň her bir görnüşi biri-biri bilen berk baglanyşykly bolup, çaganyň intellektual taýdan ösmegine ýardam edýär. Çaganyň sözleşişiniň ösüşi näçe ýokary derejede bolsa, onuň aň ösüşi hem şonça ýokarydyr. Çaga manyly hereketi, sözi öwrenmek üçin şol hereketi, sözi kän sapar görüp, eşidip, gaýtalap, beýnisine oňat siňdirmeli bolýar. Diňe şondan soň öwrenýär, düşünýär we olary özbaşdak gerekli ýerinde, wagtynda ulanyp başlaýar. Çaganyň görýän, eşidýän, syzýan zatlary onuň kelle beýnisiniň pikirlenmek işini (akyllyny, aňyny) ösdürýär. Diýmek, çaganyň ösmegi, aňynyň kämilleşmegi onuň beýnisine barýan maglumatlaryň kemenden baýlaşmagyny, çylşyrymlaşmagyny, çuňlaşmagyny talap edýär. Şonuň üçin-de, matematiki maglumatlary halk döredijiligimiz esasynda ertekileriň, matallaryň, sanawaçlaryň, ýaňlytmaçlaryň üsti bilen öwredenimizde öwrenilýän maglumata bolan gyzyklanma işjeňlik görnüşine geçýär. Aslynda halk pedagogikasyna ser salanymyzda, geçmişde terbiýäniň dürli görnüşleriniň berlendigine, akyl terbiyesinde dürli usullaryň ulanylandygyna göz ýetirmek bolýar. Ata-babalarymyz dürli soraglary bermek bilen çagalaryň daş-töweregi özbaşdak synlamaklaryna, deňeşdirip, tapawutlandyryp, hasaplap, tebigatdaky meňzeş we tapawutly zatlary seljerip bilmeklerine mümkinçilik döredipdirler. Düşündirmek, gürrüň, sorag-jogap usullaryny ulanypdyrlar. Öwrenen düşüňjelerini gaýtalamak, berkitmek maksady bilen türgenleşdirmek usulyny ulanypdyrlar.

Çagalar baglarynda matematikanyň ilkinji düşünjeleri san we hasap, ululyklar, geometrik şekiller, wagt, giňişlik düşünjeleri ýaly bölümleri boýunça öwredilýär. Çagalaryň matematiki pikirlenişini ösdürmekde ýaş aýratynlygyna laýyklykda hödürlenýän gyzykly ýumuşlar, meseleler halk döredijiliginde hem uly orun tutupdyr. Akyl terbiýesinde çaganyň ýatkeşligini, pikirlenişini, ünsüni, göz önüne getirmek ukybyny ösdürmekde dürli-dürli serişdeleri hem ulanypdylar.

Pedagogika we psihologiya ylmy-barlaglary çaganyň çuňňur döredijilik ukyplarynyň ösüşiniň mekdebe çenli döwre düşýändigini görkezýär. Çaganyň haysy işini alyp görseň-de, goý, ol oyun bolsun, surat çekmek bolsun, zähmet çekmek bolsun, şol işleriň hemmesinde çaganyň pikirlenmesi bilen bilelikde hereketiniň arasyndaky täze-täze gatnaşyklaryň bardygyny görýäris. Çaga döredijiligi öýkünmeclige esaslanyp, çaganyň ösüşiniň möhüm faktory bolup hyzmat edýär, şeýle-de döredijilik ukyplarynyň ösmegine täsir edýär.

Pedagogikanyň we psihologiýanyň öňe sürýän nazary düzgünleriniň tassyklamagyna görä, çaganyň ösüşi ýaş aýratynlyklaryna görä oýlanyşykly bilim-terbiýe berlende öz maksadyna ýetýär.

Sözleşi ösdürmek sapaklarynda gös-göni syn etmek usuly hem ulanylýar. Bu çagalar bagyna (howlusynda, toparlarda) syn etmek, ekskursiýalar, zatlara seretmek, bir zada syn etmek ýaly görmüşleridir.

Ekskursiýa döwründe çagalar zatlar bilen aralykdan tanyşýarlar. Bu ýerde terbiýeçiniň sözüniň roly uludyr. Ululyklar, giňişlik barada berilýän düşünjeler anyk bolmalydyr we ol sözleşişde ýygý-ýygýdan ulanylmalydyr.

§ 7. Suratlar bilen işlemegiň usuly

Daş-töwerek bilen tanyşdyrmagyň we sözlügi başlaşdyrmagyň suratlar bilen işlemek usulynyň roly uludyr. Terbiýeçi suraty görkezmek bilen täze sözleriň aýdylyşyny, aňladýan manysyny düşündirmelidir. Bu ýerde hem ýene-de terbiýeçiniň sözleşişiniň uly ähmiýeti bardyr. Sapaklarda suratlaryň ulanylmagy geçilenleri anyklaşdyrmaga we berkitmäge ýardam edýär. Mazmunly suratlary ulanmak bilen terbiýeçi çagalaryň geplemegine mümkinçilik döredýär. Suratlar boýunça sorag-jogap alyşýar. Çaga bilen gürrüňdeş bolýar. Soňra suratdaky görnüşleri hekaýa edip aýdýar. Bu

çaganyň ünsüni has hem özüne çekýär. Şeýle sapaklardan soň çaganyň sözleýiş işjeňligi artýar.

Oýnawaçlary synlamak hem sözlük işiniň bir usuly bolup, hemme toparlarda ulanylýar. Uly toparlarda oýnawaçlara syn etmek bilen sözlügiň manysy giňeyär. Çagalara oýnawajyň nämäden ýasalandygy, nähili böleklerden durýandygy öwredilýär. Oýnawaçlar, suratlar çagalaryň pikirlenişini, ýadyny, göz önüne getirmesini, hyýalyny, synçylygyny ösdürýär. Oýnawaçlaryň içinde düzülýän oýnawaçlar çagalara has hem ýarayar. Çaga olardan öz islegi boýunça şekil ýaşaýar, düzýär. Bu çaganyň işjeňliginiň artmagyna, döredijilik ukybynyň kemala gelmegine getirýär.

Oýnawaçlaryň üsti bilen haýwanlaryň, guşjagazlaryň beden agzalary hem aýyl-saýyl edilýär. Ilki terbiýeçiniň özi şekili görkezip: “Hany gulagy, hany gözi” diýen ýaly soraglary berýär we öz soragyna şol beden agzalaryny görkezip, jogap berýär. Çagalar ýeterlik düşünje alanlaryndan soňra olaryň özlere sorag berip, şol agzalary görkezmek tabşyrylýar. Çagalar guşlaryň, haýwanlaryň nähili seslenýändigleri bilen hem tanyşdyrylýar. Şonuň esasynda dürli oyunlar goýlup, çagalaryň öýkünip bilmekleri gazanylýar. Çagalar haýwanlary ady, sesi boýunça tanaýarlar. “Hany, güjüjegi getir”, “Hany, towşanjygy getir” diýen ýumuşlaryň hötdesinden gelmegi başaryrlar. Şol ady agzalan oýnawajy getirenlerinde gulagyndan ýa-da bir aýagyndan tutup getirmeklerine ýol berilmeyär. Şeýle edilende haýwanyň hem aýagynyň, gulagyň agyryandygy düşündirilýär, şeýlelikde çagalarda rehimlilik, mylakatlylyk, hoşniýetlilik ýaly duýgular terbiýelenýär.

Oýnawaçlar dürli görnüşde, özlere-de şekilleri ýoýulmadyk, hakyky görnüşinde bolmalydyr. Görkezmek üçin iri oýnawaçlar, paýlap bermek üçin ownuk oýnawaçlar peýdalanylýar. Oýnawaçlaryň toplumyny edinmek has hem maksadalaýykdyr, ýagny her haýwan öz çagajygy, guş jüyjeleri bilen, towşan towşanjyklar bilen bolmaly. Towşanjyklaryň, jüyjeleriň sany her çaga ýeter ýaly edilip alynmalydyr. Towşan, tilki, aýy ýaly oýnawaçlar ýumşak, öz hakyky reňkinde berlen bolmalydyr.

Sapaklar oyun görmüşinde geçirilse çaganyň berilýän düşüňjeleri tiz özleşdirmegine ýardam edýär. Oyunlar durmuşdan susulyp alynýar. Çaga durmuş wakalaryna güýjüniň yetdiginden oyunlar arkaly düşünmek öwredilýär.

Yaş çagalarda rehimliligi, hoşniýetliligi terbiýelemek, tebigatyň jansyz jisimlerine, ösümlik we haýwanat dünýäsine söýgi döretmekde gezelençleriň orny has uludyr. Çagalar ýaşayyş şertlerine laýyklykda seýil baglaryna, baýyrlara, daglara, çöllere, tokaylara gezelenje çykarylýar. Guşlaryň täsin jürküdisine, şildiräp akýan çeşmäniň sesine diň salmagy, ösümlikleriň gözelligine, janly-jandarlaryň hereketine, olaryň özlerini alyp barylaryna syn etmegi, ondan lezzet almagy öwredilýär. Çaganyň irki ýaşlarynda gören-eşiden geň-enäýy zatlary olaryň aňynda ömürlük galýar we bu gözelliكلere söýgi döreýär. Dürli zatlary görmek bilen söz baýlygy artýar.

Çagalykda ähli zat täsin bolýar. Oý durmuşyndan başlanan çaga synçylygy barha ösýär, töwregini gurşaýan tebigat gözelligi bolsa onuň üçin barha mähremleşýär, gözelleşýär, çaga tebigata näçe inçe syn edip, oňa akyl ýetirip başladygyça, ondaky gözəl duýgular, tebigata, öz ýaşaýan ýeriniň gözelligine bolan söýgüsi şonça-da güýçlenýär, sözleýşi giňeýär.

Oýnawaçlary synlamak bilen oýnawaçlar boýunça alnyp barylýan didaktik oýunlar garyşdyrylmaly däldir. Oýnuň öz düzgünleri bolýar. Didaktiki oýunlaryň sözleýşi ösdürmekde ähmiýeti uludyr. Her bir oýnuň öz mazmuny bolup, şol mazmuna laýyklykda täze sözler öwrenilýär, özleşdirilýär. “Näme üýtgedi, bil?” atly oýny birnäçe görmüşde geçirmek bolar. In sada görmüş şýleräk: çagalaryň önünde birnäçe zat goýýarlar. Şonra onuň üstüne täzesini goşýarlar. Çaga şol goşulan zadyň haýsydygyny bilmeli.

Mundan başga-da dilden beýan edilýän ýumuşlar we oýunlar hem bolup, çalt jogabyny tapmak tabşyrylýar.

Soraglar:

1. Mekdebe çenli ýaşda çagalaryň sözlügi özleşdirmeginiň aýratynlyklary nämeden ybarat?
2. Maksatnama boýunça sözlük işiniň mazmuny we wezipeleri nämäni göz önünde tutýar?
3. Çagalary daş-töwerek bilen tanyşdyrmak we sözlüğini ösdürmek boýunça guralýan sapaklaryň nähili gömüşleri bar?
4. Gözegçiligi we gezelenji geçirmeginiň, sözlük üstünde iş guramaklygynyň nähili usullary, tärleri bar?
5. Dürli ýaş aýratynlykly toparlarda sapaklaryň geçiriliş usullarynyň özboluşlylygy barada aýdyp beriň.
6. Suratlar bilen işlemeginiň usulynyň ähmiýeti nämeden ybarat?

IV BÖLÜM

GRAMMATİK TAYDAN DOGRY SÖZLEÝŞI KEMALA GETIRMEGIŇ USULY

§ 1. Sözleşiş diliniň grammatikasy

Dil biliminde “grammatika” sözi iki manyda ulanylýar. Ol birinjiden sözleşişniň grammatik gurluşyny, ikinjiden bolsa sözleriň üýtgeýşi we sözlemdäki baglanyşygy baradaky düzgünleriň toplumyny aňladýar.

Grammatika ylym hökmünde mekdepde öwredilip başlanýar. Eýýäm başlangyç synplarda grammatikanyň esasy düzgünleri we kanunlary özleşdirilýär. Mekdep çagalary şol düzgünleri özleşdirmek bilen adalgalary, kesgitlemeleri öwrenip ýatlaýarlar. Sözleşiş ösdürmegiň usulyýeti çagalaryň sözleşişniň grammatik gurluşyny özleşdirmesini göz önünde tutýar.

Sözleşişe düşünmek üçin, diňe bir sözleriň manysyna düşünmek bilen çäklenmän, eýsem bu sözleriň arasyndaky grammatik taydan arabaglanyşygy hem bilmek zerurdyr. Eger çaga sözüň grammatiki gurluşyna düşünmese, şol sözüň sözlemdäki manysyna düşünmez.

Grammatika – diliň logikasydyr, ýagny sözleşişniň grammatiki gurluşy özleşdirilende çaganyň pikirlenmesi-de şol bir wagtyň özünde kämilleşýär. Çaganyň sözleşişniň grammatiki gurluşyny özleşdirmegi onuň sözleşiş diliniň, aňynyň ösmegine-de belli bir derejede täsir edýär.

Çagada sözleşişniň grammatik gurluşy irki ýaşdan kämilleşip başlaýar. Eýýäm 3 ýaşly çagalaryň sözleşişinde sözleşişe mahsus bolan söz toparlary esasy grammatiki kategoriýalary bolýar. Bu ýaşdaky çagalar ulular, deň-duşlary bilen gürleşenlerinde gysgajyk sözlemleri ulanmagy, sözleri ýöňkemedä, sanda üýtgetmegi başaýarlar. Bu ýaşda sözleşiş çaga üçin esasy aragatnaşyk serişdesi bolup durýar. Ýöne bu entäk ýeterlik derejede kämilleşmedik sözleşişdir. Çaga ýönekeý, goşma sözlemleri emele getirmegi (sintaksis), sözleri sanda, ýöňkemedä, täze sözleri ýasamagy hem öwrenmelidir.

Ýörite saýlanyp alnan öwrediji oyunlaryň, ýumuşlaryň üsti bilen geçirilýän sözleşiş sapaklary grammatiki endikleri, başarnyklary berkleşdirmäge has-da kömek edýär.

Çagalaryň hemmesinde sözleşşiň grammatiki gurluşynyň ýagdaýy deň derejede bolmaýar. Munuň sebäbi şulara baglydyr:

1) çaganyň nerw ulgamynyň ýagdaýyna; ünsüliginiň, ýatkeşliginiň, pikirlenmesiniň ösüşine we ş.m.;

2) bilim derejesine we söz baýlygyna; sesi kabul edişiniň, sözleşiş apparatynyň (gep organlarynyň) hereketiniň ýagdaýyna;

3) ene diliniň grammatikasynyň çylşyrymlylygyna;

4) çaganyň daş-töweregindäkileriň (terbiýeçiniň, terbiýeçiniň kömekçisiniň, çaganyň garyndaşlarynyň) sözleşiş diliniň grammatikasynyň ýagdaýyna; çaganyň sözleşşine terbiýeçiniň gözegçiligine.

Okuw ýylynyň başynda terbiýeçi çagalaryň nähili grammatiki ýalňyşlyklary goýberýändigini bilmelidir. Şu maksat bilen hem ol her gün çagalaryň sözleşşine syn etmelidir; käbirleri bilen suratlar, predmetler arkaly soraglar-jogap alyşmalydyr, ýumuşlar bermelidir.

Sözleşşiň grammatik gurluşy kämilleşdirilende morfologik we sintaktik ugurlaryň üstünde iş alnyp barylýar. Morfologiýa sözleriň grammatiki düzümini, onuň formalaryny (görnüşlerini), sintaksis söz düzümlerini we sözlemleri öwrenýär.

Çagalaryň sözleşşiniň morfologik we sintaktik taraplary bir wagtda ösýär. Ýöne sintaktiki ýalňyşlyklar morfologik ýalňyşlyklardan durnukly bolýar we körpeleriň çagalar bagyndan mekdebe gidýänçä saklanyp bilýär. Terbiýeçi çagalaryň nähili sintaktik ýalňyşlyklary goýberýändigini bilmelidir. Mysal üçin: kiçi we orta topardaky çagalar sözlemde sözleri goýberip, yerini çalşyp aýdýarlar. Olar, köplenç, eýeden, habardan we doldurgyçdan ybarat bolan sözlemleri ulanýarlar. Aýyrgyçly we ahwalatly sözlemleri seýrek ulanýarlar.

Sözleşşiň sintaktik ugry ilki bilen baglanyşykly sözleşşi we gürrüň etmegi öwretmekde kämilleşdirilýär. Sözleşşiň sintaktik gurluşy öwrenilende çaganyň sözleri dogry düzmegine, ýaýraň sözlemlerde deňdeş aýyklaýjy agzalaryny ulanmagyny berkitmeklige, şol bir pikiri dürli görnüşde aýtmak (habar, sorag, ýüzlenme sözlemleri) ukybyny berkitmeklige üns berilýär.

Surat, suratlar toplумы, hekaýa boýunça ugrukdyryjy soraglara jorap berende, gürrüň edende çaga öz sözleşşinde sözleşşiň grammatiki gurluşyndan peýdalanylýar, belli bir yzygiderlilikde baglanyşykly sözleşiş emele gelýär. Çaga ilki bilen nusga boýunça, soňra özbaşdak sözlem düzýär.

Ýönekeý sözlemleri doldurgyçlar, aýyrgyçlar, deňdeş agzalar bilen baýlaşdyryp, sözlemek işi, esasan-da, mekdebe taýýarlaýyş toparynda amala aşyrylýar. Çaga “Name üçin?”, “Name sebäpden?” diýen ugrukdyryjy soraglaryň berilmegi eýerjeňli sözlemiň emele gelmegine kömek edýär. Çagalar sözlemde deňdeş agzalaryny ýuwaş-ýuwaşdan ulanyp başlaýarlar, ilki deňdeş eýeleri, habarlary, doldurgyçlary, soňra bolsa deňdeş aýyrgyçlary we ahwalatlary ulanyp başlaýarlar.

Çagalar düzmeli goşma sözlemleri eýerjeňli goşma sözlemine garanda aňsat ulanýarlar. 5 ýaşynda düzmeli goşma sözlemlerdäki ýönekeý sözlemler kem-kemden çylşyrymlaşýar, sözlemde deňdeş agzalar köp ulanylýar.

5 ýaşynda çagalar 12-15 sözden ybarat sözlemleri ulanyp bilýärler, ýöne sintaktik ýalňyşlyklary köp goýberýärler, sebäbi olara şol bir wagtyň özünde sözlemiň manysyna we gurluşyna düşünmek kyn düşýär.

Sözleşýiň morfologik gurluşy hem çaga kyn düşýär. Atlaryň düşümde, san boýunça, ýöňkemedä üýtgedilmegi; täze sözleriň emele getirilmegi çaga kyn düşýär. Terbiýeçi sözleşýiň morfologik gurluşyna degişli ýörite öwrediji oýunlary, ýumuşlary saýlap alýar (“Nämäni aýyrdym?”, “Jadyly sandyk”, “Bir-köp” we ş.m). Çagalar sözleşýiň grammatikasyny diňe bir ýatlaman, oňa düşüniň oňat öleşdirmelidirler we özbaşdak gepleşiklerinde ulanmagy başarmalydyrlar.

Orta toparda çagalar sözleri üýtgetmek bilen, sözleri emele getirmäge-de başlaýarlar (gap-gaçlaryň, haýwanlaryň çagalarynyň atlarynda: aýy-aýyjk; jam-jamjagaz we ş.m). Oýunlar oýnawaçlaryň, predmetiň özi ýa-da şekili arkaly geçirilýär.

Uly we mekdebe taýýarlaýyş toparlarynda çagalaryň bilimleri söz üsti bilen aýdylyan öwrediji oýunlar, ýumuşlar arkaly berkidilýär.

Kiçi ýaşly çagalarda terbiýeçi olaryň ýalňyşlaryny yzyndan gaýtalap düzedýär. Haçan-da, çaga sapakda grammatiki taýdan ýalňyşlyk goýberse, terbiýeçi onuň ünsüni ýalňyşlaryna çekýär. “Ýadyňa düşür, biz bu sözi üýtgedipdik, sen bolsa ýalňyşdyň. Nädip dogry aýtmaly?”. Çaga dogry aýdylyşyny aýtmak bilen, onuň terbiýeçiniň yzyndan gaýtalamagyny tabşyrmaly ýa-da bilelikde gaýtalamaly.

Eger-de goýberilýän ýalňyşlyk çagalaryň köpüsine mahsus bolsa, onda terbiýeçi şol çagalar bilen irden ýa-da günortanky ukudan soň düzediş işini geçirmeli.

Uly ýaşly toparlarda çaga özbaşdak ýalňyşyny düzedip bilme, beýleki çagadan sorasa bolýar. Ýöne muny örän seresaplylyk bilen çaganyň göwnüne degmän etmeli.

Sözleşýň grammatik gurluşy, üstünde işlemek üçin geçirilýän öwrediji oýunlar, ýumuşlar çaganyň ýatkeşliginiň, ünsüliginiň, pikirlenmesiniň ösmegine-de täsir edýär.

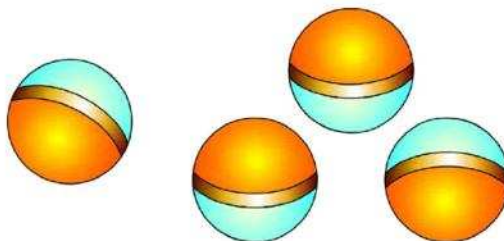
Terbiýeçi çaganyň nirede nähili ýalňyş goýberenine üns bermek bilen oňa düzediş berende çaganyň höwesini gaçmaz ýaly seresap çemeleşmeli.

Çagalar sözleşýň grammatik gurluşyny (sintaksis, morfologiýa, sözün emele gelmegi) dürli hilli özleşdirýärler. Sözleri san, yönkeme boyunça üýtgetmegi kiçi we orta toparlarda öwrenýärler. Uly toparlarda sözi üýtgetmeklik kynlaşdyrylyp, sözi emele getirmeklige, ýönekeý we kyn bolmadyk goşma sözlemleri düzmeklige geçilýär. Mekdebe taýýarlaýyş toparynda çaga sözleri dogry emele getirmek bilen birlikde düzmeli, eýerjeňli sözlemleri hem düzmegi başaýar.

Dürli ýaşdaky çagalaryň arasynda sözleşýş dili has ösenleri-de, yza galýanlary-da bolýar. Şonuň üçin çagalar bagynda sözleşýň grammatik gurluşy üstünde işlenilende her çaganyň başarnygy, ukyby göz önünde tutulmalydyr.

Sözleşýş diliniň grammatikasy özleşdirilende ilki bilen çaganyň aýdylýan zadyň manysyna düşünmegi zerur bolup durýar. (Atlaryň yzyndaky goşulmalara üns bermek bilen, nirede bir köp predmetiň bardygyny tapawutlandyrmaly).

Oýun: “Dogry görkez”

Terbiýeçi çagadan ilki topy, soňra toplary görkezmegi soraýar (atlaryň birlik- köplük sanda üýtgeýşine mysal). Çagalar soňra şol grammatiki taýdan üýtgeýän sözleri özlere aýdýarlar (top-toplar). Has soňraky iş bolsa, çaganyň

terbiyeçiniň öwredişi ýaly edip özüniň sözleri üýtgetmegidir (at-atlar, gurjak-gurjaklar we ş.m). Surat boýunça ýa-da ýatdan ýönekeý, goşma sözlem düzmeklik işiň kyn görnüşidir. (Top oýnaýar. Ýagyş ýagýanlygy sebäpli, çagalar meýdanda top oýnap bilmediler).

Kiçi ýaşly çagalar bilen işlenilende çaganyň aýdylyan zada düşünmegine üns berilýär. Uly ýaşly çagalaryň özbaşdaklykda sözi üýtgetmegi, täze söz ýasamagy, sözlem düzmegi göz önünde tutulýar. Berilýän ýumuşlar çaganyň ýaş aýratynlygyna görä çylşyrymlaşdyrylyp bilner. Mysal üçin, kiçi ýaşly toparda çagalar predmetleri dogry atlandyrmaly bolsa, uly ýaşda eýýäm predmetleri toparlamagy we umumylaşdyrmagy başarmalydyrlar.

Terbiyeçi çaga sözleşiş grammatik gurluşyny öwredende adalgalary, düzgünleri ulanman, ýörite saýlanyp alnan öwrediji oýunlaryň, ýumuşlaryň üsti bilen öwredýär. Terbiyeçi çagalaryň sözleri dogry üýtgetmeklerini, täze sözleri emele getirmeklerini, sözlemdäki sözleri dogry baglaşdyrmaklaryny gazanmalydyr.

Çaganyň sözleşişindäki grammatik gurluşynyň nädogrulygy kähallatlarda sözleşiş dili ýörite barlananda ýüze çykýar. Kābir çaganyň sözleşiş ösen bolsa, beýlekisiniňki yza galan bolýar (bir çaga berlen soraga düşünmänkä, beýlekisi oturan ýerinden aýdyp goýberýär). Terbiyeçi toparlaýyn we aýratynlykda sapak geçmek bilen hemme çaganyň (çekinjeň, ýygry) deň derejede sapaga gatnaşmagyny, sözleşiş grammatiki gurluşyny ele almagyny gazanýar.

§ 2. Grammatiki taýdan dogry sözleşiş öwretmegiň usullary we tärleri

Grammatik taýdan dogry sözleşiş kämilleşdirmek işi sapaklarda öwretmek arkaly amala aşyrylýar.

Grammatik taýdan dogry sözleşiş öwretmekde öwrediji oýunlaryň, ýumuşlaryň ähmiýeti uludyr. Çaga üçin grammatikany öleşdirmegiň kyn bolýandygy sebäpli, geçirilýän oýunlara we ýumuşlara 5-10 min. wagt berilýär.

Terbiyeçi sapakda öwreden wagty adalgalary ulanman, sada dilde oýunlaryň üsti bilen düşündirýär.

Kiçi ýaşly toparda oýna ertekiniň gahrymanlaryny goşsaň ýa-da sözlem içinde oturanlardan biriniň atlaryny goşup ýumuş berseň, çaga üçin has-da gyzykly bolýar.

Çaganyň sapaga ünsüni güýçlendirmek maksady bilen kyn ýumuşlar bilen bir hatarda ön özeleşdirilen ýeňil ýumuşlary hem berse bolýar.

Terbiýeçiniň sözleşşi çagalar üçin nusga alarlyk bolmalydyr.

Grammatik taýdan dogry sözleşşi öwretmekde deňeşdirme usulynyň ähmiýeti hem uludyr.

Eger-de berilýän ýumuş çaga üçin kyn bolsa, onda gaýtalamak usuly ulanylýar. Ilki ulular bilen bile, soňra aýratynlykda gaýtalanylýar.

Yalňyşy düzetmek, kömek etmek usullary-da sözleşşiň grammatik gurluşyny özeleşdirmekde uly ähmiýete eýedir.

Çaganyň berýän jogabyny bahalandyrmak hem grammatikany özeleşdirmäge kömek edýän usullaryň biridir.

3-4 ýaşly çagalarda grammatiki endikleri ösdürmek.

Bu ýaşdaky çagalaryň sözleşşi gaty bahym ösýär. 3 ýaşdaky çagalaryň sözlügi 1300-1500 söze ýetýär, 4 ýaş çenli olaryň sözleşşi iki esse artýar. Sözleşşi dilinde grammatiki gurluşlar peýda bolup başlaýar.

Takmynan iki ýaşda çaga sözleri ýeňiş we wagt-orun düşümlerde aýdyp başlaýar, ýöne ol bu düşümleri çalyşýar. Atlar bilen birlikde çaga sypatlary we işlikleri özeleşdirýär.

Iki ýarym ýaşda çagalar işlikleri birlik-köplük sanda (Jeren barýar, biz barýarys); zamanlarda (alýar, aldy); ýöňkemed (sen gel, ol geldi) üýtgedip başlaýarlar.

Sözleşşi dili çaganyň şahsyýetiniň kemala gelmegine, gözyetiminiň giňemegine täsiri edýär. Ýöne 2-4 ýaşyndaky çagalar sözleşşiň grammatiki gurluşyny özeleşdirmekde entäk kynçylyk çekýärler (sözleri sanda, düşümde nädogry üýtgedýärler, sözde käbir bogunlary goýberip ýa-da yerini çalşyp aýdýarlar).

Çagalaryň sözleşşiniň grammatiki gurluşynyň üstünde işlemekligi atlardan başlamaly, sebäbi atlar biziň gepleşik dilimizde köp ulanylýar, mundan başga-da atlaryň üýtgemegi esasynda beýleki söz toparlary hem üýtgeýär.

Çagalar atlary düşümlerde ulanmagy öwrenenlerinden soňra, olary öten zaman işligi bilen tanyşdyrmak bolar.

4 ýaşly çagalar sözlem düzenlerinde deňdeş agzalary ulanmaklaryna üns berilmeli. Sapakda dürli usullar ulanylýar: görkezilýän suratlar, hereket boýunça sözlem düzmek, sözlemde ýetmeýän sözleri doldurmak. Çaga sözlem düzende grammatiki taýdan dogry düzmäge çalyşýar.

Çaganyň sözleşiş diliniň grammatikasynyň kämilleşmegi bilen bir hatarda onuň söz baýlygy hem artýar, ses aýdyşy kämilleşýär, ünsüligi, ýatkeşligi, pikirlenmesi ösýär. Şonuň üçin-de sözleşiş dili kämilleşdirilende halk döredijiliginden peýdalanmak has-da uly ähmiýete eýedir.

Kiçi ýaşly çagalarda sözleşişniň grammatiki gurluşyny kämilleşdirmekde şu aşakdakylar göz önünde tutulýar:

1) atlaryň yzyna söýgülik derejesiniň goşulmasyny goşmak arkaly täze söz ýasamak (Aýna-Aýnajak, jüýje-jüýjejik);

2) atlaryň yzyna san goşulmalaryny goşmak arkaly sözi üýtgetmek (gurjak-gurjaklar, kitap-kitaplar);

3) atlary birlik we köplük sanda yönkeme bilen üýtgetmek (meniň kitabym – biziň kitabymyz, seniň kitabýň – siziň kitabýňyz, onuň kitabý – olaryň kitabý);

4) işlikleri zamanda üýtgetmek (Oraz oýnady, Oraz oýnaýar, Oraz oýnar);

5) yönekey sözlem düzmek (Aman kitap okaýar) we ş.m.

§ 3. 5-6 ýaşly çagalaryň grammatik endigini ösdürmek

Çaganyň 5 ýaşynda wagty, ýagny ýaýraň sözlemleri ulanyp başlaýan, onuň söz baýlygynyň artýan döwründe sözleşişde grammatiki ýalňyşlyklar köpelişip başlaýar. Sebäbi çaga täze öwrenilýän sözleri täze grammatik formada (görmüşde) ýadynda saklap ýetişmeýär, ýaýraň sözlemleri aýdanda bolsa, onuň nädip emele gelyänine üns bermeyär.

Bu ýaşda çagalar sözleşişniň esasy grammatik gurluşyny (atlary, sypatlary san, düşüm boýunça üýtgetmegi, işlikleri dogry ulanmagy, düzme goşma sözlemini ulanmagy) özleşdirýärler. Çaganyň söz baýlygy artdygyça onuň sözleşiş düşnükli we yzygiderli bolýar. Özüne tanyş bolan ýagdaýlar bilen bagly bolanda, eýerjeňli sözlem düzmäge synanyşýar (“Agşam ýagyş ýagandygy sebäpli, ýer öl boldy” we ş.m.).

Terbiyeçi çagalara sorag berende, doly sözlem bilen jogap bermeklerini talap etmeli.

Terbiyeçi çagalar bilen sözlem düzeninde, köplenç, olaryň meşgullanyan işleri barada düzülse has gowdy bolar. Goşma sözlem düzmek boýunça alnyp barylýan işler gezelençde; tebigat we daş töwerek bilen tanyşdyrylanda; surat, ýelimlemek, aýdym sapaklarynda hem dowam etdirilip bilner.

Uly ýaşly çagalarda sözleýşiň grammatiki gurluşyny kämilleşdirmekde şu aşakdakylar göz önünde tutulýar:

- 1) atlardan täze sözi ýasamak (iş-işçi, ädik-ädikçi);
- 2) köplük sandaky atlary düşümde üýtgetmek we sözlemde ulanmak (towşanlar möjeklerden gorkýarlar);
- 3) atlardan sypatlary ýasamak: akyly-akylly (oglan) güýç-güýçli;
- 4) işlikleriň atlardan ýasalyşy: (iş-işlemek, oyun-oýnamak);
- 5) gepleşik endiklerini (gürrüň etmegi, sahnalasdyrmagy) kämilleşdirmek;
- 6) sözlem düzmek endiklerini berkitmek, deňdeş agzalary ulanmak arkaly sözlemi giňeltmek, düzmeli goşma sözlem düzmek;
- 7) sypatyň söýgüçlik derejesiniň goşulmalaryny goşup, sözden söz ýasamak (sary-saryja);
- 8) ýönekeý we goşma sözlemleri düzmegi berkitmek;
- 9) düzmeli we eýerjeňli goşma sözlemi sözleýişde ulanmak (Düýn ýel boldy we ýagys ýagdy. Howa maýlanlygy sebäpli, agaçlar pyntyklap başlady);
- 10) çagalara syn etdirmek arkaly yzygiderli we giňişleýin beýan etmegi öwretmek (Oraz turdy. Ol aýnanyň ýanynda duran gutynyň ýanyna bardy, soňra ol gutyny açdy-da içinden kitap bilen galam aldy. Kitaby terbiyeçi berdi, galamy bolsa özi aldy);
- 11) çeper mazmunly suratlar boýunça yzygiderli gürrüň bermegi öwretmek;
- 12) sypatlandyрма hem-de göz önüne getirme arkaly gürrüň etmek;
- 13) berlen tema boýunça hekaýa düzmek (hekaýanyň ahyryny ýa-da başyny tapmak arkaly).

§ 4. 7 yaşly çagalaryň grammatik endiklerini ösdürmek

Kada boýunça 7 yaşly çagalar sözleşşiň grammatik gurluşyny özleşdiren bolmaly. Şeýle-de bolsa bu ýaşda sözleşşiň sintaktik gurluşy üstünde işlemeklik dowam etdirilýär. Çagalara eýerjeňli goşma sözlem, şol bir manyny aňladýan dürli görnüşli sözlem düzmeklik öwredilýär. (Okap oturan oglanjygyň suraty boýunça sözlem düzmek: “Oglan okaýar”, “Okayan oglan”).

7 yaşly çagalarda sözleşşiň grammatiki gurluşyny kämilleşdirmekde şu aşakdakylar göz önünde tutulýar:

1) söz baýlygyny artdyrmagy, täze sözleri ýasamak endiklerini terbiýelemegi dowam etdirmek;

2) sözleri göçme we köpmanyda ulanmak (adamynyň aýagy, oturgyjyň aýagy, aýyň aýagy);

3) sypatlaryň deňeşdirme derejesini emele getirmek (süýji-süýjümtik);

4) deňdeş aýyklaýjy agzalary ulanmak (deňdeş sypatlar: *gryş - aýazly; garly; gazaply; sowuk*; deňdeş habar: *ýagyş - ýagýar; damjalaýar; guryýar*);

5) işlikleri üç zamanda ulanmak:

öten zaman – okady, ýazdy, bildi.

hazirki zaman – okaýar, ýazýar, bilýär.

geljek zaman – okar, ýazar, biler, okajak, ýazjak, biljek.

6) garşylykly manyly we ikuçlulygy aňladýan sözlemleri gepleşikde ulanmak (Ya sen gel, ýa-da men size barayyn); (Biziň maşgalamyz uly, emma Jerenleriňki kiçi). (Men işe wagtynda geldim, ýöne sen gijä galdyň).

7) “Haçan? Nämä üçin? Haçandan bari?” diýen soraglara jogap bolýan goşma sözlemleri gepleşikde ulanmak (Nahar iýenimizden soň, biz yatdyk. Howa maýyl bolany sebäpli, agaçlar pyntyklady. Meniň jigim çagalar bagyna gatnaly bari, özi geýinýär.)

8) baglanyşykly sözleşşi ösdürmek: Soraglar boýunça sözlem düzmek, hereketi beýan etmek, suratlar boýunça sözlem düzmek. Deňdeş agzalar bilen sözlemi ýaýbaňlaşdyrmak. Surat esasynda hekaýa düzmek. Gymyldyhereketi zamanlarda üýtgedip gürrüň bermek. Ertekini sahnalaşdyryp gürrüň bermek. Haýwanlary, guşlary sypatlandyryp gürrüň bermek.

9) sözleşişde sypatlandyрма usulyny ulanmak arkaly haýsy hem bolsa bir zat hakda özbaşdak hekaýa düzmek;

10) çeper eseriň mazmunyny yzygiderli gürrüň bermek endigini berkitmek. Sahnalaşdyrmak arkaly dürli gahrymanlaryň sözleşiş heňini labyzly

aytmak. Wakany özbaşdak oýlap tapmagy başarmak, surat boýunça gürrüň berende, olary wakalar, görnüşler bilen baýlaşdyrmak;

11) çagalara döredijilikli gürrüň etmegi öwretmeklik aşakdakylardan ybarat:

- matallary oýlap tapmak we düzmek;
- hekayany başlangyjyna görä özbaşdak dowam etdirmek;
- berlen tema boýunça hekaya (“Dagda”, “Şäherde bolan waka”) düzmek we ş.m.

Sözleşşiň grammatik gurluşyny kämilleşdirmek oýunlaryň üsti bilen, şeýle-de suratlar arkaly ugrukdyryjy soraglary bermek bilen amala aşyrylýar.

Käbir halatlarda ýerli dialekt (şiwe dili) esasynda hem grammatiki ýalňyşlyklar bolýar. Terbiyeçi çagalaryň dialektde goýberýän ýalňyşlaryna uly üns bermelidir. Çagalaryň dialektiki ýalňyş goýbermekleriniň düýp sebäbi hem, olaryň şol sözleri ululardan eşitmekleri ýa-da öz terbiyeçilerinden öwrenen endikleridir. Terbiyeçi bu ýalňyşlyklary öz wagtynda düzetmelidir.

§ 5. Sapakdan daşary çagalaryň sözleşşiniň grammatiki gurluşyny ösdürmek işi

Çaganyň sözleşşiniň grammatik gurluşyny kämilleşdirmek işi yzygiderlilikde alnyp barylmalýdyr. Çaganyň sözleşşine diňe bir sapak wagtynda bolman, eýsem onuň gündelik durmuşynda-da gözegçilik edip durmaly. Sapakdan daşary wagtda hem çagalaryň goýberýän grammatiki ýalňyşlyklary düzedilip durulmaly. Terbiyeçi goýberilen ýalňyşy gaýtalaman, onuň dogry görnüşini aýtmaly.

Käwagtlar ata-eneleriň ýalňyş sözleşşi çaganyň sözleşşine täsir edýär. Şeýle ýagdaýda terbiyeçi olar bilen gürleşip, edilýän talabyň dogrudygyny düşündirmeli.

Oýun: “Bir-köp”

jaň – jaňlar

kömelek – kömelekler

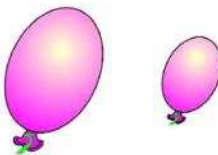
Çagalar atlary (suratdaky predmetleriň atlaryny) birlik- köplük sanda üýtgedip aýdýarlar. Terbiýeçi ilki bilen bir predmediň we köp predmediň nähili atlandyrylýandygyny düşündirýär(predmetleri atlandyrya: bir zat bolsa “jaň”, köp bolsa “jaňlar” diýilýär). Soňra terbiýeçi bir predmetiň adyny aýdýar ýa-da suratyny görkezýär, çagalar ony köplük sanda aýdýarlar.

Oýun: “Mähirlije aýt”

alma – almajyk

şar-şarjagaz

Atlary (predmet suratlary) kemlik-söýgüliklik derejede üýtgedip aýdýarlar. Terbiýeçi ilki bilen iki predmeti (uly almany-kiçi almany) görkezýär. Soňra uly-kiçi predmeti nähili atlandyrmalydygyny (alma-almajyk) düşündirýär. Çagalar terbiýeçiniňki ýaly edip beýleki sözleri (atlary kemlik-söýgüliklik derejede üýtgedip) aýdýarlar.

Oýun: “Dogry aýt”

Meniň gurjagym
Seniň gurjagyň
Onuň gurjagy

Biziň gurjagymyz
Siziň gurjagyňyz
Olaryň gurjagy

Atlary ýöňkemedede (birlik we köplük sanda) üýtgedip aýdýarlar. Ilki bilen çagalar terbiýeçiniň nusgasy, soňra bolsa ýatdan özüni üýtgedip aýdýarlar.

Oýun: “Kim owadan sözlem düzer?”

– Howa sowap başlandygy sebäpli, dumalar ýyly ýurtlara göçýärler.
– Howanyň sowamagy bilen, ýylyny gowy görýän guşlar ýyly ýurtlara uçup gidýärler.....we ş.m.

– Ýagyş ýagyandygy sebäpli, ejem saýawanyňy aldy.

Çagalar mazmunly suratlar boýunça eýerjeňli goşma sözlem düzýärler. Terbiýeçi çagalara ugrukdyryjy soraglary (“nämä üçin?”, “nämä sebäpden?” we ş.m.) berýär.

Tema boýunça soraglar:

1. Dil biliminde “grammatika” sözi nämäni aňladýar?
2. Çagalaryň sözleşişiniň grammatik gurluşynyň ýagdaýy nämelere bagly?
3. Mekdebe çenli ýaşly çagalarda nähili morfologik, sintaktik ýalňyşlyklar gabat gelýär?
4. Grammatik taýdan dogry sözleşiş kämilleşdirmekde haýsy usullardan peýdalanylýar?
5. 5-6 ýaşly çagalaryň grammatik endiklerini kämilleşdirmekde nämeler göz önünde tutulýar?

V BÖLÜM

SES MEDENIÝETINI TERBIÝELEMEGIŇ USULY

§ 1. Sözleşiş ses medeniýeti

Sözleşiş medeniýeti – bu dilin ähli ugurlaryny (ses aýdyşy, labyzly äheňi, söz baýlygyny, sözleşiş grammatik gurluşyny) dogry ulanmagy başarmaklykdyr.

Sözleşiş ses medeniýeti sözleşiş medeniýetiniň bir bölegidir. Gepleýiş organlaryny hereketlendirip sesi çykarmak işi örän kyn we dowamly. Mekdebe çenli ýaşly çagalar ony töweregindäki adamlar bilen gürleşenlerinde öwrenýärler. Eger-de çagalar kadalaýyk, dogry gepleýän adamlaryň

arasynnda ösüp kemala gelse, olaryň dogry sözleşşi özleşdirmegi örän aňsat bolyar. Munuň tersine nädogry sözleşşi diňlese, olaryň dogry geplemegi kynlaşýar. Çagalar bagyndan mekdebe baryan çagalaryň sözleşiş dili kämilleşen bolmalydyr. Ene dilini öwretmegiň esasy meseleleriniň biri hem arassa we dogry ses aýdyşy terbiýelemekdir. Sözdäki sesleri dogry aýtmaklyk sowaty oňat özleşdirmegiň esasy bolup durýar. Çagalar 5 ýaşynyň soňunda arassa gepläp bilýärler. Çagalar bagynda terbiýelenýän çagalar ýedi ýaşyna ýetende okamagy we ýazmagy öwrenip başlanda arassa dogry geplemegi özleşdirmelidirler.

Mekdepde ses aýdyşy bozulan çagalar, köplenç ýagdaýda, bilim almakda kynçylyk çekip, gowşak okayan çagalaryň hatarynda bolýarlar.

Käbir ýagdaýlarda baş-alty ýaşly çagalar ene dilindäki sesleri dogry aýtsalar-da, aýdyň, dürs gürlemeyärler. Munuň sebäbi olaryň örän çala, haýal ýa-da çalt gürlemegindedir. Olar howlугyp diňe bir sesleri däl, eýsem bogunlary hem goýberip gürleýärler. Kem-kemden, belli bir yzygiderlilikde düşnükli, aýdyň ses aýdyşy öwretmeklik çagalar bagynda sözleşşiň ses medeniýetini terbiýelemegiň esasy meselesi bolup durýar.

Çagada dogry sözleşiş medeniýetini terbiýelemekde terbiýeçiniň täsiri örän uludyr.

Terbiýeçi çagalara gepleşikde dogry dem almagy, ene dilindäki hemme sesleri, sözleri dogry, aýdyň aýtmagy, howlукman labyzly gürlemegi öwredýär.

Şol bir wagtda terbiýeçiler dogry ses aýdyşy kämilleşdirmekde käbir dil düzedişlik usullaryndan peýdalanyp bilerler.

Sözleşşiň ses medeniýetini terbiýelemek beýleki ugurlary (söz baýlygy, sözleşşiň grammatik gurluşy, baglanyşykly sözleşiş) ösdürmek bilen birlikde amala aşyrylýar.

§ 2. Sözleşşiň ses medeniýetini terbiýelemek işiniň manysy we mazmuny

Sözleşşiň ses medeniýetini terbiýelemek ene dilindäki sesleriň artikulýasiýasyny dogry özleşdirmegi, sesleri dogry aýtmagy, sözleri we sözlemeleri düşnükli we aýdyň sözlmegi, gepleşikde dogry dem almagy, sesiň güýjüni (çala-ýuwaş, batly) ýeterlik derejede ulanmagy başarmagy, kadaly depginde (tempde), labyzly gürlemegi öz içine alýar.

Çagalarda dogry sözleşşi terbiýelemekde terbiýeçi şu aşakdaky meselelere üns bermelidir:

1. Sözleşşi, eşidişini ýuwaş-ýuwaşdan terbiýelemek (ses belentligindäki eşidiş, eşidiş ünsüligi, sesi tapawutlandyryp eşitmegi, sözleşşiň depginini we sazlaşygyny kabul edişini ösdürmek).

2. Dogry ses aýdyşy kämilleşdirmek: çagalara ene dilindäki hemme sesleri dogry aýtmagy öwretmek; artikulyasion apparatyny (gep agzalaryny) ösdürmek; kadaly dem alşy türgenleşdirmek; her bir sesi, sözi, sözlemi dogry we aýdyň aýtmagy (oňat diksiýany) terbiýelemek; kadaly depginde sözlemegi (sözleri, sözlemleri haýallatman, çaltlaşdyrman) kämilleşdirmek.

3. Ene diliniň orfoepiýasyňyň kadalaryna laýyklykda edebi dilinde sözleri aýtmagy öwretmek.

4. Labyzly sözleşşi terbiýelemek (sözleşşide gerekli ýerinde säginmek, sazlaşykly, belli bir depginde gürlemek arkaly öz pikirlerini dogry beýan etmegi öwretmek).

Terbiýeçide sözleşşi dilindäki esasy kemçilikler (sözün burna salyp aýdylmagy, sakawlama) barada düşünje bolmalydyr. Kemçiligiň öz wagtynda ýüze çykarylyp, çaganyň dil düzediş mugallymyna ugradylmagy dogry sözleşşi kämilleşdirmäge kömek edýär.

§ 3. Sözleşşi eşidişini ösdürmek işi

Sözleşşi eşidişini ösdürmek işi ses belentligini eşitmekligi, eşidiş ünsüligini, sesi dogry kabul etmekligi ösdürmekligi, sözleşşiň dogry depginini we sazlaşygyny kämilleşdirmegi öz içine alýar.

Ses belentligini eşitmeklik sözleşşi ösüşiniň başynda esasy bolup durýar.

Çagalar sesini belentligine görä sözleşşi duýmagy başaryrlar (gaharly ähende ýüzlenilende çaga aglayar, mylakatly gürleşilende bolsa ýylgyrýar, ejesiniň sesini beýleki seslerden tapawutlandyrýar).

Eşidiş ünsüligi – haýsydyr bir sesi eşitmek we sesiniň ýaňlanyan ýerini kesgitlemek başarnygy çagalarda başdan ösüp başlaýar: çagalar dürli sesli predmetlere ýa-da oýnawaçlara nazaryny aýlamagy, daş-töwerekdäkileriň seslerine özboluşly hereket bilen jogap bermegi başaryrlar.

Terbiýeçi çaganyň sözleşşi, esasan hem, sözdäki sesi çalt we dogry kabul etmegi üçin ses eşidişini ösdürýär.

Gepleşiş sesini ösdürmekde öwrediji oyunlaryň ähmiýeti uludyr.

1-nji görniş: çaga pyşyrdap aýdylýan sözi ýüzüň, dodaklaryň hereketi boýunça bilmeli.

2-nji görniş: Gepleýäne seretmän diňe pyşyrdyny eşitmek.

Bu oyunlar (“Men näme diýdim, hany bil?”) sözleri dürs, dogry aýdyp bilýän çaga ýa-da terbiýeçi tarapyndan geçirilip bilner. Çagyrylan çaga terbiýeçiniň aýdanyny gaýtalaýar.

Şeýle oyunlary geçirmek üçin sözler saýlanyp alnanda şulara üns bermeli:

a) sözüň manysy çagalara tanyş bolmaly, b) ýönekeýden çylşyrymlaşdyrmaklyga geçmeli.

Gepleýäniň kimdigini görmän, kimdigini tanamak boýunça geçirilýän oyunlar (“Kim çagyryýar?”, “Kim adyňy aýtdy?”) hem çaganyň eşidiş ünsüligini ösdürmäge ýardam edýär.

Fonematik eşidiş (sesi tapawutlandyryp eşitmegi) – bu bir sesi beýleki sesden tapawutlandyrmak ukybydyr. Şoň esasynda-da sözler manysy boýunça bir-birinden tapawutlandyrylýar (ot-at, meydan-Merdan, daş-diş).

Sözleşşiň depginini we sazlaşygyny kabul etmek – bu sözi dogry eşidip, sözüň bogun gurluşyny belli bir depginde sazlaşykly aýtmagy başarmakdyr.

Sözleşiş eşidişiniň oňat ösenligi sesiň, sözüň, sözlemiň aýdyň, dogry aýdylmagyna, şeýle-de sözüň sazlaşykly, belli bir depginde aýdylmagyna ýardam edýär.

§ 4. Dogry ses aýdylyşy kämilleşdirmek boýunça alnyp barylýan işler

Ene dilindäki sesleri dogry aýtmak çagalar bagynda doly derejede kämilleşdirilýär. Çaganyň gep agzalarynyň hereketiniň ýeterlik derejede ösenligi, kadaly sözleşiş dem alşynyň bolmagy, oňat sözleşiş eşidişi – sesleri dogry aýtmagyň esasy bolup durýar.

Ses aýdylyşynyň bozulmagy sözleşiş apparatynda kemçiligiň (gaty we ýumşak kentlewügiň açyk (bölünen) bolmagy, dilasty sapajygynyň gysga

bolmagy gep agzalarynyň hereketiniň, sesi tapawutlandyryp eşitmekligiň ýeterlik derejede ösmedigine bagly bolýar. Çaganyň eşidiş ünsüliginiň pesligi, öz sözleşişine biparh garamagy hem sesiň nädogry aýdylmagyna sebäp bolýar.

Sesi nädogry aýtmaklyk – bu sözde sesi goýberip aýtmaklyk, bir sesi başga bir ses bilen çalşyryp aýtmaklyk, sesi ýoýup aýtmaklykdyr. Esasanda bir sesi başga ses bilen çalşyp aýdýan, sesi ýoýup aýdýan çaga bilen düzediş işini öz wagtynda başlamaly, sebäbi ýazuwda hem bir harpy başga bir harp bilen çalşyp ýazmaklary mümkin, ýoýulyp aýdylýan sesi öz wagtynda düzetmezlik, dil düzediş mugallymynyň çaga bilen köp wagt işlemegine eltýär.

Sesi nädogry aýtmaklyk, köplenç ýagdaýda, sözleşiş bozulmasynyň beýleki agyr görnüşleri (alaliýa, dizartriýa we ş.m) esasynda hem ýüze çykýar.

Terbiýeçi çagalara sesleri dogry aýtmaklygy öwretmelidir, gerek bolan ýagdaýynda sözleşiş kemçilikli çagalary ýöriteleşdirilen çagalar edarasyna ugratmalydyr.

Artikulyasion apparat (gep agzalary) – ses aýtmaklygyň esasy bolup durýar. Sesler agyz boşlugynda emele gelmek bilen dodagyň, diliň, aşaky äniň, ýumşak kentlewüguň, kiçi diliň hereketlerine baglydyr. Artikulyasion apparatyndaky kemçilikler (dilasty sapajygyň gysgalygy, dişleriň gysylmagynyň nädogrulygy, kentlewüguň beter yokarda ýa-da dar bolmagy we ş.m) ýa-da olaryň hereketleriniň ýeterlik derejede kämilleşmändigi (diliň, dodagyň az hereketliligi) sesiň nädogry aýdylmagyna eltýär.

Terbiýeçiniň esasy etmeli işleri: 1) diliň hereketini ösdürmek (dili inçeltmegi, ýazgyn görnüşde saklamagy, yokarky dişleriň aňyrsynda saklamagy we ş.m öwretmeli); 2) dodagyň hereketini ösdürmek (dodagy öňe uzatmagy, tegelemegi we ş.m öwretmeli); 3) aşaky äni belli bir ýagdaýda saklamagy başarmagy öwretmek.

Sözleşişde kadaly dem alyş – dem almaklygyň gysga bolup, demi cykarmaklygyň uzak bolmagydyr.

Çagada entek sözleşişni kadaly dem alşy ösen däl. Terbiýeçi dürli oýunlaryň üsti bilen kadaly dem alşy türgenleşdirýär. (“Ýapraga üfle”, “Kebelegi uçur”, ýeňil bolan predmetlere üfleme).

Bu oýunlar oýnalan wagty çaganyň dem alanda eginlerini galdyrmazlygyna, demini goýberende gamyny içine çekmezligine üns bermeli. Dem

alýş oýunlary 3 minutdan köp geçirilmeýär. Oýnalyan wagty arasynda çaga dynç alar ýaly wagtda bermeli.

Sözleşýşiň kadaly dem alşynyň bozulmagy bedeniň gowşaklygy, adenoidleriň bolmagy, dürli ýürek-damar keselleri we ş.m. esasynda hem bolup biler.

Terbiýeçi ýörite oýunlaryň üsti bilen demi çykarmagyň uzak bolmagyny, arkanyň çykarmagyň öwretmelidir.

Sesi kämilleşdirmegiň ýene-de bir ugry ses apparatyny ösdürmektir. Ses apparaty arkaly ses dürli belentlikde, tembrde, belli bir batlylykda aýdylýar.

Sesiň güýji – sesiň belli bir batlylykda (batly, kadaly, ýuwaş) aýdylmagydyr.

Sesiň tembr – sesiň aýdylşynyň aýratynlygy (ýiti ses, sandyraýan we ş.m.) bolup durýar.

Dem alýş ýollarynyň dürli keseller bilen kesellemegi (gaýtalanyp durýan dümewleme, adenoidler we ş.m.) sesiň bozulmagyna eltýär. Sesiň bozulmagy çaganyň betere ýygry bolmagyna (utanjaň çaga ýuwaş, çala gürlýär), alýan terbiýesine (ulularyň seslerini gatladyp gürlmekleri), ýerleşýän otagyndaky galmagala (telewizoryň sesi, toparda hemişe galmagalyň bolmagy) hem bagly bolýar.

Diksiya (aýdyň sözleşiş) hem sözleşiş ösüşi bilen bilelikde kämilleşýär.

Iki ýaşdan alty ýaş aralygynda sözleşýşiň ähli ugurlarynyň çalt depginde ösýän wagty çaganyň sözi, sözlemi aýdyň aýtmagyna üns bermeli.

Çaganyň daş-töweregindäkileriň sözleşşini ünsli diňlemegini, sözleşişdäki dem alşyň, artikulyasion apparatynyň (gep agzalarynyň) hereketiniň kadaly bolmagy bilen oňat diksiya emele gelýär.

Terbiýeçiniň sözleşşi grammatiki taýdan dogry, aýdyň bolmalydyr. Terbiýeçi çaganyň daş-töwerekdäkileriň sözleşşini ünsli diňlemegini, çaganyň öz sözleşşiniň aýdyň bolmagyna üns bermegini gazanmalydyr.

Sözleşşiniň depgini – sözleşşiniň tizligidir, ýagny belli bir wagtda aýdylýan bogunlaryň sanydyr. Mekdebe çenli ýaşly çagalar, köplenç, çalt depginde gürlýärler. Eger-de çagalara sözlerdäki basymy çekip aýtmagy öwredilse, çalt gepleýän çagalaryň sözleşşi aňsat kadalaşýar.

Terbiýeçi çaganyň kadaly depginde gürlmegine üns bermelidir. Şeýle edilende sözler aýdyň aýdylýar.

§ 5. Ene diliniň orfoepiýasynyň kadalaryna laýyklykda edebi dilde gürlemek boýunça alnyp barylýan işler

Köplenç çagalar öz sözleşmelerinde şiwedillerini (ýerli halkyň dilini) (basymyň nädogry goýulmagy, bolmaly sesiň ýerine başga bir sesiň ulanylmagy – gowy “gawy” (ýomut şiwesinde) edebi dildäki sözleriň ýerine şiwedilindäki sözleri ulanmagy – sogan “pyýaz”) ulanýarlar.

Terbiýeçi çagalaryň edebi dilde gürlemegine üns bermek bilen, ýalňyşan wagtlary düzedip durýar. Terbiýeçi ene diliniň orfoepiýasynyň kadalaryna laýyklykda edebi dilinde gürlemegi başarmalydyr. Şonuň üçin-de terbiýeçi sapaga taýýarlanan wagty dürli gollanmalardan, sözlüklerden yzygiderli peýdalanyň durmalydyr.

Labyzly sözleşi terbiýelemek boýunça alnyp barylýan işler

Labyzly sözleş – bu sözleşde gerekli ýerinde säginmek, sazlaşykly, belli bir depginde gürlemek arkaly öz pikirlerini dogry beýan etmegi aňladýar.

Labyzly sözleşiň bozulmagy eşidişiň bozulmagy, dürli sözleşiň kemçilikleri (dizartriýa, rinolaliýa we ş.m.), nädogry berilýän terbiýe esasynda hem bolup biler.

Labyzly sözleşi terbiýelemek işi öýkünmek arkaly amala aşyrylýar. Çaga goşgy aýtmagy, gürrüň etmegi öwrenende terbiýeçiniňki ýaly labyzly sözlemäge çalyşýar.

§ 6. Çagalaryň ses aýdyşyny barlamagyň usullary (tärleri)

Terbiýeçi her bir çaganyň sesleri aýdyşynyň öz aýratynlyklaryny bilmelidir.

Terbiýeçi ertirlikden ön ýa-da günün ikinji ýarymynda, haçan-da toparda çaga az bolan wagtynda çaga bilen aýratynlykda gürrüňdeş bolanda çagalaryň ses aýdyşyny barlaýar.

Belli bir çekimsiz sesiň sözün dürli ýerinde (başynda, ortasynda, ahýrynda) gelen sözleri ulanmak arkaly çagalaryň ses aýdyşy barlanylýar. Meselem:

“Ş” sesli sözlere mysallar

şa-šo-şy

şar	şagal	yowşan	şypbyk
-----	-------	--------	--------

şah	şalgam	towşan	ýaşyl
şaha	şor	älemgoşar	bagşy
şaly	guşak	şygyr	yşyk

<i>şe-şi-şö-şü-şü</i>			
şemal	şir	käşir	şäher
şeker	şitil	şöhle	şüle
eşek	işik	çüyşe	
çebşek	pişik		

<i>yş-uş-oş-aş</i>		
gys	gamyş	baýguş
ýagyş	pyşdyl	goştorba
nagyş	guş	gözýaş

<i>iş-üş-üş-öş</i>			
işçi	çebiş	bäş	döş
diş	kişde	köwüş	

Terbiyeçi surat görkezip, çagadan suratda görkezilen zadýň adyny aýtmaklygyny sorayar. Eger-de çaga bilmese, terbiyeçiniň özi aýdyp, soňra çaga gaýtaladýar.

Kiçi ýaşly topardaky çagalara adamyň beden agzalaryny aýtdyrmak bilen, çaganyň ses aýdyşyny barlamak bolar (el, ayak, burun, barmak, dyrnak, kirpik we ş.m.).

Ses aýdyşyny barlamak çaga bilen gürrüň geçirmek, kiçi ýaşly çagalar bilen bolsa oyun görnüşinde amala aşyrylýar.

Topardaky hemme çagalaryň ses aýdyşy okuw ýylynyň başynda barlanylýar. Birinji gezekde barlanylanda ses aýdyşynda kemçiligi bolan çagalar ýylyň dowamynda barlanylýar.

§ 7. Dürli ýaşdaky çagalaryň sözleşşiniň ses medeniýetini kämilleşdirmek

Kiçi we orta toparlarda

3 we 4 ýaşly çagalaryň arasynda nädogry gürleýän çagalaryň köplügi sebäpli dogry ses aýdyşy terbiýelemek işi (oýunlar, sapaklar) toparyň ähli

çagasy bilen bilelikde geçirilýär. Sözleşiş apparatyny türgenleşdirmek üçin her gün ähli çagalar bilen bilelikde aýdym aýtmak, ses meňzetmelerine degişli öwrediji oýunlary geçirmek hökmanydyr. Bu oýunlar köpçülikleýin bolup, oňa hemme çaga gatnaşýar, çaga sözleri dogry aýtmasa-da, bilelikde aýdylýan sözleriň bogun taýdan gurluşy bozulman galýar.

“Näme nähili ses edýär?” oýny. Terbiýeçi çagalara geçiniň hem-de sygryň suratyny görkezip, olaryň nähili ses edýändiglerini aýdýar. Çagalar terbiýeçiniň yzy bilen birnäçe gezek şol haýwanlaryň seslerine öýkünip gaýtalaýlar. Soňra terbiýeçi ýene-de geçiniň sesini gaýtalaýar (haýwanlaryň suratlaryny aýyrsa hem bolýar), çagalar bolsa şol sesin haýsy haýwanyňkydygyny bilmeli. Bu ýerde çaganyň diňe bir eşidiş ünsüligi däl-de, eýsem görüş ýatkeşligi hem ösdürilýär.

Uly topar

Uly toparda, kiçi toparda başlanan iş dowam etdirilýär. Terbiýeçi sapaklarda çaganyň sözleşiş apparatyny türgenleşdirmek we ses aýdysyny ösdürmek boýunça oýunlar geçirýär.

Şu maksat bilen sapaklarda eşidişi ösdürmek boýunça ýörite oýunlar oýnalýar.

“Kim aýtdy?” oýny. Topardan bir çaga öňe çykyp durýar. Terbiýeçi öňde duran çaga gözünü ýummagy ýa-da beýleki çagalara tarap tersine öwrülip durmagy tabşyrýar. Terbiýeçiniň görkezmegi boýunça toparyň çagalaryndan biri öňe saýlanan çaganyň adyny tutýar, öňde duran kiminň öz adyny tutandygyny bilmeli.

“Sözi gutar” oýny. Terbiýeçi sözüň başyny aýdýar, çagalar ony gutarýar. Bu oýuny oýnamak üçin terbiýeçi manysy boýunça çagalara tanyş bolan 2-3 bogundan ybarat sözleri saýlap alýar. Çagalaryň öz atlaryndan başlamak has gowusydyr: Bi-bi, Lä-le, Ba-ba we ş.m

Mundan hem başga kiçi toparda dem alşyny türgenleşdirmek üçin geçirilen işler uly toparda hem dowam etdirilýär (yeňil predmetlere üfleme we ş.m).

Terbiýeçi çagalara “söz”, “ses”, “bogun” barada hem ilkinji düşüňjeleri berýär.

Mekdebe taýýarlaýyş topary

Mekdebe taýýarlyk toparda sözleşişinde kemçiligi bolan çagalar az hem bolsa, sözleşişin ses taýdan dogry aýdylyşynyň üstünde işlemegi dowam etdirmelidir: çagalarda aýdyň, labyzly sözleşiş ösdürmeklige, sesin güýjünü

sazlaşdyrmagy başarmaklyga üns bermeli. Munuň üçin aýdym, goşgy bilen baglanyşykly hereketli oýunlary, ses eşidişini ösdürmek, howa akymyny kämilleşdirmek üçin geçirilýän öwrediji oýunlary, ýaňlytmaçlary ulanmaklygyň ähmiýeti ulydyr.

Sözleriň aýdylyşyny ýoýmazdan ýaňlytmaçlary haýallyk bilen köpçülikleýin ýa-da ýekelikde-de aýtsaň bolar.

Ýaňlytmajy ilki bilen terbiýeçi dürs aýdyň düşnükli edip aýdýar. Soňra çagalar ilki köplük bolup, soňra toparlaýyn, ýekelikde gaýtalaýarlar. Ýaňlytmajy aýtmagy başarandan soň, ony seslerini üýtgedip (pysyrdap, haýal, batly, çalt) aýdýarlar.

Çaganyň ses medeniýetini ösdürmek boýunça ýokarda aýdylyan usullary peýdalanmak oňat netije berýär. Bu usullar dogry alnyp barlanda, mekdebe çenli ýaşda çagalar sesleri dogry aýdyp bilýärler. Eger-de 5-6 ýaşly çaga käbir sesleri dogry aýdyp bilmeýse, onuň bilen aýratyn iş geçirmeli. Aýratynlykda geçirilýän işiň yzygiderligi şeýle: ilki bilen terbiýeçi sesi aýdanda çaganyň ses apparatynyň hereketine ünsli seretmegini, aýdylyan sesi ünsli diňläp, soňra ony gaýtalamaga-synanyşmagyny talap edýär. Haçan-da çaga sesi dogry aýdyp başlanda, terbiýeçi şol sesi başga sesler bilen birlikde, şeýle-de şol sese degişli sözleri, goşgulary berýär, ýörite saýlanyp alnan suratlar boýunça gürrüň etdirýär. Eger-de bu işler öz netijesini bermese, çagany logopede (dil düzediş mugallymyna) görkezmelidir.

Sözleşşiň ses medeniýetini terbiýelemek işi ene diliniň ähli sapaklarynda-da göz önünde tutulýar. Terbiýeçi sapakda surat boýunça işläninde çagalaryň söz baýlygyny artdyrmak, baglanyşykly sözleşşi ösdürmek bilen bir hatarda oňat diksiýany-da terbiýeleýär. Beýleki sapaklarda hem eşidiş ünsüligine, kadaly dem alşa, sesiň dogry aýdylmagyna, labyzlylyga üns berilýär.

Sözleşşiň ses medeniýetini terbiýelemekde saz sapaklarynyň ähmiýeti uludyr. Çaganyň sazy diňlemegi, saza goşulyp hereket etmegi çaganyň eşidiş ünsüligini, sözleşşiň kadaly dem alşyny, depginini, labyzlylygy ösdürýär.

Terbiýeçi sapakdan daşary wagtda-da (irki maşkda, gezelençde we ş.m) sözleşşiň ses medeniýetini ösdürmeklige üns bermelidir.

§ 8. Sözleşşiň ses medeniýetini terbiýelemegiň etaplary

Çagalaryň sözleşşiniň ösüşiniň ýaş aýratynlygyny göz önüne tutup, ses medeniýetini 3 etapa bölmek bolar:

I etap. 1 ýaş 6 aýdan 3 ýaşa çenli döwri öz içine alýar, bu döwürde çaganyň gündeke ulanyan sözlügi çalt depginde ösýär. Çaga aýdylýan sözi öýkünmek arkaly gaýtalamaga synanyşýar. Sözleşşiň ses medeniýetini terbiýelemek işi, esasan hem, ses meňzetmelerini ulanmak arkaly amala aşyrylýar.

Bu etapda terbiýeçi aýtmasy aňsat bolan sesleri berkidip, sözün dogry we aýdyň aýdylmagyna-da üns berýär. Munda gaýtalamak usuly ulanylýar: terbiýeçi ses meňzetmelerini, sözleri aýdýar, çagalar gaýtalaylar. Oýnawaçlaryň, suratlaryň ulanylmagy uly ähmiýete eýedir.

II etap. 3 ýaşdan 5 ýaşa çenli aralygy öz içine alýar. Bu ýaşda çagalarda sözleriň fonetik we morfologik taýdan gurluşy kämilleşýär. Ýşgalaňly, sonorly sesleri dogry aýtmak üçin gep agzalarynyň ýerine ýetirmesi has kyn bolan hereketleriň üstünde işlemek işi dowam etdirilýär. Terbiýeçiniň sözleşşi çaga üçin nusga bolup, goşgy, tapmaça öwrenmeklige, gürrüň, dürli görnüşli öwrediji oýunlary geçirmeklige üns berilýär.

III etap. 5 ýaşdan 7 ýaşa çenli aralygy öz içine alýar (uly we mekdebe taýýarlaýyş toparlar), ýagny sözleşşidäki sesiň doly kämilleşýän döwüridir. Terbiýeçi çaganyň aýdylýşy boýunça golaý bolan sesleri tapawutlandyryp eşitmeklerine üns bermeli. Bu etapda öwrediji oýunlar, gürrüň bermek, aýdyp bermek, ýat tutmak we beýleki usullardan peýdalanmak bolar. Sözleşşiň ses medeniýetini terbiýelemekde her çaganyň sözleşiş ösüşiniň aýratynlygyna-da üns berilmelidir.

1 ýaş 6 aýlykdan 3 ýaşa çenli çagalaryň sözleşşiniň ses medeniýetini terbiýelemek (I etap.) Bir ýarym ýaşdan 3 ýaşa çenli aralykda çagalaryň sözleşşe düşünmegi, söz baýlygynyň artmagy çalt depginde bolup, sözleriň gurluşy kämilleşip başlaýar. Olar ilki ses düzümlerini, sözleri, soňra bolsa ýönekeyje sözlemleri, sadaja goşgulary gaýtalap bilýärler. Eger çaga 2 ýaşynda 2-3 sözden ybarat bolan sözlemleri aýdyp bilýän bolsa, 3 ýaşyň ahyrynda 3-5 sözden ybarat sözlemleri düzýärler. Bu döwürde diňe bir ulular bilen däl, eýsem deň-duşlary bilen hem özara gürlleşip bilýärler.

Bu döwürde çagalaryň sözleşşiniň ses ugurlary hem ösýär (artikulyasion apparatynyň, ses aýdyşyň, eşidiş ünsüliliginiň ösmegi). Çagalaryň sözleşşiniň gowý, dogry, aýdyň, labyzly bolmagy üçin olaryň irki ýaşyndan başlap sözleşşiniň ses medeniýetini terbiýelemek zerurdyr.

Sözleşşiň ses medeniýetini kämilleşdirmeklik ulularyň çagalar bilen hemişe, yzygiderli gürründeş bolup durmagyna baglydyr. Çaganyň sesi gogry
108

kabul etmekligini, gep agzalarynyň hereketini ösdürmek, berkitmek bu etapyň esasy wezipesidir.

Munda belli bir sesleriň topary, esasanam ýönekeýje ses toparlary alynýar: çekimliler (*a, u, o, i*) dodak (*p, b, m, w, f*), yzky kentlewük (*k, g, h*), dil ujy-diş düýbi (*t, d, n*). 2 ýaşdan soň artikulyasiýasy boýunça has çylşyrymly ses toparlary alynýar (*s, z, ş, ž, ç, l, r*). Ýöne 3 ýaşly çaganyň sesleri dogry aýtmagy hökmany däl. Sesleri dogry aýtmaklyk ýuwaş-ýuwaşdan, sapaklar yzygiderli geçirilende 5-6 ýaşda amala aşyrylýar.

Sesi dogry aýtmakda ulanylýan ses meňzetmeleri çaganyň ýaşyna görä çylşyrymlaşdyrylýar. Terbiýeçi gerekli bolan ses meňzetmelerini oyunlarda, goşgulara, hekayalarda ulanmagy başarmalydyr.

“Bu nämäniň sesi?” oýny

Terbiýeçi möjegini, atyň, geçiniň suratyny görkezip, haýwanlaryň berýän seslerini aýdýar, çagalar ses meňzetmelerini gaýtalaýarlar. Bu ses meňzetmeleriniň ýuwaş-batly edip gaýtalanmagy sesiň güýjüniň kadalaşmagyna-da kömek edýär.

3-5 ýaşly çagalaryň sözleýşiniň ses medeniýetini ösdürmek (II etap). Çagalaryň sözleýşi 3-5 ýaş aralygynda hem ösmegini dowam etdirýär. Bu ýaşda çagalaryň sözlügi artyp, kämilleşýär. Çagalar sözleri manysyna görä ulanýarlar. Olar sözleýşi grammatik taýdan dogry ulanyp, uly bolmadyk ertekileri, gürrüňleri we suratlary belli bir yzygiderlilikde, oýlanyşykly gürrüň berip başlaýarlar. Çagalar öz ene diliniň köp seslerini, sözleri, sözlemleri aýdyň aýdyp, öz sözleýiş depginine üns berip başlaýarlar.

Bu etapda, esasan-da, sesi kämilleşdirmeklige, sesi kabul etmekligi ösdürmeklige, sözi we sözlemi dogry aýdyň aýtmaklyga üns berilýär. Şeýle-

de sözde basymyň dogry goýulmagyna, kadaly depginde, labyzly gürlmeklige hem üns berilmelidir.

Eger 3 ýaşyndaky çaga käbir sesleri (*s, z, ş, ž, r, l, ç*) ýeterlik derejede dogry aýdyp bilmeseler, şol sesleri berkidip başlamaly däl, sebäbi entek ýeterlik derejede dogry aýdylmaýan sesleriň şol ýagdaýda berkemegi mümkin.

Sesi dogry aýtmaklyk gep agzalaryny sesi dogry aýtmaklyga taýýarlamagy, aýratynlykda aýdylýan sesi kesgitlemegi, şol sesi beýleki seslerden tapawutlandyrmagy, dogry aýdylýan sesi sözde, sözlemde berkitmegi öz içine alýar.

Çaga gep agzalarynyň hereketini aýnada görmek bilen, hereketi ýerine ýetirende olaryň dogry ýerleşişini hem duýmalydyrlar.

Artikulyasion apparatyny (gep agzalaryny) sesi dogry aýtmaklyga taýýarlamak üçin ulanylýan öwrediji maşklar: “Piljagaz”, “Süýji mürepbe” (“*s*”, “*ş-ž*” sesleri üçin) we ş.m. “*S*” sesini aýtmak üçin diliň ýazgyn halda dişiň arasyndan çykmagy hökmanydyr. “Piljagaz” maşky ýerine ýetirilende, çaga dilini ýazgyn edip, dişiň arasyndan biraz öňe çykarýar, diliň ön tarapy aşaky dodagyň üstünde ýerleşýär. “*Ş-Ž*” seslerini aýtmak üçin diliň ujunyň ýokaryk galdyrylmagy hökmanydyr. “Süýji mürepbe” maşky ýerine ýetirilende agzyňy biraz açyp, ýazgyn diliň bilen ýokarky dodagy ýalamaly. Maşklaryň ýerine ýetirilişini goşgy setirleri bilen berilse çaga üçin has-da gyzykly bolýar. Muňa mysal edip:

“Piljagaz”

Ýerine ýetirenimizde,
“Piljagaz” maşkyn,
Dilimiz titretmän,
Saklaýas ýazgyn.

Sesi aýratynlykda aýdylanda (sesiň dogry aýdylyşy öwredilenden soň) şeýle öwrediji oyunlar: “Kim ünsli?”, “Ses goş” we ş.m. peýdalanylýar. “Kim ünsli?” oýunda çaga gerekli bolan sesi eşidende çapak çalýar. “Ses goş” oýunda bolsa gerekli sesi goşýar: duta...(*r*), sapa...(*k*). Bu oýunlaryň üsti bilen sesi dogry aýtmaklyk, eşidiş ünsüligini ösdürmeklik göz önünde tutulýar.

Sesler sözde berkidilende ilki öwredilýän ses açyk bogunda, soňra ýapyk bogunda alynýar, şeýle-de çagalar sesiň sözdäki ornuny hem kesgitleýärler.

Sesler sözlemde berkidilende ýörite saýlanylýp alnan öwrediji oýunlar, goşgular hekaýalar, ýaňyltmaçlar, ertekiler peýdalanylýar.

5-7 ýaşly çagalaryň sözleýşiniň ses medeniýetini terbiýelemek (III etap). Uly ýaşly çagalaryň köpüsi ene diliniň seslerini, sözleri, sözlemleri dogry, labyzly aýtmagy başaýarlar. Olaryň sözleýiş eşiği ýeterlik derejede bolýar. Ýöne bu ýaşda hem sesleri, sözleri ýeterlik derejede dogry aýtmayan, kadaly depginde gülemegi başarmaýan çagalara hem gabat gelinýär. Şonuň üçin-de bu ýaşda-da sesi dogry eşitmegi, sözleri dogry, labyzly aýtmagy öwretmek göz önünde tutulýar. Munda, esasan-da, aýdylyşlary boýunça golaý bolan sesleri tapawutlandyrmaly. Ilki bilen sesler aýratynlykda, soňra sözde, sözlemde tapawutlandyrylýar.

“L”, “R” seslerini dogry aýtmak üçin ulanylýan ýumuşlardan, goşgular, matallardan, hekaýalardan, ýaňyltmaçlardan mysallar:

„L“ sesi

Ýumuş: Suratlarda näme çekilipdir? (çaga suratlary atlandyryr)

Ýumuş: Dogry gaýtala

la – la – la	berk gala
ly – ly – ly	türkmen haly
ly – ly – ly	gelýär otly
ly – ly – ly	arassa howly
al – al – al	ynha bal
le – le – le	ýaşyl selle
li – li – li	sanadym elli

li – li – li	akylly Begli
ül – ül – ül	gyzyl bāgül
il – il – il	ullakan pil

Ýumuş: Suratlaryň kömegi arkaly sözlemleri gaýtalaň

Kelemi (halta) saldylar. Agaçdan (alma) gaçdy.

Tokaýda (gaplaň) bar. Nazar (nahal) ekdi.

 (owlak) enesini gözleyär.

Asmanda (garlawaç) uçup barýar.

 (otluçöp) bilen ot ýakdylar.

Men (limon) iýdim.

Ýumuş: Suratlar boýunça soraglara jogap ber

Tokaýda näme ýaşayar?
 Bagda näme ösýär?
 Agajy näme bilen çapýarlar?
 Ýagyşdan soň asmanda näme çykýar?
 Un nämede elenýär?
 Köçeden näme baryar?
 Ejesi Gözele näme alyp berdi?
 Çagalar ellerine näme geýdiler?
 Balykçy näme tutdy?
 Haýwanat bagynda näme bar?

Ýumuş: Suratlar boýunça sözlem düz

Çagalar iki sany surat boýunça sözlem düzýärler: “Ejem palaw bişirdi”,
 “Uçar bulutlaryň arasyndan baryar”... we ş.m.

Ýumuş: Sözleri yzygiderli gaýtala

- balak, gulakçyn, gyzyl, galoş;
- şalgam, halta, şagal, sallançak;
- limon, ilik, dilim, ýelim.

Haýsy söz goýberilen?

- balak, gulakçyn, gyzyl;
- şalgam, halta, sallançak;
- ilik, dilim, ýelim.

Haýsy söz goşulan?

- balak, gulakçyn, gyzyl, galoş, galam;
- nal, şalgam, halta, şagal, sallançak;
- limon, ilik, dilim, elli, ýelim.

Terbiýeçi sözleri aýdanda çaglaryň ünsli diňläp ýatlamaklaryny, soň şol sözleri gaýtalamaklaryny tabşyrýar. Ikinji gezekde bir sözi goýberip aýdýar, çaga haýsy sözüň goýberilendigini bilmeli. Üçünji gezekde terbiýeçi bir sözi goşup aýdýar, çaga goşulan sözi bilmeli. Munda çaga diňe bir belli bir sesli sözi aýtmagy öwrenmän, eýsem söz baýlygyny hem artdyrýar, onuň ýatkeşligi-de ösýär.

GOŞGULAR

E. Amanow

Top

Oýnalyň-a, oýnalyň
Topy elden goýmalyň!

Aramyzda bökjekläp,
Oýun eder edep top!

Özi ýeke bolsa-da,
Hemmämize yeter top.

Ý. Pirgulyýew

Göle jan

Gölejan-a, göle jan
Gel-de elim ýala jan.
Ot getirdim iý hany
Maňa „Sag bol“ diý hany.

Kömelek

Tapyl, tapyl kömelek
Höwrüň mende kömelek.
Seni gözläp gözlerim
Boldy-la elek-çelek.

MATALLAR

H. Şirow

Sülmüräp otyr	Atlar arkayyn	Ýer depip beryär,
Owadan agaç.	Ýüwürer ýaly.	Çekip beryär çil,
Adyna onuň	Aýaklaryna“	Iki gulakly
Diýýäs.....	Kakýarlar.....	Hossarymyz“.....
(leýlisaç)	(naly)	(pil)

SANAWAÇLAR

K. Taňrygulyýew

– Aýterek, Günterek,	– Sanap bilse ellini,
– Bizden size kim gerek?	Iberäýiň Gellini!

Öweleme

Öweleme, döweleme	Çapak-çapak elleri
Ulalypsyň, tüweleme	Agymasyn gollary
Öweleme, düweleme	Ulalanda gül ekip,
Goşulyber şuweleňe.	Begendirer illeri.

NAKYLLAR WE ATALAR SÖZI

Balygyň diriligi suw bilen,
Şemal bolmasa, çöp başy gymyldamaz.
Gyşy gyslamadygyň, ýazy ýazlamaz.
Dil gylyçdan ýiti.
Kümüş-gyzylyň könesi bolmaz,
ata-enäniň bahasy.
Ulynyň diýenini etmedik – uylar.

Köp bil, az sözle.
Müsürde şa bolandan, öz iliñde geda bol.
Adam eli – gyzyl gül
Altyn alma – alkyş al.

ÝAŇYLTMAÇ

Eýläk togalananja topum
Beýläk togalananja topum
Togalana – togalana,
Güýmenje bolaganja topum.

“Öýjügi doldur” oýny
(“f” sesini sözde berkitmek üçin)

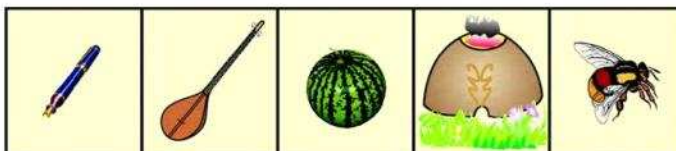

Çagalar öýjügiň aşak ýüzündäki predmet suratlaryň atlaryny aýtmak bilen suratlary öýjüklerde goýýarlar.

“R” sesini dogry aýtmak üçin ulanylýan öwrediji oýunlar we ýumuşlar

Ýumuş: Suratlarda näme çekilipdir?

Ýumuş: Dogry gaýtala

ar-ar-ar	çaldym dutar
ar-ar-ar	akja gar
ar-ar-ar	turşy nar
yr-yr-yr	ala sygyr
or-or-or	gyzyl pomidor
ra-ra-ra	bu sygyr gara
ry-ry-ry	iýen oty sary
er-er-er	owadan şäher
er-er-er	arassa depder
er-er-er	uly şäher
ir-ir-ir	gara injir
ir-ir-ir	süýji käşir
re-re-re	doly bedre
re-re-re	açyk penjire
ri-ri-ri	uçdy kepderi

Ýumuş: suratlaryň kömegi arkaly sözlemleri gaýtala

(durna) uçup geldi.

(jeren) otlap ýör.

(ördekler) kölde yaşayrlar.

(dürbi) aldy.

(garpyz) bişdi.

(kerep) sarayar.

(armyt) aldy.

(žiraf) bar.

(hyýar) öşýär.

Ýumuş: suratlar boýunça soraglara jogap ber

Asmanda näme uçup barýar?
 Enem näme ördi?
 Oty näme bilen orýarlar?
 Guşlar nirede ýaşayarlar?
 Ir bilen näme gygyrýar ?
 Okuwçy nämäniň üstünde otyr?
 Haýsy guş uçup barýar?
 Bagda näme ösýär?
 Bazarda näme satylýar?
 Suwy nämäniň içine guýdular?

Ýumuş: suratlar boýunça sözlem düz

Ýumuş: sözleri yzygiderli gaýtala

ýorunja, garaly, torgaý, ysyrga,
şäher, tигir, göwher, kerep,
dürbi, kürsi, kürte, serçe.

Haýsy söz goýberilen?

ýorunja, garaly, torgaý,
tигir, göwher, kerep,
dürbi, kürte, serçe.

Haýsy söz goşulan?

ýorunja, garaly, torgaý, ysyrga, ruçka,
şäher, tигir, göwher, derek, kerep,
kirpi, dürbi, kürsi, kürte, serçe.

GOŞGULAR

Ogar – ogar

Ý. Garaýew

Akyllyja	Ýadamady
Jigim Omar	Oýnaberdi
Gülüp, oýnap	Meň başymy
Ogar – ogar	Aýlaberdi.

Garganyň aýdymy

A. Allazarow

Gak – gak, men bir gargajyk
Berň ýagly çörejik!
Hümmezi zor çöregiň
Tutýar iýsem ýüregim.

Derek

A. Haýýadow

Derek, derek, aý, derek
Munça, boý nämä gerek?

Boýuň çynardan uly
Almadan, nardan uzyn.

MATALLAR

H. Şirow

“Arrr!
Meniň sesimi eşiden gorkarr!”

(gaplaň)

“Garr! Garr!
Men gygyrsam, gar ýagarr!”

(garga)

“Tarr!
Ýeri taba gelensoň sür!”

(traktor)

K. Taňrygulyýew

Arkasynda goşa guýruk,
Sürüjiden alyp buýruk
Toga ýapyşyp ýörär
Demir ýürekli
Hemmä gerekli. *(trolleybus)*

Mesgenleri ýap bolar,
Ýata suwda köp bolar.
Çybyn, çirkeý awlarlar
Elmydam saz söhbetde,
Göwünleriň çaglarlar
(gurbaga)

Elim ony göze ýetir
Alys ýeri golaý getir
Oňa belet ýakyn ýat
Awçylara gerek zat
(dürbi)

SANAWAÇLAR

K. Taňrygulyýew

-Aýterek-Günterek,   - Öýde kömek berýäni
- Bizden size kim gerek?   Ýollaň bize Derýany.

Gak, gak, gargalar

Gak, gak, gargalar   Sülgünler şaly bişse,
Agaç başyn dyrmalar.   Ýap içinden ýorgalar.

NAKYLLAR WE ATALAR SÖZI

Eken orar, eklän görer.   Uly başlar, kiçi işlar.
Derdli çeken biler.   Ir turan işinden dynar.

ÝAŇYLTMAC

Garabogazdan gara bugraly garry Gayyp gelýär.

Tema boýunça soraglar we ýumuşlar:

1. Sözleşşiň ses medeniyeti nämäni aňladýar?
2. Sesi nädogry aýtmaklygynyň esasy sebäpleri haýsylar?
3. Sözleşşiň ses medeniyetini terbiýelemekde haýsy usullardan peýdalanylýar?
4. Dogry ses aýdýşy kämilleşdirmekde nähili öwrediji oyunlar ulanylýar?
5. Kiçi ýaşly çagalarda sözleşşiň ses medeniyetini terbiýelemek işi nähili alnyp barylýar?
6. Uly ýaşly çagalarda sözleşşiň ses medeniyetini terbiýelemek işi nähili alnyp barylýar?
7. 5-6 ýaşly çaganyň ses aýdýşyny barlamaly.
8. Kiçi ýaşly çagalar üçin „Jadyly sandyk“ oýnuny taýýarlama (haýwanlaryň seslerine öýkünmeçligi ulanmak bilen).

VI BÖLÜM ÇAGALARYŇ BAGLANÝSYKLY SÖZLEÝŞINI ÖSDÜRMEK

§ 1. Baglanyşykly sözleýiş barada düşünje

Çagalar bagynda terbiýelenýän her bir çaga öz pikirini sowatly, dogry, yzygiderli sözleýiş baglanyşdyryp beýan etmegi öwrenmelidir. Şol bir wagtyň özünde-de çaganyň sözleýiş janly, labyzly bolmalydyr.

Baglanyşykly sözleýiş pikir dünýäsiniň aýrylmaz bölegidir: baglanyşykly sözleýiş – pikirleriň baglanyşygydyr. Baglanyşykly sözleýişde çaganyň oýlanyşykly pikirlenmesi ýüze çykýar. Çaga kabul edýän zadyna pikirlenip, şony dogry we takyk sözlemäge ukyplydyr. Çaganyň öz pikirini beýan etmegi başaryşyna görä onuň sözleýişiniň nähili derejededigini aýtsa bolar.

Öz pikirini yzygiderli, baglanyşykly, dogry beýan etmegi çaganyň estetiki (gözelligi) taýdan ösüşine-de uly täsir edýär (esasan hem, çeper eserler gürriň berlende).

Çagada gürriň bermek başarnyklary özüne ynamly bolmak häsiýetleri terbiýelemek bilen onuň utanjaňlygyny aradan aýyrýar.

Baglanyşykly sözleýiş belli bir mazmuny yzygiderli, oýlanyşykly, grammatiki taýdan dogry aýtmagy aňladýar. Baglanyşykly sözleýiş söz baýlygynyň üstünde işlemekligi (söz baýlygyny artdyrmagy we gepleşikde ulanmagy); sözleýiş grammatiki gurluşyny kämilleşdirmegi (ýönekeý, ýaýraň, goşma sözlemler bilen öz pikirini beýan etmegi); sözleýiş ses medeniýetini kämilleşdirmegi (aýdyň, arassa, labyzly gürlemegi) hem öz içine alýar.

Sözleýiş iki görnüşli: dialog (gepleşik) we monolog bize malimdir.

Dialogik sözleýiş iki ýa-da ondan köprak adamlaryň söhbetdeşligidir. Bu çaganyň öz ýaşytdaşlary we ulular bilen sözleýiş aragatnaşygyny saklamagyň bir görnüşidir.

Dialogik sözleýişde dogry sorag düzüp bilmegi, jogap bermegi, söhbetdeş gürriňiniň üstüni ýetirmegi, düzetmegi, öz pikirini aýtmagy başarmaklyk esasydyr.

Gepleşik arkaly çaganyň işjeňligi artýar.

Gepleşik diňe bir sapakda däl-de, eýsem sapakdan daşarda hem geçirilýär.

Terbiýeçi bilen çagalaryň arasyndaky erkin sözleşişde ýüze çykan gepleşik taýýarlanylmaýdyk gepleşik bolýar. Eger gepleşik ýörite sapak görnüşinde geçse, onda ol taýýarlanylýan gepleşik bolýar.

Taýýarlanylmaýdyk gepleşige çaganyň ertirik ediniýän, gezelenje çykan, oýun oýnaýan we ş.m wagtynda guralan söhbetdeşlik degişlidir. Taýýarlanylmaýdyk diýmeklik diňe çagalara degişli (olar gepleşigiň näme barada boljakdygyny bilmeýärler) bolup, terbiýeçi elmydama söhbetdeşlige taýýar bolmaly, sebäbi terbiýeçiniň esasy maksady çagalara gepleşik diliniň üsti bilen ene dilini öwretmekdir. Şonuň üçin-de terbiýeçiniň sözleşiş dili çaga üçin nusga alarlykly bolmalydyr.

Sapakda guralýan gepleşik taýýarlanylýan gürrüň we sahnalaşdyрма usuly arkaly amala aşyrylýar.

Taýýarlanylýan gürrüňiň esasy maksady çagalara gönüden-göni söhbetdeş bolmagy, ýagny söhbetdeşini diňlemegi, onuň sözünü bölmezligi, garaşmaklygy, düşnükli gürlemäge çalyşmaklygy, şeýle-de grammatiki taýdan dogry sözlemek endigini terbiýelemegi we aýdylyan sözleriň manysyna düşünmekligi öwretmekligi göz önünde tutýar. Gürrüň geçirmegiň usuly ähli ýaş aýratynlygyndaky toparlarda birmeňzeşräk hem diýseň boljak: gepleşmegi öwrenmek bilen bir hatarda çaga söz baýlygyny artdyrýar, sözleşiş grammatiki gurluşy kämilleşýär. Bular çaganyň ýaşyna görä kem-kemden çylşyrymlaşdyrylýar. Terbiýeçi ähli çaganyň söhbetdeşlige gatnaşmagyny gazanmalydyr.

Sahnalaşdyрмаk usuly – bu çaganyň terbiýeçiniň okap beren edebi eserlerini (ertekileri, hekaýalary, goşgulary) keşplerde ýerine ýetirmegidir. Bu usul çagalaryň sözleşişiniň has-da kämilleşmegine, labyzly aýdylmagyna ýardam edýär.

Gepleşigi alyp barmak we çagalaryň täze maglumaty işjeň kabul etmelerini gazanmak üçin dürli usullardan peýdalanmak bolar:

- geçilenleri ýörite gaýtalamak;
- öwrenmeli maglumatyň mazmunyny gysgaça beýan etmek;
- täzelige aň ýetirmekde möhüm boljak soraglary, ýumuşlary, taýýarlamak;
- çagalaryň durmuşda gabat gelyän durmuş ýagdaýlaryny, tejribelerini seljermek;
- özbaşdak ýumuşlary bermek;

– tebigatda bolup geçýän hadysalary synlamak we ş.m.

Bu usullaryň ählisi birigip, çagany täze maglumaty işjeň kabul etmäge taýýarlamakdan ybaratdyr.

Monologik sözleşiş bir adamyň gürrüňidir. Ol gürrüňi doly açyp görkezmegi, baglanyşdyrmagy we pikirini esasy zatda jemläp, labyzly, yzygiderli gürrüň bermegi talap edýär.

Çagalar monolog sözleşiş 5 ýaşdan öwrenip başlaýarlar. Emma muňa taýýarlyk işleri, eýýäm 2 ýaşdan, haçan-da goşgujyklary ýatlanlarynda başlanýar.

Şeýle-de 4 ýaşyndaky çagalar monologyň suratlandyrmak we beýan etmek, 7 ýaşndakylar bolsa gysgaça pikir ýöretmek ýaly görmüşlerini beýan edýärler. Monolog sözleşiş esasy kynçylygy, ol çagalarda esasy ünsi oňa gerek bolan wakalara ýa-da çeper eserlere jemlemegi talap edýär, şol bir wagtda-da diňe bir predmetleriň, hadysalaryň özüne üns bermän, eýsem olaryň arasyndaky arabaglanyşyga-da üns bermekligi talap edýär. Bu bolsa ýatkeşligiň ösdürilmegi arkaly amala aşyrylýar.

Çagalaryň baglanyşykly sözleşişini ösdürmekde terbiýeçiniň ata-eneler bilen hem arabaglanyşygy bolmalydyr. Terbiýeçi ata-enelerden öz çagalaryny çagalar bagyna getirýärkäler ýa-da alyp barýärkalar olaryň gürrüňlerini ünsli diňlemeklerini haýyş edýär.

Baglanyşykly sözleşişde çaganyň öz aýdýan zadyna düşünmegi hökmanydyr.

Kiçi ýaşly çagalarda sözleşişe düşünmeklik kämilleşýär (ulularyň berýän tabşyryklaryna, kyn bolmadyk hekaýalara düşünmegi). Ulularyň çagalara söz bilen düşündirmegi arkaly sözleşiş çaga üçin diňe bir aragatnaşyk serişdesi bolman, eýsem bilim almaga hem kömek edýär.

Üç ýaşly çagalara dialogyň ýönekeýje görnüşi (sorag-jogap) mahsus bolup, olar öz pikirlerini baglanyşdyryp aýtmaga synanyşyp başlaýarlar. Ýöne kiçi ýaşly çagalar sözlemi düzende köp ýalňyşlyklary goýberýärler. Çaganyň gepleşik sözleşişini ösdürmeklik monologiki sözleşişni kämilleşmegine ýardam edýär.

Orta topardaky çaganyň baglanyşykly sözleşişiniň ösmegine çaganyň söz baýlygyny artdyrmaklyk uly täsir edýär. Çaga diňe bir sözün manysyna düşünmän, eýsem ony gepleşikde ulanmaga başlaýar. Ýöne sözleşişniň gurluşy entäk kämilleşmedik bolýar. Goşma sözleri ulananlarynda, sözlemiň esasy

bölegini goýberip aýdýrlar. Bu ýaşdaky çagalar gepleşikde doly bolmadyk sözlemleri ulanylýarlar.

Kiçi ýaşly çagalardan ilki bilen dilden aýdylan tabşyryklary ýerine ýetirmeklik (oýnawajy getirmek, suratdaky zady görkezmek), soňra terbiýeçiniň soragyna jogap bermeklik, ony üns berip diňlemeklik, aýdylýan aýdymlyary onuň yzy bilen gaýtalamaklyk talap edilýär. Terbiýeçiniň berýän soraglary, tabşyryklary düşnükli we takyk bolmaly. ("Sen nähili oýnawaçlary gowy görýärsiň? Gowy görýän oýnawajyň barada aýdyp ber. Suratda näme çekilen?")

Uly ýaşly çagalaryň baglanyşykly sözleşşi kämilleşen bolýar. Bu ýaşda çaganyň umumylaşdyryp bilmegi, netije çykarmagy başarmagy, öz pikirini aýtmagy baglanyşykly sözleşşiň kämilleşmeginiň esasy bolup durýar. Dialog sözleşişde çagalar berlen soraga doly sözlem bilen jogap bermäge çalyşýarlar. Şeýle-de sorag bermäge, ýoldaşynyň jogabynyň üstüni ýetirmäge, ýalňyşanda düzetmäge synanyşýarlar. Berlen temalar boýunça suratlandyрма, mazmunly hekaýa düzmek başarnygy kemala gelýär. Yöne, esasan, uly toparyň çagalarynyň köpüsi terbiýeçiniň ugrukdymagyna mätäç bolýarlar.

Kiçi ýaşdaky çagalarda gepleşik sözleşşini ösdürmeklige üns berilse, uly ýaşdakylarda monolog sözleşşiň kämilleşmegine üns berilýär. Uly ýaşly çagalar monologik sözleşşiniň 2 görnüşini öwrenýärler: gürrüň bermek we gaýtadan gürrüň bermek.

§ 2. Gaýtadan gürrüň bermek

Gaýtadan gürrüň bermek – munuň özi edebi eserleri döredijilikli beýan etmekdir. Gaýtadan gürrüň bermekligiň esasy aýratynlygy onuň mazmunynyň eseriňkä golaý bolmagyndadyr. Gaýtadan gürrüň bermek üçin eserler saýlanylanda eseriň çeperçiligi, wakanyň aýdyňlygy, yzygiderlilik, mazmunynyň gyzykly bolmagy hökmanydyr. Mundan başga-da eseriň göwrümi, çaga üçin elýeterlilik hem göz önünde tutulmalydyr.

Çagalara çeper eser okalanda terbiýeçide labyzly okamak endiginiň bolmagynyň aýratyn ähmiýeti bardyr. Terbiýeçiniň önünde her bir eseri çagalara sungat eseri hökmünde ýetirmek; onuň mazmunyny düşündirmek; eseriň gahrymanlaryna duýgudaşlygy döretmek; olaryň duýgularyna, hereketlerine, gaýgy-gamlaryna goşulýşmak pikirini oýarmak ýaly wajyp

126

wezipeler durýar. Şoňa görä-de, çagalary eser bilen tanyşdyrmazdan ön, terbiýeçiniň özüniň esere düşünmegi, onuň mazmunydyr manysyny seljermegi möhümdir.

Çagada çeper eseri diňläp kabul etmek, onuň mazmunyna düşünmek başarnygy öz-özünden döremeyär. Onda öni bilen eseri ünsli diňlemek başarnygyny emele getirmeli.

Çaganyň her ýaşyna görä sözleşşiniň çägi we degişli wezipesi bar. Ol ýuwaş-ýuwaşdan ösdürilýär we barha çylşyrymlaşdyrylýar.

Her bir ýaş aýratynlykly toparlarynda gaýtadan gürrüň bermegiň aýratyn usullaryndan peýdalanylýar. Şeýle-de hemme ýaşdakylar üçin umumy usullar hem bardyr: eseriň okalmagy, sorag-jogap alyşmak, gaýtadan okap bermek, eseri gürrüň etmek.

Gaýtadan gürrüň bermeklikde ulanylyan esasy usullaryň biri-de terbiýeçiniň berýän soraglarydyr. Öňünden berilýän soraglar oýlanyşykly beýan etmäge kömek edýär, eser gürrüň edilýärkä bolsa, olar çaganyň berýän gürrüňiniň üstüni doldurmaga we aýdyňlaşdyrmaga, gürrüň edilenden soňra seljermäge kömek edýär.

Çagalara eserlere has çuňňur düşünmekleri üçin eseriň gahrymanlaryny suratlandyryan sözleri, olaryň manydaş, many taýdan garşydaş sözleri tapmak ýaly ýumuşlary tabşyrmak ähmiýetlidir.

Terbiýeçiniň ugrukdymasy hem wajyp usul bolup durýar. Haçan-da çaga aýdyp berýärkä käbir sözleri ýa-da teksti ýadyndan çykaran ýagdaýynda bu usuldan peýdalanylýar. Bu çaganyň sözün, söz düzüminiň, sözlemleriň manysyna düşünip, labyzly sözlemegine kömek edýär.

Kiçi ýaşly çagada diňlemek, soraga jogap bermek, terbiýeçiniň gürrüňine käbir sözleri we sözlemleri goşmak başarnygyny terbiýelemek maksady bilen öňünden taýýarlyk işleri geçirilýär. Terbiýeçiniň öňünde 2 sany wezipe durýar: 1) ilki bilen terbiýeçiniň okan eserini, soňra çaganyň aýdyp berýän gürrüňini kabul etmekligi öwretmek; 2) gürrüň bermäge ugrukdymak.

Gysgajyk ertekileri gürrüň bermek öwredilenden soňra kyn bolmadyk mazmunly gysgajyk hekaýalara geçmek bolar.

Sapakda terbiýeçi esere degişli suratlary görkezip, çagalara degişli soraglary berýär. Eseri okamazdan ön ýa-da soň suratlary synlamak bolar.

Çagalara gürrüň berlen bölegi aýdyp bermäge uly täsir edýän zadýň biri hem köpçülikleýin syn edilýän tomaşalar. Kölegeli, gurjak teatrlaryna syn etmek, çeper edebiýatlardan eserleri sahnalaşdyrmak çagalaryň eseri ýatlamagyna kömek etmek bilen çeper eserlere gyzyklanma döredýär.

Orta toparlarda aýdyp berlenleri gürrüň bermegi öwretmekde has wajyp meseleler öňde goýulýar. Çagalara diňe bir özlerine tanyş bolan gysgajyk ertekidir hekaýalary aýtdyrmak bilen çäklenmän, gahrymanlaryň sözlerini labyzly aýtmagy, şeýle-de beýleki çagalaryň hem aýdyp berýän gürrüňlerini diňlemegi we mazmunyň esere gabat gelýänini-gelmeyänini bilmegi öwretmek göz önünde tutulýar.

Orta toparlarda gaýtadan gürrüň bermeklik öwredilende terbiýeçi çagalaryň eseriň yzygiderligine, manysyna düşünmegine kömek etmelidir. Bu, esasan hem, eser birinji gezek okalandan soňra geçirilýän söhbetdeşlik esasynda amala aşyrylýar. Terbiýeçi tarapyndan eseriň manysyna düşünmäge kömek edýän hem-de eseriň yzygiderligini ýadyňa salýan soraglaryň berilmegi gaýtadan gürrüň bermekligi öwretmekde uly ähmiýete eýedir.

Orta toparlarda has giňden ulanylýan usul terbiýeçi bilen çaganyň eseri bilelikde gürrüň edip bermegidir. Terbiýeçi çaganyň ýatdan çykaran sözlemlerini we sözlerini ýatladyp durmak bilen kömek edýär. Bu bolsa eseriň yzygiderliginiň bozulmazlygyna kömek edýär.

Terbiýeçi kem-kemden çagalardan doly, aýdyň aýdyp bermeklerini talap edýär (“Sen näme barada aýdyp bermegi ýatdan çykardyň? Hekayada bu hakda nähili aýdylan?”). Çagalar ertekini gürrüň berenlerinde ertekidäki gahrymanlaryň sözlerini labyzly aýtmaklaryna üns bermeklik hökmanydyr.

Köp halatda çagalar tekstiň mazmunyny durmuş tejribesine golaý edip aýdýarlar. Şonuň ýaly ýagdaýlarda çaganyň aýdýan sözleriniň awtoryňkydan daşlaşmazlygyna üns bermeli.

Esasy usullaryň biri-de çaganyň eseri aýdyp berşini bahalandyrmakdyr. Orta toparlarda terbiýeçiniň özi ony bahalandyranda onuň gowy taraplaryny, soňra bolsa kemçilikli ýerlerini aýdýar, ýöne çaga ruhdan düşmez ýaly yhlasyny göz önüne tutup, ony höweslendirmelidir. Uly ýaşly çagalardan terbiýeçi sorag bermezden eseriň mazmunyny baglanyşykly, yzygiderli, labyzly, grammatiki taýdan dogry aýtmaklyk talap edilýär. Mekdebe taýýarlaýyş toparlarynda çagalar suratlandyрма tekstlerini aýdyp berýärler.

Çeper eserleri gürrüň edenlerinde çaganyň baglanyşykly sözleşşi ösýär. Çagada aýdyň, yzygiderli, grammatiki taýdan dogry, labyzly sözlemek endigi kämilleşýär. Gaýtadan gürrüň bermekligi öwretmegiň usuly, şol ýaşdaky çaganyň baglanyşykly sözleşşiniň ösüş derejesine, terbiýeçiniň öňde goýýan maksadyna, çeper eseriň aýratynlygyna-da baglydyr.

Eseri gürrüň bermekligi öwretmeklik şu aşakdaky bölümlerden ybarat bolup biler:

1) eseri kabul etmäge taýýarlaýan söhbetdeşlik (soraglar, çeper esere degişli suratlary synlamak);

2) çeper eseri okap bermek (terbiýeçi eseri labyzly okap bermelidir);

3) okalan çeper eseriň mazmuny boýunça çagalar bilen gürrüň geçirmek. Çagalara berilýän soraglar düşnükli, oýlanyşykly bolmalydyr. Bu bölüm uzak bolmaly däldir, çagalara 4-5 sorag bermek ýeterlikdir;

4) çeper eseri gaýtadan okamak (terbiýeçi eser okalmazdan önürti çagalaryň eseriň mazmunyny ünsli diňlemegini we ýatlamalaryny tabşyrýar);

5) çagalaryň eseri ýatdan gürrüň bermegi (çagalar eseriň mazmunyny yzygiderli, baglanyşykly, grammatiki taýdan dogry beýan etmeli).

Eger-de eser ýa-da erteki göwrümi boýunça uly bolmasa, onda çaga başdanaýak gürrüň berip bilmegi başarmalydyr. Eger eser uly bolsa, onda bölekleyin gürrüň bermek bolýar (terbiýeçi önünden eseriň mazmunyny belli bir yzygiderlilikde bölekler bölüp goýýar). Haýsy çaganyň eseri önürti, haýsynyň soň aýdyp bermelidigini terbiýeçiniň özi çözüýär. Bu çaganyň ukybyna we eseriň agyrlygyna-ýeňilligine, öňde goýulýan maksada baglydyr. Eger-de çeper eser uly bolmadyk göwrümde, ýönekeý bolsa, onda aýdyp bermegi gowşagrak çagalardan başlasaň bolýar. Onuň tersine, eseriň göwrümi uly bolup mazmuny kyn bolsa, onda ökde çagalardan başlamaly.

Uly ýaşly çagalara çeper eseri gürrüň bermeklik öwredilende öňde goýulýan maksatlar has-da kynlaşdyrylýar:

1. Terbiýeçini özüniň ýa-da çagalar bilen bile düzen meýilnamasy boýunça aýdyp bermek.

2. Çagalaryň gürrüň ediljek eseri özleriniň saýlap almagy (çaganyň öz islegi boýunça 2-3 eserden birini aýtmagy).

3. Eseri sahnalaşdyrmak.

Uly ýaşly çagalar öz ýoldaşlarynyň aýdyp beren gürrüňlerine-de baha berýärler.

§3. Suratlar boýunça söhbetdeşlik

Çagalar baglarynda körpelere surat boýunça hekaýa düzmegi öwretmek üçin predmet (alma, aýy we ş.m.), şeýle hem mazmunly (“Güýz pasly”, “Pagta meýdanynda” we ş.m) suratlar ulanylýar.

Surat boýunça gürrüň bermek işiniň görnüşleri:

1. Predmet surat boýunça sypatlandyрма hekaýa düzmek;
2. Mazmunly surat boýunça sypatlandyрма hekaýa düzmek;
3. Mazmunly suratlar toplumy boýunça hekaýa düzmek;
4. Peýzaž we natýurmort suratlary boýunça sypatlandyрма hekaýa düzmek.

Kiçi ýaşly toparlarda surat boýunça hekaýa düzmeklige taýýarlyk işleri geçirilýär. Bu ýaşdaky çagalar özbaşdak, baglanyşykly beýan etmegi başarmayarlar. Olaryň sözleşşi diňe terbiýeçi bilen söhbetdeşlik görnüşinde alnyp barylýar. Bu ýaşdaky çagalar söz baýlygynyň azlygy, sözlemi dogry düzüp bilmeýändigini sebäpli, suratdaky predmetleriň atlaryny sanap geçýärler.

Kiçi ýaşly çagalar bilen surat boýunça işlemegiň esasy wezipeleri:

- 1) çagalara suraty üns bilen synlamagy öwretmek, ondaky esasy zada göz ýetirmeklige ugrukdyrmak;
- 2) ýuwaş-ýuwaşdan suratdaky predmeti diňe atlandyrmakdan baglanyşykly sözleşşe (soraglara jogap bermek we gysgajyk hekaýa düzmek) geçmek.

Surat bilen tanyşdyrmak sapagyny dürli usulda geçirmek bolýar.

Sapakda sorag bermek arkaly suraty synlamaklyk we terbiýeçiniň gürrüň bermegi göz önünde tutulýar. Ilki bilen ugrukdyryjy söhbetdeşlikden başlanylýar. Onuň maksady çagalaryň şol surat barada pikirini, düşüncesini barlamakdyr.

Sorag bermeklik esasy usul bolup durýar. Çagalara berilýän soraglar düşnükli bolmalydyr. Berilýän soraglaryň yzygiderliligi jogaby talap edýän görnüşde bolmaly. Kähalatlar suratdaky predmeti dogry sypatlandyrmak

üçin diňe bir sorag bermek bilen çäklenmek ýeterlik bolmaýar. Munda terbiýeçiniň maslahat bermegi, aýdyňlaşdyrmagy, kömek etmegi hökmanydyr. Çagalaryň suratdaky bilen aýdýan zadyny gabat getirmegi, doly sözlemler bilen aýdyp bermegi hökmanydyr. Çagalar surat boýunça gürrüň edenlerinde 2-3 sözden ybarat bolan sözlemleri düzüp aýdýarlar.

Suraty synlamaklyk terbiýeçiniň soragy düşündirmegi, gürrüň bermegi bilen bilelikde alnyp barylýar. Şonuň üçin-de terbiýeçiniň sözleşşi dogry, aýdyň, labyzly bolmalydyr. Gürründeşlikden soňra terbiýeçiniň özi surat boýunça aýdyp berýär. Käwagt çeper eserleri, matallary hem ulansa bolýar.

Kiçi toparlarda, esasan hem, dürli oyun usullary ulanylýar. Eger-de suratda öý haýwanlarynyň alamatlary dogry beýan edilen bolsa, onda oýnawaç öý haýwanyny hem görkezse bolýar (şonuň ýaly pişijek, güjüjek, towuk we ş.m.).

Kiçi toparda geçirilýän sapagyň esasy aýratynlyklary:

- a) köpçülikleýin we ýekelikde berilýän jogaby gezekleşdirmek;
- b) oyun usullaryny köpräk ulanmak;
- ç) çeper, edebi eserlerden peýdalanmak.

Kiçi toparda ulanylýan ilkinji suratlara predmet (oýnawaçlar ýa-da çagalara tanyş bolan öý goşlarynyň suraty) we öý haýwanlarynyň suratlary, çagalaryň durmuşyndan ýönekeýje mazmunly suratlar ("Meniň gurjagym") deňişlidir. Sapakda öwrenilen surat toparda 2-3 günläp saklanylýar. Çagalar ony ýene-de synlap, şol suratda ön üns bermedik zatlaryny görýärler, aýdyp berýärler. Terbiýeçi çagalaryň suraty synlaýşyna üns bermek bilen gürrüňi aýdyňlaşdyrýar, çagalary goldap höweslendirýär.

Orta toparda eýýäm çagalaryň sözleşşi kiçileriňkä garanda ösen, kämilleşen bolandygy sebäpli, çagalardan uly bolmadyk baglanyşykly beýan etmekligi talap etse bolýar. Çagalar ilkibaşda terbiýeçiniň soraglary boýunça gürrüň berýärler. Bu köpçülikleýin ýa-da bir çaganyň terbiýeçi bilen bilelikde aýdýan gürrüňi bolup biler. Sapagyň soňunda terbiýeçi öz gürrüňini beýan edýär.

Ýylyň soňunda çaga nusga boýunça gürrüň bermeklikden kem-kemden özbaşdak aýtmaklyga geçmegi öwretmeli. Terbiýeçi bir surat boýunça gürrüň berýär, çagalar bolsa beýleki surat boýunça şonuň ýaly edip gürrüň berýärler.

Bu ýaşda meýilnama boýunça hem gürrüň bermek bolýar. Orta topardaky çagalar predmeti, mazmunly suratlary sypatlandyryp gürrüň edýärler.

Çagalar sypatlandyрма gürrüň etmegi öwrenenlerinden soňra mazmunly suratlar topluny boýunça gürrüň etmeklige geçilýär. Bu geljekde çaganyň özbaşdak yzygiderli hekaya düzmegine kömek edýär.

Uly ýaşly toparda çagalaryň sözleşşiniň kämilleşýändigini sebäpli dürli suratlar boýunça özbaşdak hekaya düzmeklige mümkinçilik döreýär.

Suratyň mazmunyna görä geçilýän sapaklarda şu meselelere üns berilýär:

- 1) çagalara suratyň mazmunyna dogry düşünmegi öwretmeli.
- 2) tebigata we dürli hünärlere söýgi terbiýelemek (suratlaryň mazmunyna laýyklykda meýilnamalaşdyrylýar);
- 3) suratyň mazmunyna laýyklykda baglanyşyklygy gürrüň düzmek;
- 4) söz baýlygyny artdyrmak we kämilleşdirmek.

Uly toparlarda terbiýeçi gürrüňe gönüden-göni gatnaşman, oňa gözegçilik edip, gerekli ýerinde goşulýar. Uly topardaky çagalardan mazmuny dogry, özbaşdak, keşbe girmek bilen beýan etmeklik talap edilýär. Çaganyň berlen ýumşa düşünmegi dogry ýerine ýetirmeginiň esasy şertidir.

Uly ýaşly toparda çagalar surat boýunça gürrüň berenlerinde terbiýeçi çaga känbir duýdurmazdan kä ýerlerinde kömek edýär. Sebäbi çaga galan ýerlerini özi özbaşdak aýtmaly. Eger-de çaga suratyň mazmunyny yzygiderli baglanyşdyrmakda kynçylyk çekse, onda meýilnama boýunça aýtdyrsa bolýar.

Uly toparda gürrüň bermeginiň usulynyň hemme görnüşlerini ulanmak bolýar: predmet we mazmunly suratlar boýunça sypatlandyрма hekaya; peýzaž we natýurmort suratlary boýunça sypatlandyрма hekaya düzmek; suratlar topluny boýunça gürrüň etmeklik. Suratlar topluny boýunça gürrüň etmegi kämilleşdirmäge köpçülik bolup düzülýän hekaýalar (terbiýeçi başlaýar, çagalar dowam etdirýärler; bir çaga başlaýar, beýlekisi gutarýar). Çagalar bolýan wakany ýönekeý bir sanap geçmän, yzygiderli aýdýarlar. Çaga diňe bir suratlardaky şekillendirilen zady görmegi däl-de, eýsem wakanyň önüni we soňuny oýlap tapmagy-da öwredilýär.

Şol bir suraty ýylyň dowamynda birnäçe gezek ulanmak bolýar, ýöne her gezekde-de çylşyrymlaşdyrmak bilen birnäçe maksatlar öňde goýulýar. Mekdebe taýýarlaýyş toparynyň çagalary eýýäm peýzaž we natýurmort suratlaryny synlap gürrüň bermäge başlaýarlar.

Suratda berlen şekiliň manysyna oňat düşünmek üçin sazyň, edebi eserleriň ulanylmagy has-da peýdalydyr. Bu bir tarapdan, çaganyň ünsüligini artdyrsa, beýleki tarapdan beýan etmek üçin epitetleri, deňeşdirmeleri, metaforalary peýdalanmaga kömek edýär.

Mekdebe taýýarlaýyş toparlarynda terbiýeçi çagalar bilen natýurmort suratlaryny synlap, ony beýan edýärler.

§ 4. Oýnawaçlar boýunça gürrüň etmek

Kiçi ýaşly toparlarda oýnawaçlary sypatlandyrmak işleri öwrediji oýunlaryň üsti bilen geçirilýär (“Jadyly haltajyk” “Bu näme?”, “Bu kim”). Bu ýaşly çagalar üçin oýnawaçlary saýlap almagyň öz aýratynlygy bardyr. Oýnawaçlar atlary boýunça birmeňzeş bolup bilerler, ýöne daşky görnüşi boýunça dürli bolmalydyr (uly-kiçi atjagazlar, gyzyly-yaşyl toplar we ş.m.). Deňeşdirme usuly çaganyň söz baýlygynyň kämilleşmegine, baglanyşykly sözleşiniň ösmegine kömek edýär.

Oýnawaçlary sypatlandyrmaklyk ony synlamakdan başlaýar. Terbiýeçi çagalaryň ünsüni oýnawajyň daşky görnüşiniň aýratynlygyna (reňkine, şekiline, hiline) çekýär. Oýnawajy sypatlandyrmak, ol barada gürrüň bermek terbiýeçiniň soragy arkaly geçirilýär.

Kiçi ýaşly çagalar gutarnykly gürrüňi aýdyp bermeyärler. Üznükli sözlemler bilen gürrüň düzýärler, terbiýeçiniň berýän soraglarynyň kömegi bilen sözlemleri, sözleri bir gürrüňe jemlejek bolýarlar. Soňra terbiýeçi oýnawaç barada aýdylanlary jemläp, oýnawaç barada gürrüň edýär. Bu çaga üçin nusga bolýar.

Soňra çagalar kem-kemden nusga boýunça sypatlandyрма hekaýa düzmäge geçýärler.

Orta toparyň çagalary kem-kemden özleri oýnawaçlary sypatlandyrmak boýunça uly bolmadyk gürrüňleri düzýärler.

Çagalar sypatlandyрма hekaýa düzmeği gowy öwrenenlerinden soňra, oýnawaçlar toplumyndan mazmunly hekaýa düzmäge geçse bolýar.

Oýnawaçlar toplumy boýunça hekaýa düzmeklik 2 bölümden durýar:

1. Oýnawaçlary synlamak.

2. Hekaýa düzmek.

Birinji bölümiň maksady: çagalary oýnawaçlar bilen tanyşdyrmak, oýnawaçlary sypatlandyrmak. Ikinji bölümde hekaýanyň gysgajyk meýilnamasy düzülýär ýa-da terbiýeçi tarapyndan gysgajyk nusga alarlyk görnüşi berilýär.

Oýnawaçlary ulanmak arkaly uly ýaşly çagalaryň baglanyşykly sözleşşini ösdürmek dürli-dürlüdür: oýnawajy sypatlandyrmak, oýnawaçlar toplumy ýa-da bir oýnawaç boýunça mazmunly hekaýa düzmek.

Çagalar gürrüň berýän wagtlary käbir zatlary ýadyndan çykaryp, hekaýanyň mazmunyndan daşlaşýarlar. Terbiýeçi olaryň gürrüňine gözegçilik etmek bilen, seresaplylyk bilen çagalary hekaýanyň mazmunyna göre ugrukdyryp goýbermeli (sorag bermek, ýatlatmak, hekaýanyň üstüni dolmak).

Çagalaryň düzen hekaýalaryny derňemeklige uly üns berilmelidir. Terbiýeçi düzülen hekaýanyň mazmunynyň gyzyklydygyna, düzülişine baha berýär.

§ 5. Çagalaryň tejribesinden gürrüňler

Gürrüň bermegiň bu görnüşi çagalaryň baglanyşykly sözleşşini ösdürmekde örän uly orun eýeleýär. Çaganyň öz pikirini takyk, düşnükli, aýdyň beýan etmegi kämilleşýär.

Çaga durmuşynyň özboluşly aýratynlygy gürrüň etmekligiň bu görnüşiň ösmegine ýardam edýär. Gezelençler, zähmet, baýramçylyklar çagalaryň gürrüňleriniň temasynyň esasy bolup durýar. Çagalaryň daş-töwerege syn etmegi, goşgy diňlemegi, çeper eserlerden parça diňlemegi, öwrediji oýunlar, çagalaryň sözleşşiniň baýlaşdyrylmagy çaganyň durmuş tejribesinden gürrüň bermeginiň esasyny düzýär.

Çagalaryň durmuş tejribesinde olaryň her haýsynyň aýratynlykda maşgala gatnaşyklary, gyzyklanmalary, islegleri, gözyetimleri, töwe-reklerindäki özgertmeler şöhlendirilýär. Şeýlelikde, olarda belli bir

möçberde maglumatlar toplanýar, düşünje emele gelyär, pikirlenmesi we gözyetimi giňelýär, köp zatlara, hadysalara baha bermek hem-de olar barada pikir ýöretmek başarnygy döreyär.

Terbiýeçi okuw maglumatyny öz durmuş tejribesi arkaly düşündirse, çagalar hem şol usuly peýdalanmaga ymtylarlar. Elbetde, okuwa şeýle şahsy çemeleşme terbiýeçiniň duýgurlygyny, seresaplylygy, otagda oturan çagalaryň düzümini, olaryň ösüş derejesini, aň-düşünjesini, terbiýeçi bilen çagalaryň özara gatnaşygyny göz önünde tutmagy talap edýär. Şoňa görä-de, terbiýeçi çagalaryň ýaşyna görä hereket etmelidir, her bir zada olaryň gözi bilen garamalydyr, ony görmelidir, duýmalydyr.

Şoňa görä-de, terbiýeçi çagalara aralaşyp, ýakynlaşyp, olaryň ýaşyndakalary ýaly pikir edendigini, hereket edendigini gürrüň berse, çaga özüniň maglumaty kabul edişini, düşünişini terbiýeçiniňki bilen deňeşdirer, terbiýeçi ýaly oýlanmaga ymtylar. Olaryň pikiri, deňeşdirmesi, ýatlamasy deň geläýende weli, çaganyň terbiýeçä bolan hormaty, özüne bolan ynamy has-da artar.

Özüniň şahsy tejribesiniň okuwýň mazmunynyň bir bölegidigini aňýan, ony çagalara ýerlikli yetirmäge synanyşýan terbiýeçi hem mugallymdyr, hem-de terbiýeçidir. Ol öz çagalarynyň garaýşyny-da sylaýar, hormatlaýar.

Elbetde, terbiýeçi sapakda diňe belli bir çaganyň durmuş tejribesi bilen iş salyşman, tutuş çagalar toparynyň durmuş tejribesini hem göz önünde tutmaly bolýar. Bu bolsa, sapagyň mümkinçiliklerini giňeldýär. Çagalaryň häsiýetiniň dürli-dürli bolşy ýaly, durmuş tejribesi hem dürlüdür. Bu bolsa, çemeleşme üçin esas döredýär, birek-birek bilen jedelleşmäge, maslahatlaşmaga, birek-biregi düzetmäge, birek-biregiň pikirini has-da giňeltmäge ýol açýar.

Çaga öz tejribesi ýa-da düşüňjesi talabalaýyk bolmadyk ýagdaýda tukatlanýar, tutuk bolýar, terbiýeçiniň düşündirişini kabul etmejek bolýar, gepleşiğe goşulýşmajak bolýar, hatda soragyň jogabyny bilýän-de bolsa, jogap bermekden çekinýär, sebäbi ol ýalňyşyp, gülki astynda galaryň öýdüp gorkýar. Şol sebäpden, terbiýeçi çaganyň şahsy tejribesine, onuň aň-düşünjesine örän seresap çemeleşmelidir, hormat goýmalydyr. Durmuş tejribesini has baýlaşdyrmakda terbiýeçiniň aýratyn tabşyryklarynyň-da ähmiýeti uludyr.

Durmuş tejribesinden gürrüň bermeklik **orta toparda** başlanýar. Çagalara ýaňy-ýakynda bolup geçen gyzykly wakalardan gürrüň bermeklik soralyar (“8-nji mart”, “Ejelerimizi nähili gutladyk?” we ş.m.).

Gezelençler, zähmet çagalaryň tebigat barada gürrüň bermegine itergi berýär. Terbiýeçi belli bir temany saýlap almak bilen daş-töweregindäki tebigat bilen tanyşýar, guraljak gezelenjiň mazmunyny we maksadyny kesgitleyär. Gezelenç döwri hekaya düzmäge taýýarlamak maksady bilen sorag-jogap alşylyar. Gezelençde görenlerini jemlemek bilen, terbiýeçi uly bolmadyk hekany nusga hökmünde aýdyp berýär. Suratlary synlamak, gyzykly eserleri okap bermek bilen terbiýeçi çagalarda galan ýatlamalary öwrediji oýunlaryň üsti bilen berkidýär.

Berlen tema boýunça gürrüň bermekligi öwretmek köpçülikleýin gürrüň bermekden başlanýar. Terbiýeçi gürrüňi başlaýar we ony alyp baryjy bolýar, çagalar bolsa ýadynda galan zatlaryny aýtmak bilen hekanyň üstüni doldurýarlar.

Uly we mekdebe taýýarlaýyş toparlarynda görkezme esbapsyz hekaya düzülyär (köpçülikleýin, aýratynlykdaky durmuş tejribesinden). Uly ýaşly toparlarda hem terbiýeçiniň ulanýan sorag bermek arkaly ugrukdyrmasy, gürrüň bermek usuly çaga hekaya düzmäge kömek edýär. Çaganyň öz durmuş tejribesinden gürrüň bermeginiň terbiýeçilik ähmiýetinde örän uludyr.

Orta toparda bolşy ýaly, uly toparlarda hem terbiýeçi ata-eneler bilen aragatnaşykda bolmaly. Baýramçylyk ýa-da dynç alyş günleri çaganyň ýadynda täsirli galmagy üçin näme etmelidigi, çagalar bilen nirä gezelenje gitseler, nämäni-nähili synlamalydygy barada ata-eneler bilen gürrüň geçirmeli.

§ 6. Döredijilikli gürrüň bermek

Çaga döredijilikli gürrüňi düzmezden önürti onuň mazmunyny oýlap tapmaly we belli bir yzygiderligi göz önünde tutmaly.

Gowy gürrüň düzmek üçin, onuň dogry gurluşyny (gürrüňiň başy, ýokary-ahyrky derejesi, çözülişi) bilmek; söz baýlygyny ýeterlik derejede bolmagy; mazmuny gyzykly düzmek we öz pikirini labyzly beýan etmegi başarmak hökmanydyr.

Çaga günde ki zygyderli türgenleşigiň netijesinde öz pikirini zygyderli beýan etmegi, gürrüň düzmegi öwrenip biler.

Döredijilikli gürrüňleriň dürli görnüşleri bolýar:

1) sözlemi oýlap tapmak we hekäýany soňlamak. Terbiýeçi gürrüňi başlap berýär, esasy wakalary, gahrymanlaryň başdan geçirmelerini çagalaryň özleri oýlap tapýarlar. Ýöne çagalara öz ýoldaşlarynyň aýdyp beren gürrüňini gaýtalamaly däländigini, diňe öz oýlap tapanynyň bolmalydygyny ýatlap durmaly;

2) ertekini ýa-da hekäýany terbiýeçiniň meýilnamasy boýunça düzmek. Bu çagalaryň özbaşdaklygyny has-da artdyrýar. Sebäbi meýilnamada diňe gürrüňiň yzygiderliligi göz önünde tutulýar, mazmunyň gidişini çagalaryň özi özbaşdak düzmeli bolýar;

3) meýilnamasyz terbiýeçiniň aýdan temasy boýunça hekäýa düzmek. Bu bolsa çaganyň has-da döredijilikli çemeleşmegine, öz pikirini özbaşdak beýan etmegine uly itergi berýär. Çaga awtor hökmünde hekäýanyň mazmunyny özi oýlaýar;

4) öz saýlap alan temasy boýunça hekäýa düzmek. Bu döredijilikli hekäýa düzmegiň iň kyn görnüşidir. Terbiýeçi çagalary gyzyklandyrmagy, olaryň içki duýgusyny oýarmagy başaryp bilse, onda çaganyň döredijilikli göz önüne getirmesi has-da ösýär (“Kim gyzykly erteki aýdyp berer?”).

Uly toparlarda çagalara öz ýoldaşlarynyň düzen hekäýalaryna baha bermeklik (gowy-erbet taraplaryny duýmaklyk) öwredilýär. Gürrüňiň gyzykly, manyly mazmunyna; çaganyň öwrenen sözlerini, sözlemelerini ulanyp aýdyşyna hem üns berilmelidir.

Çagalar üçin tebigaty suratlandyryp hekäýa düzmek has-da kyn düşýär. Terbiýeçiniň dogry görkezme bermegi arkaly çagalar kem-kemden bu görnüşli hekäýa düzmegi öwrenýärler. Pasyllar barada gürrüň etdirmezden ön çagadan howa, agaçlar barada; bu pasylda haýwanlarda nähili üýtgeşmeleriň bolýandygy; ulularyň zähmeti, çagalaryň oýnaýan oyunlary barada aýtmaklyk soralýar. Şeýle-de meýilnama esasynda hem düzse bolýar:

- 1) Ýazyň gysdan nähili tapawudy bar?
- 2) Ýazda howa nähili bolýar?
- 3) Ýaz paslynda agaçlarda nähili üýtgeşmeler bolup geçýär?
- 4) Ýazda haýwanlar we guşlar näme edýärler?
- 5) Adamlar näme bilen meşgullanýarlar?

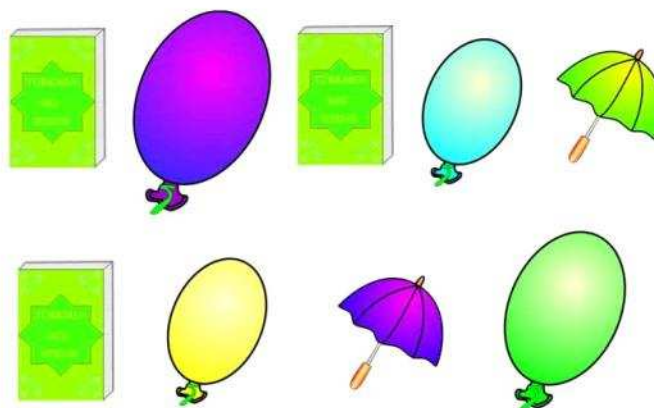
Tebigy hadysalary deňeşdirmek arkaly (“Gys we tomus”, “Irki-giçki güýz” we ş.m.) düzülýän döredijilikli gürrüňler hem uly ähmiýete eýedir. Bu

gürrüñler diňe bir dürli mazmunda hekaýa düznäge däl-de eýsem çagalaryň baglanyşykly sözleşişiniň ösmegine-de, sözleşiş grammatiki gurluşyny (yaýraň we goşma sözlemler) dogry peýdalanmaga kömek edýär.

Çaga gürrüñler boýunça albomlar döredilse, çaganyň özüne her bir gürrüñiň mazmunyna laýyklykda surat çekdirilse has-da gowy bolar hem-de çaganyň döredijiliginiň ösmegine itergi berer. Çagalara gürrüň bermegi öwretmek, sözleşiş ähli ugurlarynyň ösmegine, çaganyň mekdepde oňat taýýarlykly barmagyna ýardam eder.

Baglanyşykly sözleşiş ösdürmek üçin ulanylyan öwrediji oyunla, ýumuşlar:

"Dogry aýt" oýny

Terbiýeçi ilki predmet suratlary görkezip, atlandyrýar. Soňra çagalar soralyan predmeti atlandyrýarlar (kitap, şar, saýawan). Ýumuş ýuwaş-ýuwaşdan çylsyrmlaşdyrylýar. Terbiýeçi kiçi, sary şary görkezmegi tabşyryp, doly aýdyp atlandyrmagyny soraýar.

Oýun: "Kim köp söz aýdar?" – Alma nähili?
(sypat sözlüginini baýlaşdyrmak üçin)

Çagalar almany sypatlandyrýarlar (uly, tegelek, süýji we ş.m.)

2) Işlik (gymyldy - hereketi aňladýan) sözlügin artdyrmak üçin “It näme edýär?” diýen soraga jogap bermeli.

Çaga surat (soňra ýatdan) boýunça işlik sözlerini aýdýar:ylgaýar, üýr-ýär... we ş.m.

Ýumuş: Suratlary atlandyr we umumylaşdyr

Çagalar predmetleriň atlaryny aýdýarlar we umumylaşdyrýarlar (çemçe, kase, çäýnek, pyça:gap-çanaklar)

“Gyş pasly” diýen tema boýunça peýzaž surat esasynda hekaýa düzmek.

Terbiyeçi ilki surat boýunça ugrukdyryjy soraglary berýär, soňra hekaýa düzülýär.

“Halyçy” diýen mazmunly surat boýunça hekaýa düzmek.

Çagalar ilki terbiýeçiniň surat boýunça berýän soraglaryna doly sözlem bilen jogap berýärler, soňra hekaya düzülýär.

Tema boýunça soraglar we ýumuşlar:

1. Dialog sözleşşini öwretmekde nähili usullar ulanylýar?
2. Gaýtadan gürrüň etmeklik nähili amala aşyrylýar?
3. Uly ýaşly çagalara çeper eseri gürrüň bermeklik nähili usulda alnyp barylýar?
4. Surat boýunça gürrüň bermek işiniň görmüşleri haýsylar?
5. Döredijilikli gürrüň bermegiň görmüşleri.
6. Kiçi ýaşly çagalar bilen surat boýunça gürrüň taýýarlamaly.

VII BÖLÜM
ÇAGALARY ÇEPER ESERLER BILEN TANYŞDYRMAGYŇ
USULY

§ 1. Çaga terbiýesinde çeper eserler bilen tanyşdyrmagyň
manysy

Çeper eserler çagalaryň gözyetimini giňeldýär, adamsärçilik duýgusyny oýaryar, dogry pikirlenmegi terbiýeleýär. Eseriň gahrymanynyň şahsyýetiniň içki dünýäsine gyzyklanma döredýär. Çagalaryň sözleşiş endiklerini, ýatkeşligini, pikirlerini, duýgularyny ösdürýär.

Çagalaryň sözleşiş dilini ösdürmekde halk döredijiligi esasy çeşme bolup durýar. Çagalaryň pikirlenmesini, sözleşiş endiklerini, duýgularyny terbiýelemekde aýdymlaryň, läleleriň, tapmaçalaryň, ertekileriň, goşgularyň ähmiýeti örän uludyr.

Çeper eserleriň okalmagy bilen, çagalaryň gözelligi we ahlak duýgulary, sözleşiş endikleri, ýatkeşligi gözyetimleri giňeyär.

Terbiýeçi sapagyň terbiýeçilik maksatlaryny hem ýatdan çykarmaly däl: çagalaryň gürrüň edýän adamyň sözünü bölmän diňläp bilmegini, biri-birini sylamagyny öwretmelidir.

Çeper ýazylan edebi eserler çagalaryň gözyetimini giňeldýär, päk ýürekliigi, arassa pikirlenmegi terbiýeleýär, dil baýlygyny, sözleşiş edkiklerini, ýatkeşligini ösdürýär. Çeper eserleriň okalyp berilmegi çagalaryň

140

hemmetaraplaýyn ösmegine getirýär. Çeper eser bilen tanyşmagyň dürli usullary bar. In köp ulanylyan usul terbiýeçiniň okap bermegi, ýagny tekstiň çaga sözme-söz okalyp berilmegidir. Kiçeňrak eserler terbiýeçi tarapyndan ýatdan aýdylyar.

Ýene bir usuly hekaýa etme bolup, tekst terbiýeçi tarapyndan gürrüň berilýär. Bu usulda teksti gysgaltmak, çaga has täsirli bolýjak ýerleri alnyp, gyzyklandyryp gürrüň bermek bolýar.

Ýat tutmak usuly, esasan, goşgulara mahsusdyr.

Bir sapakda dürli usullary ulanmak bolýar. Çeper edebiýat bilen tanyşdyrmagyň esasy usullarynyň biri terbiýeçiniň labyzly okaýşydyr.

Soraglar:

1. Çeper eserleriň çaganyň duýgularyny terbiýelemekde nähili ähmiýeti bar?
2. Çaga edebi eserler bilen nähili tanyşdyrylýar?

§ 2. Terbiýeçiniň sapaga taýýarlygy

Terbiýeçiniň labyzly okaýşy – okaýan zadyna bolan garaýşyny emosiýa arkaly beýan etmegidir.

Çaganyň labyzly okuwa düşünmegi sözleşşi özleşdirmek üçin esas bolup durýar. Çaga labyzyň heňini duýgurlyk bilen kabul edýär. Psihologlaryň atmagyna görä entek söze düşünmeyän gündagdaky çaga aýdylyan zatlary otirisatel we položitel heňi boýunça kabul edýär we jogap gaýtaryar.

Şeýlelikde, labyzly okuw bir tarapdan eserdäki hemme emosiýalary çaga ýetirmekden, beýleki tarapdan bolsa çaganyň duýgurlygyny ösdürmekden ybaratdyr.

Labyzly okuwa taýýarlyk teksti diktör ýaly okamaklykdan durýar: Terbiýeçi bu tekstiň diňleýjisi bolýar we çaganyň nämede kynçylyk görjegini, bu kynçylygy nädip ýeňip geçmelidiginiň çözüwini tapmaga synanyşýar.

Okuwyň orfoepiýasy. Dogry orfoepik okuw sözleşşiň medeniýetli bolmagy üçin hökmanydyr.

Ýazylyşyna görä üýtgeşiğrak okalyan sözlere üns bermeli: Oba, kömelek. Börek, okara we ş.m. – [owo], [kömölek], [börök], [okoro], şeýle hem alynma sözler – şofýor, kilometr, portfel, stol we ş.m.

Sözi ýalňyş aýdanyňdan bu sözi aýtmadygynyň gowudyr. Şonuň üçin döredijilikli ýazgyny okamazdan öň onuň sözlüginin üstünde işlemek gerek.

Sesli okuwynyň güýji. Çagalara gürrüň ýa-da okap bereniňde gaty ýa-da ýuwaş gürlämelimi? Bu soraga takyk jogap ýok. Sebäbi tekstiň gurluşynda ony belent, ýuwaş ses bilen okamalydygy anyklanýar.

Çaga teksti orta ses bilen okamaly, ony käwagt güýçlendirlemä, käwagt peseltmeli. Garagol çagalar hem ses peselende okyja üns berýärler. Sesiň peselmegi we güýçlenmegi diňe sesleriň gurluşyna bagly bolmalydyr.

Düşnükli we labyzly okuw sözlere dogry basym goýlanda kada laýyk bolar. Sözleşýiş tempini. Eseriň gurluşy boýunça sesiň tempini saklamak hökmandyr. Köplenç, bir eserde dürli bölekleri her hili tempde hem okalýar.

Üns berdirjek sözleri ýuwaş okamaly, üns berilmeýän sözleri bolsa ýalňyztmaç ýaly okalýar.

Pauzalaşdyrmak. Pauzalar arkaly hereketli keşbiň doly tabyny açyp görkezmek bolar.

Logiki basymlaryň goýluşy. Sesi emosional bezemek.

Terbiýeçiniň sesiniň emosional bezeginiň hem ähmiýeti uludyr: Şol bir söz aýdylyşyna görä manysy üýtgäp bilýär. Terbiýeçi eseri okamazyndan öň onuň hehini göz önüne getirmeli. Dogry ulanylan emosional bezeg eser aýdyp berlende ýa-da okalanda gyzyklanmany döredýär. Okaýanyň emosional sesi, mimikasy we ýüz keşbi okalýan hekaýa kybap gelmeli. Hatda gülkünç hekaýalar hem ysgynsyz ses, gynançly ýüz bilen okalsa, çagalarda begençli duýgulary oýarmaz.

Eser okalanda hereketler hem hökmanydyr. Ol sözüň üstüni dolyar, has gyzykly edýär. Ýöne hereketi aşa köp hem ulanmaly däl.

Terbiýeçi okamaga ýa-da gürrüň bermäge taýýarlananda gahrymanlaryň eden işlerini çagalara ýetirmek üçin haýsy hereketler üçin sesiň tembrini saýlap alamalydygy barada pikirlenýär.

Eger terbiýeçi okap ýa-da gürrüň berip barýarka gahrymanlar barada pikirleri aýtmasa, ony çaga hem edip bilmez.

Gürrüň beriji hekaýanyň ýa-da ertekiniň gurluşynyň önünden aýtmaly: Beýan etme-de bir bölek bolup biler ýa-da birnäçe-de bolup biler. Olar häsiýetleri boýunça garşylykly hem bolup biler.

§ 3. Çeper eserleri we eseriň aýratyn böleklerini gaýtalap okamak

Sapakda terbiýeçi göwrümi uly bolmadyk eseri birnäçe gezek gaýtalap okayar.

Bu iş, meselem, şular ýaly yzygiderlilikde bolýar:

1. Eseri labyzly okayar.
2. Okalan eserden estetiki taýdan lezzet almak üçin çagalara wagt berilýär (15 sekunt ýa-da ýarym minut).
3. Terbiýeçi ýene bir gezek okayar, ýöne çagalaryň ýüregine düşmez ýaly okamaly. Şonuň üçin çagalaryň ünsüniň gowşandygy duýulsa, okamagy (gürrüň bermegi) şol wagt bes etmelidir.

Çaga näçe kiçi bolsa, şonça-da tiz ýadaýar; uly ýaşly çagalar köpräk diňläp bilýärler. Ýöne terbiýeçi diňleýjiniň gyzyklanmasy gaýança okamaly daldigini ýatda saklamalydyr.

Uly göwrümlü eseriň hemmesini bir sapakda gaýtalamak bolmaz: çagalaryň sakynýan ýerlerini gaýtalap okamak ýeterlikdir (başga sapakda doly okamak bolar). Esasy epizod gyzykly suratlandyrmalar, öwrenilen eseriň wajyp pikir ýöretmeleri, gaýtalap okamagyň maksady, etiki we estetiki düzümi we onuň diliniň yzygiderligi gowy özleşdirilmelidir. Şeýle edilende dil (has dogrusy sözleşiş), leksika, grammatiki gürrüňler, intonasiýa-heň çagalar tarapyndan kynçylyksyz kabul edilýär.

§ 4. Kitapdaky suratlar bilen işlemegiň usuly

Kitapdaky suratlar terbiýeçä şol okalyan teksti has giňişleýin beýan etmäge kömek edýär. Suratlar öz görkezilmeli wagtynda görkezilmeli.

Çagalar bagynyň tejribesinde ilki terbiýeçi ähli teksti çagalara okap berýär, soňra olar bilen bile suratlary görýär. Sözüň yzyndan suratlaryň gelmegini gazanmaly. Eger şeýle edilmese, onda çagalar şol tekstiň sözünü eşitmän diňe suratlara seredip, göz önüne getirip oturar. Reňkli suratlar çagalarda aýratyn gyzyklanma, bilesigelijilik duýgularyny ösdürýär.

Emma kitap okalyp bolnandan soň çagalaryň bar ünsi onuň düzüminde bolýar. Terbiýeçi şol wagt degişli suratlary gözkezmeli. Çagalar suratlara seredip tekstdäki gahrymanlary, wakalary bilýärler.

Eger-de kitapda çagalara nätanys bolan, olaryň entek görmedik zatlary barada çöz açylyan bolsa, onda terbiýeçi ol sözleri düşündirende oňa laýyk suratlary görkezmeli. Meselem: “Akpanyk”, “Böwenjik” ertekisinden adybir gahrymanlar görkezilende çagalar derrew haýsy erteki barada gürrüň gitjekdigini bilýärler.

Çeper sözler arkaly tebigatyň wasp edilişi hem çaga üçin täsirli bolýar. Goşgularda tebigatyň gözelligi, onuň waspy çaga kalbyny joşdurýar, ol öwrenenje goşgularynyň has täsirlisini aýdyma hem hiňlenýär. Tebigata degişli goşgulary suratlandyryp aýdyp bilmek, labyzly aýtmak, köpçülik bolup aýtmak, rollar boýunça aýtmak ýaly ýaryşlar hem guramak bolýar.

Sapaklarda tekst bilen tanyşdymagyň birnäçe usuly bar. Ol terbiýeçiniň okap bermegi, ýagny tekstiň sözme-söz okalyp berilmegi. Soňra hekaýa etme. Bu usulda terbiýeçi erkeleri, hekaýalary, gazet makalalaryny gürrüň edip berýär. Ýatdan aýdyp bermek.

Bulardan başga-da, labyzly okaýyşlar, çeper okaýyşlar guramak bolýar.

Öwredilýän zada has dogry düşünmekleri üçin kitaplardaky suratlara syn etmek hem belli bir derejede ähmiýetlidir. Bu teksti diňlemek arkaly kabul etmek bilen suratlaryň arasyndaky baglanyşygy amala aşyryar. Görüş we eşidiş ýady güýje girýär. Şu ýerde terbiýeçiniň bu işi talabalaýyk ýola goýmagy zerur. Çaganyň owadan suratlara üns berip, sözüň çeperligine üns bermezligi mümkin. Bu ýolberilmesiz ýagdaýdyr. Çaganyň diliň çeperçilik serişdeleri arkaly sözüň täsirini kabul edip bilmegini gazanmaly.

§ 5. Goşgulary ýat tutmak

Goşgulary ýat tutdurmak boýunça terbiýeçi öz öňünde birnäçe wezipäni goýýar. Goşga bolan gyzyklanmany oýarmak, mazmunyna dolulygyna we bölekleyin düşünmek, ýatda saklamagy öwretmek, diňleýjileriň öňünde labyzly okap bilmek, poeziýa bolan söýgini terbiýelemek. Şeýle meseleleriň öňde goýulmagy sapagyň gurluşyny we teksti öwrenmegiň esasy tärlerini kesgitleýär.

Çagalarda artykmaç gaýtalamasyz gürrüň edip bermek, surat boýunça gürrüň edilende olara suratyň mazmunyna görä öň hem soň bolup geçýän wakalary, hut öz durmuşyndan täze wakalary janly, yzygiderli we baglanyşykly

özbaşdak gürrüň bermek başamyklary kemala getirilmelidir. Bu başamyklary we endikleri çeper edebiýatsyz amal etmek mümkin däl.

Çagalary çeper edebiýat bilen tanyşdyrmak arkaly olarda edebi eserleri diňlemäge, okamaga bolan islegi, eserleriň oňaýly gahrymanlaryna meňzemek meýli, ondaky gahrymanlara duýgudaşlyk bildirmek, guwanç, buýsanç hem-de söýgi duýgulary terbiýelenýär. Şonuň üçin hem çagalaryň çeper eserler bilen tanyşdyrylmagy zerurdyr.

Şol nukdaýnazardan körpeleri gysgajyk hekaýalary, ertekileri, çaga durmuşyna degişli gürrüňleri diňlemäge höweslendirmeli. Eserde ýüze çykan wakalary yzarlamak, ondaky wakalary begenç, tolgunma, içki şatlygyny ýüze çykarmak arkaly çagada eseriň mazmunyna gyzyklanma döretmek möhümdir.

2 ýaşda çagalara sadaja çeper eserleri başga zada güýmenmän diňlemegi öwretmek, oňa höwes döretmek, gysgajyk goşgulary ýat tutdurmak wajypdyr.

Bu ýaşdaky çagalara ertekileri, Garaşsyzlyk zamanasynyň şahyrlarydyr ýazyjylarynyň eserlerini okap bermek, olaryň mazmunyny düşündirmek arkaly olardaky wakalara duýgudaşlyk bildirmek, begenmek endiklerini kemala getirmek ähmiýetlidir.

3 ýaşly çagalara Türkmenistanyň gözeli tebigatyny, ösümlik we haýwanat dünýäsini wasp edýän sadaja eserleri, goşgulary okap bermek bilen olarda öz Watanyna, onuň tebigatyna, ösümlik we haýwanat dünýäsine bolan gyzyklanma we söýgi döredilmelidir.

Çagalara Watana, Türkmenistanyň Prezidentine, çaga durmuşyna degişli goşgulardan bölekleri labyzly aýtmak öwredilmelidir.

Olar ýönekeýje sanawaçlar, tapmaçalar, matallar bilen tanyşdyrylmalydyr. Goşgy setirleri ýat tutdurylmalydyr.

Gyzykly ertekileri, hekaýalary gürrüň bermek bilen çagalarda eseriň gahrymanlaryna meňzemek meýli, ondaky gaýduwsyzlyk, batyrgaýlyk, edermenlik, rehimdarlyk, mähirlilik ýaly häsiýetlere bolan gowy garayyş emele getirilmelidir, zalımlara, rehimsizlere bolan ýigrenç duýgulary döredilmelidir.

4 ýaşly çagalarda çeper eserleri diňlemäge höwes ösdürilip, eseriň gahrymanlarynyň hereketlerine baha bermek, ondaky gowy gylyk-häsiýeti kesgitlemek, gysgajyk şygrylary täsirli okamak, ýatda saklamak, ertekileriň suratyna seredip gürrüň bermek öwredilip başlanmalydyr.

5-6 yaşly çagalarda çeper edebiyata, halk döredijiligine gyzyklanma döretmek, goşgyny labyzly äheňde aýtmak, çeper eseriň mazmunyny özbaşdak, yzygiderli gürrüň bermek öwredilmelidir.

Çagalara öz ene dilini ýürekden söýmegi, hormatlamagy öwretmek hem möhümdir.

“Böwenjik”, “Aldanan möjek”, “Ýartygulak”, “Akpamyk”, “Tilki we geçi”, “Ejekejan”, “Eşek, horaz we tomzak”, “Möjek we ýedi owlak” ýaly ertekiler çeper edebiyata bolan gyzyklanmany ösdürmek bilen çagalaryň sözleýşiniň hem ösmegine ýardam edýär.

Çagalar baglarynda terbiýe bermegiň hemme usullary çaganyň hemmetaraplaýyn sazlaşykly ösüşini üpjün etmäge gönükdirilendir, şeýle-de özbaşdaklygy, tutanýerliligi, işjeňligi şahsyýete mahsus kemala gelmegine ýardam etmelidir. Bu meseleleriň amala aşmagy üçin dürli terbiýeçilik işlerini kompleksleýin peýdalanmak zerurdyr.

Oýunlar we gyzyklanma çäreleri çagalar bagynda-da, maşgalada-da çaganyň aýrylmaz hemrasydyr. Mekdebe çenli yaşly çagalar dürli oýunlary oýnamagy gowy görýärler: hereketli didaktiki, döredijilikli oýunlar. Terbiýeçi bu oýunlary çaganyň hemmetaraplaýyn sazlaşykly ösüşini üpjün etmekde peýdalanyp biler. Oýunlary, esasan, açyk howada geçirmek peýdalydyr.

Oýunlar, gyzyklanma çäreleri, maşklar çagalaryň hereketleniş işjeňligini ösdürýär. Köpçülikleýin oýunlaryň pedagogik gymmaty çagalaryň biri-birine bolan hoşniýetli, dostlukly gatnaşygyny ýola goýýar. Biri-birinden öwrenmek – bu çaganyň ösüşiniň zerur şertleriniň biridir. Geçirilýän çäreler estetik terbiýäni hem öz içine alýar. Estetiki terbiýe estetiki döredijiligiň ösüşidir. Her bir çaga öz mümkinçiligine görä, her bir estetiki gymmatlygy döredijidir. Jaý gurmak bilen ol arhitektoryk ukybyny, surat çekmek, ýasamak bilen çeper nakgashlyk ukybyny görkezýän bolsa, tans-aýdym bilen meşgul bolup edýän hereketleri – bir söz bilen aýdanynda, çaganyň çeper döredijiligidir. Çaganyň döredijiligine özbaşdak çeper işjeňlik diýip hem düşünmek bolýar. Sapakdan daşary geçirilýän çäreler şol özbaşdak çeper işjeňligiň döremegine ýol açýar.

Şeýle çäreleriň biri-de edebi agşamlary geçirmekdir.

§ 6. Edebi agşamlaryň mazmuny we görnüşleri

Gyzyklanma çäreleri, edebi agşamlar, tebigy şertlerde oýnalýan dürli oýunlar çagalaryň öz ýaşayş ýerine bolan söýgüsini ahlak we estetik duýgularynyň çuňlaşdyrmagyna getirýär, dāp-dessurlarymyza öwrenmegi hem täsir edýär. Edebi çäreler, sazly kompozisiýalar bolup geçýän gyzykly wakalary ajap görkezmek bilen ulularyň alyp baryan işi bilen tanyşdyrýar. Dürli gurjak oýunlaryny geçirmek ahlak terbiýesini bermekde ähmiýeti uludyr.

Edebi çäreler, sazly kompozisiýalar bolup geçýän gyzykly wakalary açyp görkezmek bilen ulularyň alyp baryan işi bilen tanyşdyrýarlar. Dürli temadaky gurjak oýunlary ahlak terbiýesini bermekde ähmiýeti uludyr.

Sazly döredijilikli oýunlar çaganyň hemmetaraplaýyn ösüşinde möhüm ähmiýet bolmak bilen dürli görnüşde alnyp barylýar. Oýunlarda çagalar köpçüligi kemala gelýär, çaganyň şahsyýetiniň hemme tarapynyň ösüşine ýardam edýär.

Pedagogika we psihologiýa ylmy-barlaglary çuňňur döredijilik ukyplarynyň çaganyň ösüşiniň mekdebe çenli döwre düşýändigini görkezýär. Çaganyň haýsy işini alyp görseň-de, goý, ol oýun bolsun, surat çekmek bolsun, zähmet çekmek bolsun şol işleriň hemmesinde çaganyň pikirlenmesi bilen bilelikde hereketiniň arasyndaky täze-täze gatnaşyklaryň bardygyny görýäris. Çaga döredijiligi öýkünmeclige esaslanyp, çaganyň ösüşiniň möhüm faktory bolup hyzmat edýär, şeýle-de döredijilik ukyplarynyň ösmegine getirýär.

Çagalar baglarynda, sagaldyş merkezlerinde beden terbiýesini kämilleşdirmek diňe pedagogik prosesiniň mazmunynyň we usullarynyň hemişe kämilleşdirilip durulmagyna baglydyr.

Çagalar baglarynda günün ikinji ýarymynda, tomus dynç alyş döwründe gyzyklanma çäreleri, gezelençler, oýunlar, aýdym-saz çäreleri, dürli bäsleşikler geçirilýär. Terbiýeçiniň döredijilikli çemeleşmesi, pedagogik-psihologik talaplar esasynda çäreleri alyp barmagy göz önünde tutulýan maksada ýetmäge şert döredýär. Bu işlerde terbiýeçiniň öz hereketleri, sözi bilen çagalaryň ünsüni özüne çekip bilmeginiň hem ähmiýeti uludyr. Ol çagalaryň ünsüni özüne çekmek bilen olarda gyzyklanma, bilisigelijilik ýaly häsiýetleriň kemala gelmegine şert döredýär. Çagalar baglarynda terbiýe bermegini

hemme usullary çaganyň hemmetaraplaýyn sazlaşykly ösüşini üpjün etmeklige gönükdirilendir, şeýle-de şahsyýete mahsus bolan özbaşdaklyk, tutanyerlilik, işjeňlik ýaly häsiýetler kemala gelmelidir. Bu meseleleriň amala aşmagy üçin dürli terbiýeçilik işlerini kompleksleýin peýdalanmak zerurdyr.

Körpe çagalar bilen işleşmekde ownuk zat ýokdur. Oýnawaçlar, gurjaklar, dürli suratlar çagalarda aýratyn bir şatlykly duýgy döredýär. Oýun çaganyň durmuşynda esasy iş bolup durýar, sebäbi işi amal etmek üçin onuň ähli baş duýgusy, ýagny görüş, eşidiş, duýuş, ys alyş, aňmak ýaly duýgulary „hereketde” bolýar. Şeýle ýagdaýda olar sözleri-de, sözleşiş nusgalary-da, söz arkaly berilýän howaýy düşüňjeleri-de tiz we durnukly özleşdirmegi başaýarlar. Çaga irki ýaşlarynda öz duýgularyny doly we anyk beýan edip bilmeýär. Sonuň üçin-de ene-atanyň, terbiýeçiniň, mugallymyň çaganyň ruhy ýagdaýyny ýüzünden okamak ukyby bolmalydyr. Onuň aňly-düşüňjeli, sagdyn bedenli, ruhabelent, mähirli adam bolup ýetişmegi üçin uly alada edilmelidir.

Okuw esbaplary çagalaryň akyl ýetirme ukyplaryny hemmetaraplaýyn ösdürmek üçin möhüm şertleri döretmelidir. Okuw esbaplarynda maglumatlar beýan edilende logiki pikirlenmäniň, deňeşdirmäniň dürli görnüşlerini, aýry-äýry öwrenilenlerden umumy netije çykarmak, delillendirmäniň dürli ýollaryny ulanmak möhümdir. Okuw esbaplarynda berilýän suratlaryň, şekilleriň aýdyň, düşnükli, reňkli, mazmunly bolmagy hökmandyr. Sebäbi olaryň her biriniň ýerine ýetirýän wezipeleri bar.

Çagalar bilen çapakdan daşary geçirilýän çäreler dürli-dürlüligi bilen çaganyň döredijilikli göz önüne getirmesini, hyýalyny, arzuwçylygyny, oýna bolan gyzyklanmany, hyýalynyň obrazlaýyn pikirlenmesini, tebigata söýgini ösdürýär. Terbiýeçiniň pedagogik taktlylygy, medeniýeti, çagalary oýna çekip bilşi, çylşyrymly ýagdaý gabat gelende baş alyp çykyşy, oýna täze öwüşgin çaýyp bilşi her bir geçirilýän çäräniň, isle hereketli oýun bolsun, isle sazly çäreler bolsun, maksadyna ýetmegine ýardam berýär.

§ 7. Çagalar bagynda kitap burçy

Çagalar bagyndaky çagalar, ýagny geljekki okuwçylar köpsanly ertekileri, hekaýalary we goşgulary öwrenýärler. Çagalary diňe kitabyň düzümi bilen tanyşdyrman, eýsem adamzat aňyýetiniň ýeten beýik sepgidi

bolan kitabyň özüne hem üns bermeli. Kitaba hoşniýetli gatnaşygy terbiýelemeklik irki ýaşda başlanýar, uly adamlar çagalar üçin kitaplary ellerine alyp, ony çagajyklara okap bermelidirler.

Kiçijik okyjy hemme zatda ululara öýkünýär. Eger terbiýeçi kitaby açmanka elini ýuwsa, sahypalaryny emäýlyk bilen geçirse, onda çaganyň özi hem kitap gorajy bolýar. Çagajyk kitaby okap bilmese-de, oňa kitaby diňe ulular bilen görmegi rugsat edilmän, eýsem özbaşdak görmeklik hem rugsat edilýär. Çagalar entäk kiçi ýaşda bolsalar hem kitabyň – biziň dostumyzdygyny bilmelidirler. Terbiýeçiniň ilki öwretmeli zady kitaby nähili dogry almaklygy, ony dogry görmekligi we dogry ýerine goýmaklygydyr.

Her toparlarda ýaş aýratynlyklaryna baglylykda – kitap burçy döredilmelidir. Ol kitaplary ýörite witrinalarda, kitap tekçelerde, şkaflarda, ýagny görner ýaly ýerlerde goýmaly ol kitaplary çagalaryň kabul edişlerine golaý bolmalydyr we suratly bolmalydyrlar.

Kitaplaryň düzümi wagty-wagtynda täzelenip durulmalydyr. Sebäbi bu iş täze tematiki pikirde täzelenmegi talap edýär.

Çagalar öz islegleri boyunça kitaphanajykdan kitaplary alyp bilýär we soňra ony alan ýerine goýmalydyr. Uly toparlarda çagalaryň özleri nobatçy bolup durmaly we kiçi toparlarda kitap ýyrtlysa terbiýeçiniň özi çagalaryň önünde ony bejeryär. Uly toparda bolsa terbiýeçi bilen bir hatarda çagalar hem bu iş bilen meşgullanýarlar.

Orta toparlarda çagalar kitabyň daşyna seredip we suratlaryna seredip, hekaýanyň adyny bilýärler.

Orta toparlardan başlap kitaplary, yazyjylar barada gysga mazmunly söhbetdeşlikler geçirilýär. Bu söhbetdeşligiň dowamynda çagalaryň haýsy kitaplary we näme üçin halaýandyklary bilinýär.

Mümkin boldugyça çagalary kitaphanalara gezelenji guramak hem maksadalaýykdyr.

Soraglar:

1. Çagalara okalan teksti düşündirmeklik üçin kömek berýän söz tärlerini aýdyp beriň.
2. Näme üçin çagalara tekstäki duş gelyän ähli nätanyş sözleri birden düşündirip bolanok?
3. Okuw esbaplarynyň ähmiýeti nämeden ybarat?

4. Çagalar bagynyň her toparynda kitap burçuny döretmeklik näme üçin zerur?
5. Çagalarda kitaba söýgi döretmek üçin nähili işler alnyp barylýar?

§ 8. Diafilmler, slaýdlar

Çagalara ön tanyş bolan terbiýeçiniň okap beren ertekileri, hekaýalary diafilimde görkezilýär. Diafilmleriň suratlary erteki gahrymanlarynyň keşplerini synlamaga mümkinçilik döredýär.

Diafilm bilen suratly kitaplaryň arasynda meňzeşlikler bar bolsa-da, hersiniň öz aýratynlygy bar.

Eger diafilmdäki suratlara diňe bir terbiýeçiniň ses bermegi bilen çäklenmän, eýsem alyp baryjynyň sesini ses ýazyja ýazyp peýdalanylsa, tehniki serişdeleriň üsti bilen ene dilini öwretmek bolýar. Çagalar terbiýeçiniň görkezýän diafilmlerinden göwnühoş bolýar. Emma belli bolşy ýaly, okuw serişdeleri köp ulanylsa, onda ol öz täsirini ýitirýär.

Ynha, bu gün bolsa bilim ulgamynda iň ýokary tehnologiýalar—multimediýa tehnologiýalary peýda boldy. Täze galkynyş eýýamynyň dürli tehnologiýalar bilen üpjün edilen mekdepleridir çagalar baglary okatmagyň we terbiýe bermegiň usullarynyň has hem kämil görnüşlerini peýdalanmaga mümkinçilik berdi.

Bilim ulgamyna multimediýa tehnologiýalarynyň ornaşdyrylmagy özüniň netijeli taraplaryny görkezip ugrady. Tejribelerden görşümüz ýaly, tehnologiýalar bilim ulgamynda maglumatlary düşündirmekde, öwretmekde täze-täze mümkinçilikleri açyp görkezýär. Multimediýa tehnologiýalary dürli görnüşdäki maglumatlary görkezmäge mümkinçilik berýär we sapagyň gidişiniň has netijeli bolmagyny üpjün edýär. Bu ýagdaýda sapagyň gurluşy üýtgemeyär, gaýta mazmuny güýçlenýär, öwredilýän düşüňjaniň bilim berijiligi, terbieleýjiligi, ösdürijiligi ýokarlanýar. Şeýlelikde, okatmagyň netijeli tarapy ýüze çykýar. Mekdebe çenli çagalar edaralarynda-da, başlangyç synplarda-da maglumatlary öwretmekde tehnologiýalaryň ulanylmagynyň uly ähmiýeti bar. Tejribeler her bir sapakda kompyuterden, interaktiw tagtalardan peýdalanylmagynyň berilýän maglumatlaryň özleşdirilişiniň has netijeli bolýandygyny görkezýär.

Kompýuterde, interaktiw tagtalarda reňkleriň, sesiň, çyzgylaryň, hereketleriň peýdalanylmagy bilen dürli görnüşleriň şekillendirilmegi, erteki gahrymanlarynyň hereketleri çagany özüne çekýär, öwredilýän maglumata ünsi gönügýär. Çaga dünýäsi oýny talap edýär. Şu nukdaýnazardan, kompýuterde, interaktiw tagtada berilýän ýumuşlaryň oýun görnüşinde bolmagy has hem özüne çekijidir. Bu ýerde bize halk döredijiligimiz örän ýakyn kömekçi bolup durýar.

Taýýarlanylýan slaydlarda suratlaryň körpelere tanyş bolan ýagdaýlardan (multfilmlerden, ertekilerden, daş-töwerekde görýän wakalaryndan) alynmagy, ol ýerde goşgularyň, sanawaçlaryň berilmegi çagalarda has hem gyzyklanma döretmek bilen sözleşýiniň ösmegine ýardam edýär. Şeýle-de, alynýan suratlar sorag-jogap alyşmagy, dersara baglanyşygy saklamagy has-da talabalaýyk ýola goýmagy göz önünde tutýar. Tapmaçalar, sanawaçlar arkaly oýun görnüşinde berlen suratly ýumuşlary ýerine ýetirtmek çagalaryň oýlanyşykly pikirlenmek, döredijilikli çemeleşmek endiklerini kemala getirýär. Mugallym ýa-da terbiýeçi ilki bilen kompýuterde Power Point programmasy arkaly prezentasiýa taýýarlaýar. Gerekli ýerinde ses berýär. Suratlaryň herekete girmegi, seslenmegi çaga üçin gyzykly bolup, berilýän matematiki maglumatlary has çuňňur özleşdirmegine ýardam edýär.

Barlaglardan görnüşine görä, multimedîýa tehnologiýalary arkaly maglumatlar öwredilende şeýle netijeleri, ýagny:

- çaganyň reňkleri, ululyklary, görnüşleri aňsat özleşdirýändigini;
- sanlara we köplük düşüňjesine çuňňur düşüňýändigini, giňişlikde ugur kesgitlemegi başarylanlygyny;
- yadynyň we ünsüniň işjeňleşýändigini;
- barmaklarynyň ownuk hereketleriniň, göz hereketleriniň kämilleşýändigini;
- maksada okgunlylyk, dykgatlylyk, göz önüne getirme we döredijilik başarnyklarynyň ösýändigini görmek bolýar.

Aslynda halk pedagogikasyna ser salanymyzda, geçmişde terbiýäniň dürli görnüşleriniň berlendigine, akyl terbiýesinde dürli usullaryň ulanylandygyna göz ýetirmek bolýar. Ata-babalarymyz dürli soraglary bermek bilen çagalaryň daş-töweregi özbaşdak synlamaklaryna, tebigatdaky meňzeş we tapawutly zatlary seljerip bilmeklerine mümkinçilik döredipdirler.

Düşündürmek, gürrüň, sorag-jogap usullaryny ulanypdyrlar. Öwrenen düşünjelerini gaýtalamak, berkitmek maksady bilen türgenleşdirmek usulyny ulanypdyrlar. Çagalaryň matematiki pikirlenişini ösdürmekde ýaş aýratynlygyna laýyklykda hödürlenýän gyzykly ýumuşlar, meseleler halk döredijiliginde uly orun tutupdyr. Bu ýerde çaganyň bilimini barlamak, synamak usuly orta çykypdyr.

Akyl terbiýesinde çaganyň ýatkeşligini, pikirlenişini, ünsüni, göz önüne getirmek ukbyny ösdürmekde dürli-dürli serişdeleri hem ulanypdyrlar. Bu işde halk döredijiligimiziň eserleriniň uily ähmiýetiniň bolandygyny bellemelidir. Şu ýerde arifmetiki düşünjeleri öz içine alyan şeýle sanawajy mysal getirýäris: “Bir tigr, iki sygyr, üç üzüm, dört düzü, baş pişik, alty aşyk, ýedi eşik, sekiz sebet, dokuz böwet, on don, ýene kân, öwren oğlan ýekân-ýekân”. Bu sanawajy aýtmagy öwrenmek bilen çagalar atlary, sanlary, 10-a çenli sanamagy, olaryň düzümini özleşdiripdirler, sanawajy ýat tutmak bilen olaryň hem pikirleniş, hem ýatkeşligi, hem sözleşýşi ösüpdir, aýdyp bilmeýän seslerini, sözlerini aýtmagy öwrenipdirler, bir söz bilen aýdanymyzda dilleri “ýenijilipdir”. Çagalary akyl taýdan terbiýelemekde matallaryň uly ähmiýeti bolupdyr. Matalyň jogabyny bilmek üçin çagada pikirleniş ukbynyň, ýatkeşliginiň, ýiti synçylygynyň bolmagy zerur. Munuň üçin “Atasy üç ýaşynda, ogly bazara gider”, “Boýy bir garyş, sakgaly iki garyş”, Dört okaram hap-da hap, birin aç-da, birin ýap” diýen ýaly matallar aýdylyp, pikirlenmek arkaly ösümlükler, pasyllar bilen tanyşdyrylypdyr, san düşünjeleri kämilleşdirilipdir. Akyl terbiýesinde ertekiler hem uly ähmiýete eýe bolupdyr. Bilim-terbiýeçilik bile baglanyşykly işlerimizi milli köklerimizden gaýdyan asyly döň-deşurlarymyz esasynda alyp barmagymyz bilimiň netijeliliginiň has-da ýokarlanmagyna, ösüp gelyän ýaş nesliň ruhy taýdan sagdyn, beden taýdan berk, intellektual taýdan ösen çagalar bolup ýetişmegine ýardam edýär.

Türkmenlerde bag ekmek, köpri gurmak sogap, parz işleriň biri hasaplanypdyr. Milliligimiziň şu aýratynlygy hem körpeler bilen sapak geçilende peýdalanylýar. Şu ýerde interaktiv tagtada slaydlar arkaly berilýän “Böwenjigiň bagy” atly oýun görnüşli ýumşy mysal getirmek bolar. Oýnuň gidişi şeýle suratlandyrylýar: “Böwenjik bagynyň içinde aýdym aýdyp, eken agaçlaryna ideg edip, bagbançylyk edip ýörkâ gulagyna garganyň sesi

eşidilýär. Ol “Muny ýene ýuwdup goýbersemmikäm. Aý, ýok-la, gowusy onuň bilen dost bolayyn” diýip pikirlenýär. Eýlesine-beýlesine garanýar. Emma garga görünmeýär. Geliň, çagalar, üns bereliň-de, agaçlary sanalyň, san yzygiderliligi boýunça her agajy çyzyk çyzyp birleşdireliň we garganyň haýsy ýa-da näçenji agaçada oturandygyny bileliň. Şeýle etsek, hem Böwenjige hem-de garga kömek etdigimiz bolar”. Çagalar bilen bu ýumuş esasynda sorag-jogap alşylýar hem-de birek-birege kömek etmek ýaly ahlak terbiýesi berilýär, kompýuteriň „syçanjygyny” işletmek bilen barmaklarynyň ownuk hereketi işe girişýär. Aslynda halk pedagogikasynda hem ýaş nesle ahlak terbiýesini bermekde halkymyzyň iň gowy döp-dessurlary uly orun tutupdyr. Birek-birege mylakatlylyk, kömek etmek, goldamak, agzybirlik, ylalaşyklylyk ýaly häsiýetler ýaş nesliň aňyna ýetirilip, köpçülikde olaryň özüni alyp barmagynyň ölçegi bolup hyzmat edipdir. Böwenjikden başga Akpamyk, Yartygulak, daşary ýurt erterkileriniň gahrymanlary Buratino, Karlson, Gyzył Şyrdajyk ýaly çagalaryň söýýän erteki gahrymanlary slaydlarda öz ornuny tapýar.

Ertekiler mazmuny, formasy boýunça-da çagalara ýakyn bolup, diňe baglanyşykly sözleşşi ösdürmek bilen çäklenmän, eýsem çaganyň ünsüni, ýadyny, göz önüne getirmesini, logiki pikirlenmesini hem ösdürýär. Ertekilerdäki gahrymanlaryň obrazy çagalara täsir etmek bilen olaryň ýadynda ömürlük galýar, dürli häsiýetli gahrymanlaryň hereketleri olarda dogry dünýägarayşyň kemala gelmegine, durmuş ýagdaýlaryny, wakalary, obrazlary deňeşdirip bilmegine, pikirlenmesiniň, ýadynyň ösmegine ýardam edýär. Bu oyun görnüşli slaydlar matematika sapagy arkaly çaganyň sözleşşini türkmen edebi diliniň talaplaryna görä kemala getirmegi, kämilleşdirmegi, sözleriň täsirçiliginiň ösdürilmegini göz önünde tutýar, şol oyunlary beýan etmek üçin berilýän maglumatlaryň çeper beýan edilmegi daş-töweregiň gözelligine, zähmete söýgini ösdürýär. Erteki gahrymanlary çaganyň gyzyklanmasyny has-da artdyrýar. Bu oyunlary dürli görnüşde guramak bolýar. Akpamygyň gatnaşmagynda hem test görnüşli dürli-dürli ýumuşlary taýýarlamak bolýar. Bu her bir terbiýeçiniň, mugallymyň öz döredijilik ukybyna, döredijilikli çemeleşmesine hem bagly bolup durýar. Şeýle görnüşde interaktiw usulda sapak geçmegi dogry guramak bilen toplumlaýyn bilim beriş usulyny öz güýjünde işe girizip bolýar. Bu çagany akyly, duýgy, beden, ahlak, ruhy taýdan

terbiýelemekdir, bilim bermekdir. Çaganyň kiçi ýaş döwründe onuň begenjini, tolgunmasyny, içki şatlygyny ýüze çykaryp biljek eserleriň saýlanylyp alynmagy, hekaýalaryň, goşgularyň, sanawaçlaryň, matallaryň, ýaňyltmaçlaryň täsirli aýdylyp berilmegi aýdylýan zadyň mazmunyna, ýagny sözün güýjüne söýgi döredýär, öwredilýän zadyň gözelligine, mukaddesligine her bir ders arkaly söýgi döretmek bolsa möhümdir. Çaganyň hemmetaraplaýyn sazlaşykly ösüşiniň, mekdebe taýýarlamagyň esasy meseleleriniň biri sözleşjiniň ösen bolmagydyr. Kompýuterde işlemek çaganyň el barmaklarynyň hereketlerini barha kämilleşdirýär we sözleşjiniň, şeýle-de çaganyň ýadynyň, ünsüniň, döredijilikli hyýalynyň we pikirlenmesiniň işjeň ösmegine hem ýardam berýär.

VIII BÖLÜM

ÇAGALAR BAGYNDA SÖZLEÝŞI ÖSDÜRMEK IŞLERINIŇ MEÝILNAMALAŞDYRYLYŞY

Terbiýeçiniň çaganyň sözleşiş dilini ösdürmek boýunça alyp baryan işi köpdürli bolup, uly zähmeti we jogapkärçiligi talap edýär. Çaganyň dogry kämilleşen sözleşşi onuň mekdepde gowy okamagynyň esasy sebäpleriniň biridir. Şonuň üçin-de terbiýeçiniň bu ugurda alyp baryan işi oňat meýilnamalaşdyrylan bolmalydyr. Terbiýeçiniň meýilnamasy çagalaryň sözleşşini ösdürmegiň mazmunyny, usullaryny we sözleşşi kämilleşdirmek işiniň wagtyny kesgitleýär.

Meýilnama topardaky çagalaryň sözleşiş diliniň aýratynlygyny göz önünde tutmak bilen ýörite maksatnama esasynda düzülýär.

Terbiýeçiniň işi meýilleşdirmekde ulanyan iş kagyzlarynyň biri- çagalar bagynyň ýyllyk meýilnamasy. Onda bütin okuw ýyly üçin meýilleşdirilen okuw-terbiýeçilik işleri beýan edilen, önde goýlan wezipeler görkezilen.

Äýlyk meýilnamasy bütin aýyň dowamynda meýilleşdirilen sapaklaryň we işleriň meýilnamasy.

Hepdelik sapaklaryň meýilnamasynda gündelik geçiljek sapaklaryň ýazgysy beýan edilýär.

Ýyllyk meýilnamasynyň ilkinji nusgasy çagalar bagynyň ýolbaşçy guramalary, käredeşler arkalaşygy, çagalar bagynyň hemme işgärleriniň

teklifleri, şeýle-de Baş bilim müdirliginiň öňde goýan wezipeleri esasynda düzülýär. Çagalar bagynyň terbiýeçileriniň hemmesi aýyk sapaklarda çykyş etmekligi göz önünde tutmak bilen tassyklanan ýyllyk meýilnamadan wajyp ýerlerini bellik edip alyrlar. Muňa olar önünden taýýarlanylrlar. Gerekli edebiýatlary, gazet, žurnallary alyp işleýärler. Terbiýeçi ýyllyk meýilnama bilen tanşanda hemme ugurlar boýunça gerek bolan esbaplary (sapaklaryň temasyňa laýyklykda görkezme esbaplar) taýýarlaýar. Köplenç, çagalar baglarynda paýlama esbaplaryň azlyk edýändigini sebäpli, şolara üns bermeli.

Eger terbiýeçi şu çagalar bagyna täze işe gelen bolsa, onda ol diňe bir şu ýylyňky däl-de, eýsem geçen ýylyň ýyllyk meýilnamasy, mugallym-terbiýeçilik beýanlary bilen tanşyp, depderine (bilimini kämilleşdiriş depderi) özüne degerli bellikler etse has-da gowy bolar. Çagalar bagynyň usulçy terbiýeçisi ýa-da müdiri täze gelen terbiýeçä ýylyň dowamynda sapaklara gatnaşmagyna (esasan hem, sözleşiş ösdürmek sapagyna), çagalar bagynyň iş usuly bilen tanyşmagyna, öz bilimini kämilleşdirer ýaly belli bir temany saýlamagyna kömek bermelidir.

Çagalaryň sözleşişini ösdürmek işi boýunça takyk işler aýlyk meýilnamasynda görkezilmelidir. Çagalaryň sözleşişini ösdürmek işi boýunça meýilleşdirilen işleri günün şu pursatlarynda ýerine ýetirilýändigini görkezilýär:

- 1) irki sagatlarda;
- 2) sapak pursatynda;
- 3) irki gezelençde;
- 4) günün II ýarymynda;
- 5) II gezelençde;
- 6) agşamky geçirilýän oyunlarda.

Aýlyk we gündeki hepdelik iş meýilnamalarynda umumy hem-de aýratynlykdaky talaplar bardyr. Bu meýilnamalaryň esasy aýratynlygy işi çaganyň ýaş aýratynlygyna görä alyp barmagyň usulyndadyr (sapagyň sany we dowamlylygy, bilim bermekligiň usullary we ş.m).

Esasy talap sözleşiş ösdürmek sapagynyň yzygiderligini üzmän alnyp barylmagydyr. Sözleşiş ösdürmek sapagyň wezipelerini gysga wagtyň içinde öwrenip bolmaýar, ony yzygiderli öwrenip amala aşyrmaly. Terbiýeçi her hepdeniň dowamynda sapak döwri hemme çagalar bilen sözleşiş ösdürmegiň wezipelerini çözmelidir.

Terbiyeçi sözleşşi ösdürmek boýunça sapaklary (hepdelik) taýýarlarda sapagyň mazmunyna, sözleşşi ösdürmek boýunça esasy wezipeleriň alynmagyna üns bermelidir.

Sözleşşi ösdürmek sapagynyň mazmunyna diňe bir sözleşşi dili (sözlügi, ses aýdyşy, grammatika) üstünde işlemeklik degişli bolman, eýsem beýleki okuw-terbiyeçilik wezipeleri (umumlaşdyrmak, derňemek, şeýle-de synçylygyny, bilisigeljiligini kämilleşdirmek) hem degişlidir.

Sözleşşi ösdürmek sapagy boýunça şol bir wezipäni bir sapakda däl-de, birnäçe sapakda meýilleşdirip bolarmy? Bolar. Ol topardaky çagalaryň sözleşşi ösdürmek sapagy boýunça umumy bilim derejesine baglydyr. Eger olaryň sözleşşinde grammatiki ýalňyşlyklar köp bolsa, onda her hepdede bir däl-de, 2-3 gezek düzediş işlerini, eger-de hekaýa gürrüň etmekde kynçylyk çekseler, onda hepdede bir däl-de, iki gezek gürrüň etmekligi ýola goýmaly.

Uly we mekdebe taýýarlaýyş toparlarynda sapaklar meýilleşdirilende sözleşşi ösdürmek 1-nji goýulýar (sözleşşi ösdürmek kyn sapak bolany sebäpli). Terbiyeçi çagalaryň günün dowamyndaky hereketiniň ýeterlik derejede bolmagyny göz önünde tutmak bilen gezelenji we hereketli oýunlary bir günde meýilleşdirmeli dälär.

Terbiyeçileriň meýilnamalaşdyrmakda goýberýän ýalňyşlyklary:

1. Sapagyň adyny takyk ýazmaýarlar.

“Horaz bilen tanyşdyrmak” diýip ýazýarlar. Janly horazyň özi bilenmi ýa-da surat, oýnawaç horazy synlamakmy ýa-da horaz hakynda gürrüň etmekmi – näbelli bolup durýar. Tanyşdyrmaklygyň usuly hem görkezilmelidir.

2. “Surat boýunça sapak” – birinjide suratyň näme maksat bilen (söz baýlygyny kämilleşdirmek üçin synlamaklyk ýa-da monolog sözleşşi üçin sypatlandyrmak) peýdalanyljagy, ikinji ýazgyda bolsa çaga gürrüňiniň görmüş (sypatlandyрма ýa-da döredijilikli hekaýa düzmelimi) näbelli bolýar.

3. Öňde goýulýan okuw maksatlary dogry, doly, aýdyň berilmeýär. Köplenç, terbiyeçilik maksatlar görkezilmeýär.

4. Ulanylýan görkezme esbaplar talabalaýyk görkezilmeýär. Sapak üçin niýetlenen suratlar toplumy, suratlaryň we çeper edebiýatlaryň awtorlary görkezilmeýär.

Çagalaryň sözleşşini ösdürmek diňe sapagyň üsti bilen däl-de, eýsem, sapakdan daşary hem alnyp barylýar. Sapakdan daşary sözleşşi ösdürmek maksatnamadaky esasy wezipeler, şeýle-de önünden göz önünde tutulan sapaklaryň görnüşi (köpçülikleýin, toparlaýyn, aýratynlykda) esasynda meýilleşdirilýär.

Köpçülikleýin sapaklar toparyň ähli çagalaryny öz içine alýar (gezelenç döwri synlamak, hereketli oyunlar, çagalaryň döredijiligini ýa-da tomaşalary synlamak).

Beýleki işler toparlaýyn geçirilýär (toparlary gezekleşdirmek bilen). Çagalar bilen ýekelikdäki işler hem göz önüne tutulmalydyr (goşgy, matal ýatlamak we ş.m.).

Günüň dowamynda geçirilmeli işiň görnüşini (köpçülikleýin, toparlaýyn, ýekelikde) terbiýeçiniň özi kesgitlemeli.

Tema boýunça soraglar we ýumuşlar:

- 1) Ýyllyk (aýlyk) meýilnamasy näme esasynda düzülýär?
- 2) Terbiýeçiniň sözleşşi ösdürmek boýunça düzýän meýilnamasynyň görnüşlerini aýdyň.
- 3) Terbiýeçiniň meýilnamalaşdyrmakda goýberýän ýalňyşlyklary haýsylar?

IX BÖLÜM ÇAGALARY SOWAT ÖWRENMÄGE TAÝÝARLAMAGYŇ USULY

Çaga ilkinji gezek mekdebe 1-nji synpa gelýär we şol günden başlap, onuň gün tertibi üýtgeýär, iş häsiýeti, hatda durmuş şertleri-de özgerýär. Ol täze bir adam – mugallym, deň-duşlary bilen tanyşlyk açmaly bolýar, olaryň aýdanlaryny eşitmegi, diňlemegi başarmaly, galamy dogry tutup, ony depdere talabalaýyk ýöretmegi oňarmaly, täze gün tertibine, täze adamlara, okuwçylara öwrenişmeli bolýar. Çaga eşitmegi, diňlemegi başarmasa, galam tutmagy oňarmasa, sesleri, sözleri dogry kabul edip aýdyp bilmez, harplary, sözleri dogry ýazmagy başarmaz, sözleşşi-de pes bolar, okamagy we sanamagy hem oňarmaz. Bu ýagdaý çagany göwnüçök-günlige, sussupeslige

elter. Şeýle näsazlyklaryň önüni almak üçin çagany eýýäm çagalar bagyndan oňat taýýarlykly goýbermelidir.

Çagalar baglarynda çagalary mekdebe taýýarlamak boýunça köp işler alnyp barylýar. Şolaryň biri-de çagalara sowat öwretmekdir.

Çagalar bagynyň terbiýeçileriniň esasy borjy, çagalary sowat öwrenmeklige talaba görä yzygiderli taýýarlamakdyr. Çagalar sowat öwrenmeklige gowy taýýarlanylsa, onda olar sowat öwrenmekligi çalt özleşdirýärler.

Sowat sapagynda öňde goýulýan esasy wezipeler:

– çaganyň gözünü we elini harp bölekleriniň hem-de harplaryň ýazylyşyna öwrenişdirmek;

– çaganyň eşidiş ukybyny ösdürmek;

– çaga sesleri aýdyň, dogry aýtmagy öwretmek;

– çaganyň söz baýlygyny artdyrmak;

– basmaça harplary okamagy we ýazmagy öwretmek;

– çagada kitap bilen gyzyklanmak we ony okamak islegini oýarmak ýaly talaplar berjay edilyär.

Ýazuwy öwrenmek bilen çagalar:

– elini yzygiderli ýazmaga taýýarlamagy, ýazuwyň sadaja endiklerini emele getirmegi;

– barmaklaryny hereketlendirmegi üçin ýörite maşklary ýerine ýetirmegi;

– dürli şekilli (tolkunly, ýaý görnüşli, tegelek, süýnmek ýaly) çyzgylary çyzmagy;

– şekilleriň, şol sanda harp şekilleriniň üstünden galam ýöretmegi;

– ýazuw işini üstünlikli amal etmek üçin barmak hereketlerini ösdürmäge degişli maşklary ýerine ýetirmegi;

– nusga boýunça basma harplaryň we sözleriň şekilini ýazmagy başarmalydyrlar.

Okamagy öwretmek birinji synpda bolşy ýaly üç basgançakdan, ýagny taýýarlyk döwründen, harplyk döwründen we harplykdan soňky döwürden durýar.

Çaga ilkinji gezek okamagy öwretmegiň düýbünde sesleri seljermegiň usuly ýatyr. Okamagy öwretmäge taýýarlyk çagalaryň sözleşinde sesleri aýyl-saýyl etmek başarnygyny döretmekden ybaratdyr. Bu bolsa çagalara

geljekde ene dilini özleşdirmäge we okamagy üstünlikli öwrenmäge ýardam edýär.

Sesleri dogry aýtdyrmakda gep agzalaryny sese taýýarlamak, eşidiş ünsüligini ösdürmeklik uly ähmiýete eýedir.

Olar öwrediji oýunlar arkaly “ses, harp, bogun, söz, sözlem” düşünjeleri ele alýarlar.

“Taýýarlyk döwrüniň esasy wezipeleri:

– duýgy organlaryna daýanyp eşitmek, görmek, aýtmak, hereket etmek başarnyklaryny ulanmakdan;

– öwrenilýän sesi, harpy belli bir zat bilen baglanyşdyrmakdan;

– gürrüň, gepleşik, baglanyşykly sözleşiş arkaly çaganyň sözleşiş dilini ösdürmekden;

– suratlar boýunça berlen sözler bilen sözlemeler düzmegi öwretmekden;

– çaga sözlemlerdäki sözleri tapawutlandyrmagy, olaryň sanyny aýtmagy öwretmekden;

– **Bu kim? Bu näme? Ol näme edýär? Ol nähili?** ýaly soraglara jogap berýän sözleri tapmagy öwretmekden;

– sözleri bogunlara bölmegi öwretmekden;

– sözüň, bognuň içinden belli bir sesi tapawutlandyrmagy, şol bir sesin sözde (başda, ortada, ahýrynda) gelyän ornuny kesgitlemegi öwretmekden;

– çaga çekimli-çekimsiz, açyk-dymyk, uzyn-gysga sesleri tapawutlandyrmagy öwretmekden;

– çagalary käbir harplaryň şekilleri bilen tanyşdyrmak, käbir harplaryň bolsa böleklerini öwretmekden ybaratdyr.

Harplyk döwri. Bu döwür in çylşyrymly döwürdir.

Çagalar ses bilen tanşandan soň olary harp bilen tanyşdyrmak bolar. Çaga öwrenilýän sesi beýleki seslerden aýyl-saýyl etmegi, onuň sözdäki ornuny kesgitlemegi, onuň uzynlygyny-gysgalygyny, dymyklygyny-açyklygyny tapawutlandyrmagy öwrenenlerinden soň degişli harp bilen tanyşdyrylýar. Bu iş çaga geljekde şol sesi aňladýan harpy we degişli sözi okamakda we ýazmakda ýardam berer.

Harp öwredilende:

– aňsatdan çylşyrymlaşdyrmaly, ýagny haýsy harplaryň şekilini ýasamak (basmaça ýazmak) aňsat bolsa, şondan başlamaly;

– elipbiýiň birinji harpyndan başlamaly we onuň sözde tutýan ornuny düşündirmeli, soň şol harpyň aňladýan sesi bar bolan birnäçe sözleri mysal getirmeli;

– bir, iki, üç harp öwredilenden soň, olaryň kömegi bilen söz düzüp bolýar, bu bolsa okamak, sesleriň-harplaryň birigip bogun, olaryň hem öz gezeginde birigişip, söz ýasadyklaryny düşündirmek mümkinçiliginden peýdalanmaly (ak, kak, ka-ka...);

– harplary oýunlar arkaly öwretmeli;

– öwrenilen harplaryň özleşdirilişini barlap durmaly (mysal üçin, gazet-žurnallaryň iri harplar bilen ýazylan sözbaşylaryndan tanyş harplary görkezmek we okamak ýa-da şol harplaryň nämä meňzeşdigini aýtmak: **Ç**-oraga, **H**-hiňňildige, **T** harpy çekije meňzeş we ş.m.). Harp öwredilende aşakdakylar ýaly ýumuşlary tabşyrmak ähmiýetli bolar:

– bu harp daş-töwerekdäki haýsy zada meňzeýär?

– bu harpy otluçöpüň, taýajyklaryň, simjagazlaryň kömegi bilen ýasaň;

– bu harpy barmajyklaryňyz bilen howada şekillendirin;

– bu harpy çägede ýazyň;

– bu harpy harplar bukjasyndan tanap saýlaň;

– bu harpyň şekilini nokatlaryň üstünden galam ýöretmek bilen ýazyň;

– bu harpy indi özbaşdak ýazyň...

Bu döwürde çagalar eýýäm bogunlap okamagy öwrenýärler. Okamaga taýýarlyk döwründe çagalar käbir harplar bilen tanşan bolsalar, indi olar ähli harplary özleşdirmelidirler.

Okamak öwredilende sesdir harp gatnaşyklaryna we sözleşme meselesine üns bermek bilen söz düzümini, sözlem gurluşyny hem-de ýazuwy özleşdirmäge taýýarlanylýar, manydaş many taýdan garşydaş, sesdeş, köpmanyly sözler bilen tanyşdyrylýar.

Okatmak belli bir yzygiderlilikde alnyp barylýar: çaga ilki diliň gurluşy, ýazuwy bilen tanyşdyrylyp, soň harplar we olaryň okalyşy öwredilýär. Okatmagyň esasy maksady çaganyň dile aňly-düşünjeli garaýşyny öwretmekdir.

Okamak öwredilende harplaryň ýazmasy we aýtmasy aňsatlygy ýa çylşyrymlylygy, olardan söz ýasamak mümkinçiliginiň barlygy ýa-da ýoklugy göz önünde tutulýar.

Bogny seljermek işinde-de belli bir yzygiderlilik saklanylyar: ilki bir bogunly, iki bogunly sözler öwredilip, ýuwaş-ýuwaşdan köp bogunly sözlere geçilýär.

Harplykdan soňky döwür. Harplar, sözler we olara degişli sözlemler öwredilenden soň, çaga gysgajyk hekayalary, goşgulary, ertekileri okamagy öwretmek göz önünde tutulýar. Çagalara teklip edilyän kitapçalar oňat suratly bolmalydyr we eserlere çaganyň gyzyklanmasyny döretmek maksady bilen, terbiyeçi olaryň mazmunyny çeper gürrüň bermelidir ýa-da olary labyzly okamalydyr, gerek ýerinde çagalar bilen bilelikde okamalydyr.

Okamagy öwretmek çaganyň durmuş tejribesine, onuň şahsyna, kitaba bolan garaýşyna, özbaşdaklygyna, özüne bolan ynamyna, pikirleniş we duýgy tejribesine, sözleýiş diliniň ösüş derejesine, ata-enelerdir mugallymlara garaýşyna baglydyr. Bularyň barysy çaganyň beden, akyly, erk we durmuş tejribesi taýdan ösüşiniň netijesidir.

Okamak ýöne bir harplardan söz, sözlerden sözlem düzmek dälidir. Okalyan tekstiň mazmunyna düşünmek hem möhüm işdir. Çaganyň okamak döwrüne çenli näçe durmuş tejribesi baý bolsa, şonça-da onuň okalyan sözleriniň manysy ona ýakyn hem düşnükli bolar.

Okamaga gezek gelende ata-enäniň täsiri uludyr. Olar:

- kitap, gazet, žurnal okamak bilen öz çagalaryna görelde bolmalydyrlar;
- çagalaryna dürli kitaplary okap bermelidirler;
- okalan eser barada çagalary bilen yzygider gürlleşmelidirler, pikir alyşmalydyrlar;
- çagalarynyň sözleýiş dilini ösdürmek üçin häli-şindi söhbetdeş bolmalydyrlar.

Okamak çaganyň sowatlylygynyň binyadydyr.

§ 1. Çagalara sesler barada düşünje bermek

Mekdebe taýýarlaýyş toparynda sowat öwretmek sapagy boýunça çagalary sözün ses gurluşy bilen tanyşdyrmak esasy wezipeleriň biridir. Uly ýaşly toparlardaky çagalarda hem sözün ses gurluşy barada ilkinji düşüňjeleri bolmalydyr, sebäbi sözün ses boýunça derňewini öwretmegiň öz yzygiderliligi

bozulmalı dăldir. Sözi ses boýunça derňemeklik sesiň sözdăki ornuny, gurluşyny kesgitlemegi öz içine alýar. Sözdăki sesler bilen çagalar eýýäm orta toparda goşgularyň, ýomaklaryň üsti bilen tanyşýarlar.

Sözleşi ösdürmek sapagynda çagalar sözleriň ses boýunça aýdylyş tertibini (çalt, haýal, uzyn, gysga, gaty, ýuwaş) öwrenýärler. Bu hem çagalara ses boýunça sözleri derňemäge yardım edýär.

Ilki bilen çagalara ses barada düşünje bermeli. Bir predmet bilen stolň üstüne ursak ses eşidilýär, saz guralyndan hem ses çykýar. Biz gepleýäris, ol birnäçe seslerden ybaratdyr. Biz şol sesleri ýörite belgiler bilen belleýäris. Meselem, “at” diýen sözi aýtsak “a” hem-de “t” sesleri eşidilýär. “o” hem-de “t” diýen seslerden “ot” diýen söz emele gelýär. Eger-de biz şol sesleriň birini uzyn aýtsak, onda başga söz eşidilýär.

Meselem, “ot” şu sözleriň ilkinji seslerini üýtgedip aýtsak, sözler hem üýtgeýär. Çagalar bilen kyn bolmadyk sözleriň sesleri öwredilýär.

Şeýle-de çekimli-çekimsiz sesler barada çagalara ýönekeý sada dilde düşündirilmelidir, ýagny çekimli sesleri çekip bolýandygy, olary aýdanymyzda öýkenden gelyän howanyň päselsiz geçýändigini, onuň tersine çekimsiz sesleri aýdanymyzda howanyň arkaýyn çykmagyna diliň, dodagyň päsge berýändigini hem düşündirmeli. Çekimli sesleri gyzyly belgiler, çekimsiz sesleri gök belgiler bilen belgilese bolýar. “Kim ünsli?” oýnunda terbiýeçi çekimli-çekimsiz sesleri gezekli-gezegine aýdýar, çagalar çekimli ses eşidenlerinde gyzyly, çekimsiz sesi eşidenlerinde bolsa gök belgini görkezýärler.

§ 2. Çagalary bogun bilen tanyş etmek

Çagalar sözleriň bogunlardan durýandygy barada ilkinji düşüňjani terbiýeçiniň sözleri bogna bölüp aýdyşyny eşitmek arkaly hem alýar. Ilki bilen çagalardan terbiýeçiniňki ýaly edip sözi böleklere bölüp aýtmagy soramaly. Başda “bogun” sözüne derek “sözüň bölegi” ulanylýar.

Haçan-da olar bogunlary derňap başlanlarynda, “bogun” diýen adalga ulanylýar, sözüň bir bölegine bogun diýilýändigini, sözleriň bogunlardan durýandygy barada aýtmaly.

Çagalara bogunlary öwretmegiň tejribecilik usuly eňegimize elimizi degrip sözleri aýtmaklygymyzydyr. Sözde näçe bogun bolsa, eňegimiz elimizi şonça-da aşak iterýär.

Meselem: ki-tap,
                          al-ma,
                          pag-ta.

(eňegimiz elimize 2 gezek degýär)

“Gül, bal, gol, al, göz” ýaly sözler bir bogundan,

“ruç-ka, ga-lam, dep-der” ýaly sözler iki bogundan,

“oý-na-waç, gar-la-waç” ýaly sözler üç bogundan ybaratdyr.

Çagalara sözleri bogna böldürip aýtdyrmak kyn bolmasa-da, esasy zat çagalaryň sözüň bogun gurluşyna düşünmegidir.

Çagalar sözüň 1, 2, 3 bogunlaryny dogry eşitmegi we olary saýgarmagy başarmalydyrlar. Bu boýunça köp usullar ulanylýar:

1) derňelýän sözüň bogun gurluşynyň shemasy;

2) belli bir sandaky bogunly (iki, üç bogunly) sözleri saýlap almak: çagalar sözleri ýadyna salýarlar, suratlaryň içinden saýlaýarlar. Ýumuş shema boýunça ýa-da dilden berilýär;

3) belli bir bogun (ma, ka, ul we ş.m.) boýunça söz düzmek, suratda görkezmek (şol bogun bilen başlanýan, 2-nji bogunda gelýän, iň soňunda durýan);

4) belli bir bogundan başlanýan söz (terbiyeçi birinji boguny aýdýar, çagalar şol bogun bilen başlanýan söz tapýarlar: sa-sagat, sapak, sary we ş.m.).

Sözleri bogna bölmegi, bogunlardan söz düzmegi öwredilende “Janly sözler”, “Sözi gutar”, “Kim birinji?” ýaly oyunlardan, ýörite saýlanyp alnan ýumuşlardan peýdalanmaklyk has-da ähmiýetlidir.

“Sözi gutar” oýny

1) terbiyeçi sözüň iň soňky boguny aýtman goýýar, çaga gerekli bogny goşýar: ki...“tap”, sa...“gat”, ga...“lam”, gara...“ly”, köme...“lek” we ş.m.;

2) dürs sözleriň soňuna bogun goşmak bilen doly aýtmaly:

sa-sa-sa	ak ha...(sa)
se-se-se	gülli kä...(se)

za – za – za	uly naý...(za)
zy – zy – zy	kiçijik gu...(zy)
zy – zy – zy	uly atag...(zy)
zi – zi – zi	ynha tere...(zi)
ze – ze – ze	açyldy derwe...(ze)

“Kim birinji?” oýny

Çagalar iki topara bölünip (ýa-da tagta iki çaga çagyrylyp) oýnalýar. Bir topar iki bogunly, beýlekisi üç bogunly suratlary saýlap almaly. Haýsy topar dogry saýlap birinji bolsa, şolaryň ýeňdigi hasaplanylýar.

Çagalar sözleri bogna bölenlerinde, sözdäki bogunlary seljerenlerinde bognuň görnüşine-de (aýyk-ýapyk) üns berilmelidir.

Terbiýeçi çagalara bogunlaryň sözde meňzeş aýdylmaýandygy olardan biriniň has tapawutly aýdylýandygy (“basym”) barada hem sadaja dilde düşündirýär. Terbiýeçi çagalara “mama” sözüni aýdyp, ondaky bogunlaryň deň aýdylýanyny-aýdylmaýanyny sorayar. Çagalar “meňzeş” diýip jogap berýärler. Onda terbiýeçi sözi ýene-de üýtgedip mama diýip aýdanda, çagalar onuň ýaly söz bolmaýar diýip jogap berýärler. Şeýlelikde, terbiýeçi her bir

sözün belli bir böleginiň has tapawutly (“basym”) aýdylyandygyny düşündirýär.

Çaga her bogunda bir çekimli sesiň bolýandygyny, bir bogunda iki çekimli sesiň bolmaýandygyny hem bilmelidir.

§ 3. Söz bilen tanyşdyrmak

Uly we mekdebe taýýarlaýyş toparlarynda ene dili sapaklarynda çagalara “söz” barada düşünje bermek üçin sapaklarda ýörite öwrediji oyunlar, ýumuşlar yzygiderli ulanylýar.

“Sözün” bir manyny aňladýandygy, bir predmeti, hereketi, hili görkezýändigini düşündirmelidir. Terbiýeçi: “top” sözünü aýdyp, onuň nämäni aňladýandygyny sorayar. Çagalar “Ol oýnawaç”, “top bökyär”, “topy çagalar oýnaýarlar” diýip aýdýarlar. “Hawa, dogurdanam siz “top” sözünüň nämäni aňladýandygyny bildiňiz” diýip, terbiýeçi çagalaryň sözün manysyna düşünenine göz ýetirýär. Soňra terbiýeçi birnäçe ses düzümlerini (“pa, yp, to...”) aýdyp onuň hem manysyny sorayar we olaryň söz däl-de, diňe sesleriň sazlaşygydygyny kesgitleýär. Her bir sözün öz manysy bar.

Şeýle-de mekdebe çenli ýaşdaky çagalara sadaja dilde sözün grammatiki taýdan düşündirilişini, ýagny sesleriň (harplaryň) öz aralarynda birigip, bir many aňladanda sözi emele getirýändigini hem aýtsa bolýar.

§ 4. Sözlem barada düşünje bermek

Çagalar özara gürleşenlerinde ilki bilen beýlekileriň sözünüň mazmunyna we öz gürrüňlerine üns berýärler. Çagalar sözlemiň söz düzümi bilen tanşanlarynda, olar diňe sözleşiş mazmunyny däl, eýsem onuň görmüşine hem düşünişip başlaýarlar.

Ilki bilen çagalar sözlem düzenlerinde suratlardan, oýnawaçlardan peýdalanylýarlar. Soňra olar söz bilen beýan edilen ýumuşlar boýunça sözlem düzyärler.

Kiçi ýaşly toparlarda terbiýeçiniň nusgasy boýunça sözlem düzmek usuly peýdalanylýar. Terbiýeçi çagalara birnäçe oýnawaçlary görkezip, olar barada sözlem düzmelidigini aýdýar. Ilki bilen iki sözden, soňra üç sözden ybarat sözlemler düzülýär: “Gurjak ýatyr”, “Gurjak krowatda ýatyr”. Çagalar

terbiyeçinin sözlem düzüş usulynda beýleki gurjaklar barada sözlem düzýärler. Soňra çagalar surat boýunça (3-4 sözden ybarat bolan) sözlem düzýärler.

Uly ýaşly çagalara diňe bir sözlem düzmän, eýsem sözlemde näçe sözüň bardygyny, tabşyrylan sözüň sanyna laýyk sözlem düzmegi, sözlemdäki sözleriň yzygiderligini bilmegi hem öwretmeli.

Terbiyeçi sözlemdäki söz düzümini aýdyň görkezmek maksady bilen ýörite shema (kese çyzyklar) bilen sözleri belgileýär. Sözlemdäki sözleri kese çyzyklar bilen nähili bellemelidigini görkezenden soňra şoňa meňzeş ýumuşlary berýär. Bu ýumuşlar şeýle görnüşde bolup biler:

1. Terbiyeçinin aýdan sözlemi bir çaga shema boýunça düzýär;
2. Şol sözlemi çagalaryň hemmesi düzýär;
3. Bir çaga sözlem aýdýar, beýleki çaga ýa-da hemmesi shema boýunça düzýärler;
4. Terbiyeçi tagtada sözlemiň shemasyny düzýär, çagalar şol shema boýunça dürli sözlemler düzýärler.

Shema boýunça sözlemler ilki görkezilen suratlar (predmet, mazmunly suratlar) arkaly, soňra ýatdan düzülýär.

Mysal üçin : terbiyeçi almanyň syratyny görkezip aşakdaky shema boýunça (üç sözden durýan) sözlem düzmegi tabşyrýar. (“Men alma iýdim”, “Aýna alma aldy” we ş. m.).

Bu shemanyň ähmiýeti örän uludyr. Sebäbi munda sözlem düzmekde sözleriň näçe sany bolmalydygy, yzygiderligi aýdyň görkezilen bolýar.

Çagalarda has-da gyzyklanma döredýän oýunlaryň biri-de “Janly sözler” oýnudur. Ol çagalary sözlemiň söz düzümi hem-de sözlemdäki sözleriň yzygiderligi bilen tanyşdyrmak üçin ulanylýar. “Aýna kitap okaýar”

diýen sözlemi düzmek üçin terbiýeçi tagta üç sany çagany çagyryr we olaryň hersine bir söz berýär. Çagalar ("sözler") sözleriň yzygiderligi boýunça ýerli-ýerlerinde durup, sözlemi emele getirýärler. Terbiýeçi olardan öz sözlerini aýtmaklaryny soraýar, beýleki çagalar bolsa öz düzen sözleri bilen deňeşdirýärler.

Soňky sapaklarda terbiýeçi çagalardan eýýäm sözlemi sözlere ýatdan bölmeklerini talap edýär.

Ýazuw endikleridir başarnyklary, ýagny çagalary ýazuw boýunça mekdebe taýýarlamak wezipesi ilkinji nobatda sowat sapagynda amala aşyrylýar. Şoňa görä-de, çagalar bagynda çagalaryň elleriniň maýda barmak motorikasynyň-damarjyklarynyň ösüşini kämilleşdirilmegi möhümdir, sebäbi el hereketi çaganyň sözleşişiniň-de, **aňynyň-da** ösmegine oňaly täsir edýär.

Mekdebe çenli çagalaryň halaýan surat çekmesi, hökmany ýagdaýda elleriň goşulýşmagyny talap edýän oyunlar, öz-özüne hyzmat, öýde ata-enä güýçýeterlik kömek, barmaklar üçin ýörite maşklar – bularyň hemmesi eli ýazuwa taýýarlamakda uly ähmiýete eýedir.

Ýazuw boýunça sapaklar akyl, ahlak, zähmet terbiýesini bermekde, çagalaryň elleriniň ýazuwa taýýarlygyny kesgitleýän hereketleri emele getirmekde täsirli işdir.

Çagalaryň mekdebe çenli döwürden partada dogry oturmak, ruçkany, galamy dogry tutmak başarnygy we endigi döräp başlaýar. Şol dörän endikleriň dogry bolmagy üçin çagalara ilkinji günden, ýagny olaryň eline ilkinji gezek galam, ruçka, surat çekmek üçin şotga beren wagtyndan başlap, ony nähili tutmagy, barmaklaryň arasynda nähili saklamagy, göwräni nähili tutmagy, depderi nähili goýmagy öwretmeli hem-de ýagtylygyny haýsy tarapdan düşmelidigine, depder bilen gözün arasynyň nähili araçäkde bolmalydygyna üns bermeli.

Ine, şu zatlary öwretmek sowat öwretmeklige taýýarlykdyr. Ol zatlary dogry öwretmek bolsa ilki bilen terbiýeçiniň borjudyr. Çaga şu zatlary başdan nädogry öwrenip gitse, onda ol mekdepe nädogry endikler bilen bütün ömründe-de haty şeýle ýazar.

Çaga hat ýazanda, kitap okanda öz göwresine görä stolda we oturgyçda oturmalydyr. Aýagyny jübüt tutup, arkasyny oturgyjyň yzyna degrip oturmaly, göwräni dik tutmaly.

Ruçkany, galamy üç barmagyň kömegi bilen tutmaly. Depder bilen gözüň arasy 30-35 sm bolmaly.

Ýazuw döwründe çaganyň ýazuw işi üçin kadaly otursy kämilleşýär, ol grafiki başarnyklary ele alyar, eliniň hereketini anyk ölçemekligi, olary görüş derňewine salmagy, terbiýeçiniň sözüne görä elni hereketlerini sazlaşdyrmaklygy öwrenýär. Ýazuwy özleşdirýärkä çaga belgi bilen onuň şekiliniň, ýazylyşynyň arabaglanyşygyny özleşdirýär, elni basylyşyny kadalaşdyrýar.

Ýazuwda sag elni tirsegi, eli stoluň üstünde goýulýar. Elni iç ýüzi aşak bolup, külem barmaga daýanyar. Barmaklar galamyň ýa-da ruçkanyň ujuna ýakyn bolýar. Depder gyşardylyp goýlup, onuň bir çünki döşüň ortasyna gönükdirilýär. Harp ýazylanda, çyzık çyzylanda aşak gidilende agram salynýar, ýokary gidilende agram salynmaýar. Elni hereketi çäkli bolşar.

Ýazuw öwredilende başda çagalar harp belgilerini dogry we anyk şekillendirmekde kynçylyk çekýärler. Çagalar ýazýan elini (kâbirleri çepbekeý hem bolmagy mümkin) erkin hereketlendirmegi, hereketlerini ugruny we tizligini görüş arkaly gözegçilikde saklamagy başarmaly. Olar üçin sazlaşykly, anyk, maýyşgak, endigan hereketleriň hili wajypdyr. Bu bolsa olaryň ünsüligine, synçylygyna, erjelligine baglydyr.

Ýazuw endigini özleşdirmek çylşyrymly we uzak möhletli işdir, sebäbi çagalar şol bir wagtda grafiki, orfografiki we stilistik endiklerini özleşdirmeli bolýarlar. Bu bolsa çagadan erjelligi talap edýär. Terbiýeçi çaganyň elini ýazuwa taýýarlajak maşklary, öwrediji oýunlary geçýär, çyzyklary çyzdyrýar. Aýlawly, dörtburçluk, tolkunly çyzyklary çyzmak has-da möhümdir. Bellikler ýa-da harplar çaganyň göz ölçeginin ösüşi, şekilleri, ululyklary, giňişlikleri aýdyň bermekde, grafiki başarnyklary emele getirmekde esasy serişde bolup hyzmat edýär.

Ýazuwda çaganyň barmaklary, eli, goly, egni sazlaşykly işlemelidir.

Mekdebe çenli ýaşly çagalary ýazuwa taýýarlamak olary mekdebe taýýarlamak meseleleriniň biridir.

Çaganyň ýazuw endigini we başarnygyny ýola goýmak hem-de ösdürmek üçin diňe elni ownuk hereketleriniň türgenleşmeginiň, hereketleriň aýdyňlygynyň we sazlaşyklylygynyň hiline bagly bolman, eýsem aňmak, üns bermek, görmek, eşitmek, ýat tutmak endikleriniň, giňişlikde ugur kesgitleýişiniň emele gelşine-de baglydyr. Talabalaýyk ýazmagy özleşdirmekde

syn etmek, deňeşdirmek, döredijilikli göz önüne getirmek, işe bolan höwes, ymykly oturmak, ykjamlylyk hem uly orun eýeleýär.

Yazuwa taýýarlyk işine çaga 3-4 ýaşyndan başlamak oňaýly hasaplanylýar. Ýöne ilkinji maşklar yazuwa taýýarlyk işine dahylly däl ýaly hem görünmegi ähtimal. Şeýle-de bolsa, çaga ýumruklaryny ýumup açmak, oturgyçda dogry oturmak, diňlemek, aýakgabyňyň bagjygyny çözmek we daňmak, eşikleriniň iliklerini ildirmek we ýazdyrmak ýaly dürli hereketleri etmek başarnyklaryny öwretmeklik hem yazuwa taýýarlamagyň bir görnüşü bolup durýar.

Okamagy öwretmekde hem ses öwrediş usulyny peýdalanmak ähmiýetlidir. Diýmek, çaga şol ýa başga harpyň adyny özleşdirmezden başga-da olaryň aňladýan seslerini öwrenmelidirler, sebäbi sözleriň aslynda harplar däl-de, sesler ýatandyr. Şoňa görä-de diňe sesler özleşdirilenden soň harplaryň ady we elipbiý bilen tanyşdyrylýar hem-de yazuwa geçilýär.

Ýazuw işine girişmek bilen çaga käbir ýönekeý talaplary berjaý etmeli bolýar: dogry oturmak, galamy dogry tutmak, harpy dogry şekillendirmek, setirden çykmazlyk, elini dogry hereketlendirmek... Bu talaplaryň ählisini birden berjaý etmek çaga aňsat düşmeýär. Bu ýerde stoldur oturgyjyň hem çaga üçin amatly bolmagy möhümdir. Işe sarp edilyän wagtyň hem çäkliigi gerek: 5-10 minut. Mundan artyk wagt çagany ýadadyar: oňa akyl işi bilen oturmly iş birigip ýaramaz täsir edýär. Şoňa görä-de, sapak meýilnamalaşdyrylanda dil we yazuw işleriniň gezeleşdirilmegini göz önünde tutmak ähmiýetlidir. Gerek ýerinde çagalara az-kem (2-3 minut) dynçlyk bermek hem möhümdir.

SOWAT SAPAGY BOÝUNÇA ULANYLYÄN ÖWREDIJI OÝUNLAR WE ÝUMUŞLAR:

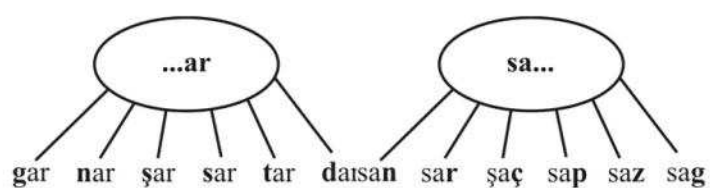
“San boýunça söz düz” oýny

1	2	3	4	5
k	a	g	y	z

1	2	3	4	5
k	a	k	a	m

Terbiyeçi sanlary aýdýar, çagalar şol sanlara görä söz düzyärler(3, 4, 5 -“gyz” sözi, 1, 2, 1, 2- “kaka” sözi we ş.m).

Ýumuş: Birinji harpyny, iň soňky harpyny goşup, söz emele getirmeli.

”Bogunlary dostlaşdyr” oýny

Çagalar bogunlary ýerbe-ýer goýup, söz emele getirýär (pi-kir – “kirpi” sözi). Bu oýny suratlar arkaly, şeýle-de suratsyz hem geçirse bolýar.

Tema boýunça soraglar:

1. Sowat sapagynda öňde goýulýan esasy wezipeler haýsylar?
2. Okamagy öwretmek haýsy basgançaklardan durýar?
3. Okamagy öwretmekdäki taýýarlyk döwrüniň esasy wezipeleri haýsylar?
4. Harp öwretmekde nähili öwrediji oýunlar ulanylýar?
5. Bogun bilen tanyşdyrmaklyk nähili amala aşyrylýar?
6. Uly ýaşly çagalara sözlem düzmekligi öwretmekde haýsy usullar ulanylýar?

MAZMUNY

Giriş.....	7
------------	---

I BÖLÜM

MEKDEBE ÇENLI TERBIYEDE ENE DILINIŇ ORNY

§ 1. Çagalaryň sözleşiş dilini ösdürmek boýunça maksatnamanyň gurluşy we ylmy ähmiýeti	9
§ 2. Mekdebe çenli ýaşda ene diliniň manyşy	11
§ 3. Dil we pikirlenme. Dil aragatnaşyk serişdesidir	16
§ 4. Çagalaryň akyly taýdan ösüşiniň we sözleşişiniň ösüşiniň arabaglanyşygy. Sözleşiş çagalaryň psihiki ösüşine edýän täsiri	17
§ 5. Terbiýeçiniň dili – çagalaryň sözleşiş dilini ösdürmegiň esasy serişdesidir	20
§ 6. Mekdebe çenli ýaşly çagalar edarasynnda sözleşiş ösdürmek boýunça alnyp barylýan işleriň görnüşleri, mazmuny we wezipeleri	23
§ 7. “Türkmenistanda mekdebe çenli terbiýe we bilim bermegiň maksatnamasynda” sözleşiş ösdürmek işleriniň mazmuny boýunça meseleleriň açylyp görkezilişi	27

II BÖLÜM

IRKI ÝAŞLY ÇAGALARYŇ SÖZLEÝŞINI ÖSDÜRMEK IŞLERINI GURAMAGYŇ USULY

§ 1. Irki ýaşly çagalaryň sözleşişiniň ösüşi	34
§ 2. Çagalaryň sözleşişiniň ösüşinde ulular tarapyndan ýolbaşçylygyň hökmanylygy	43
§ 3. Irki ýaşly çaganyň sözleşişiniň ösüşi	45

§ 4. Maksatnama boýunça çagalaryň sözleşçe düşünmeginiň we işjeň sözleşşiniň kemala gelmegi	49
---	----

III BÖLÜM

ÇAGALARY DAŞ-TÖWEREK BILEN TANYŞDYRMAGYŇ USULY WE SÖZLÜK ÜSTÜNDE IŞLEMEK

§ 1. Sözlük işiniň manysy	53
§ 2. Mektebe çenli ýaşda çagalaryň sözlügi özleşdirmeginiň aýratynlyklary	55
§ 3. Suratlar bilen işlemegiň usuly	58
§ 4. Söz üsti bilen guralýan öwrediji oýunlar	61
§ 5. Tapmaçalar bilen işlemegiň usuly	65
§ 6. Sözlük işiniň mazmuny	66
§ 7. Suratlar bilen işlemegiň usuly	84

IV BÖLÜM

GRAMMATIK TAYDAN DOGRY SÖZLEÝŞI KEMALA GETIRMEGIŇ USULY

§ 1. Sözleşş diliniň grammatikasy	87
§ 2. Grammatiki taýdan dogry sözleşşi öwretmegiň usullary we tärleri	92
§ 3. 5-6 ýaşly çagalaryň grammatik endigini ösdürmek	93
§ 4. 7 ýaşly çagalaryň grammatik endiklerini ösdürmek	95
§ 5. Sapakdan daşary çagalaryň sözleşşiniň grammatiki gurluşyny ösdürmek işi	96

V BÖLÜM

SES MEDENIÝETINI TERBIÝELEMegiŇ USULY

§ 1. Sözleşşin ses medeniýeti	98
§ 2. Sözleşşin ses medeniýetini terbiýelemek işiniň manysy we mazmuny	99
§ 3. Sözleşş eşidişini ösdürmek işi	100
§ 4. Dogry ses aýdylyşy kämilleşdirmek boýunça alnyp barylýan işler ...	101
§ 5. Ene diliniň orfoepiýasynyň kadalaryna laýyklykda edebi dilde gürlemek boýunça alnyp barylýan işler	104
§ 6. Çagalaryň ses aýdyşyny barlamagyň usullary (tärleri)	104

§ 7. Dürli ýaşdaky çagalaryň sözleşşiniň ses medeniýetini kāmilleşdirmek	105
§ 8. Sözleşşiň ses medeniýetini terbiýelemegiň etaplary	107

VI BÖLÜM

ÇAGALARYŇ BAGLANÝŞYKLY SÖZLEÝŞINI ÖSDÜRMEK

§ 1. Baglanyşkly sözleşiş barada düşünje	123
§ 2. Gaýtadan gürrüň bermek	126
§ 3. Suratlar boýunça söhbetdeşlik	130
§ 4. Oýnawaçlar boýunça gürrüň etmek	133
§ 5. Çagalaryň tejribesinden gürrüňler	134
§ 6. Döredijilikli gürrüň bermek	136

VII BÖLÜM

ÇAGALARY ÇEPER ESERLER BILEN TANYŞDYRMAGYŇ USULY

§ 1. Çaga terbiýesinde çeper eserler bilen tanyşdyrmagyň manysy	140
§ 2. Terbiýeçiniň sapaga taýýarlygy	141
§ 3. Çeper eserleri we eseriň aýratyn böleklerini gaýtalap okamak	143
§ 4. Kitapdaky suratlar bilen işlemegiň usuly	143
§ 5. Goşgulary ýat tutmak	144
§ 6. Edebi agşamlaryň mazmuny we görnüşleri	147
§ 7. Çagalar bagynda kitap burçy	148
§ 8. Diafilmler, slaydlar	150

VIII BÖLÜM

ÇAGALAR BAGYNDY SÖZLEÝŞI ÖSDÜRMEK IŞLERINIŇ

MEYILNAMALAŞDYRYLYŞY	154
----------------------------	-----

IX BÖLÜM

ÇAGALARY SOWAT ÖWRENMÄGE TAÝÝARLAMAGYŇ USULY

§ 1. Çagalara sesler barada düşünje bermek	161
§ 2. Çagalary bogun bilen tanyş etmek	162
§ 3. Söz bilen tanyşdyrmak	165
§ 4. Sözlem barada düşünje bermek	165

*Ogulmaral Matalowa, Altyn Çaryýewa, Taganbibi Ýollybaýewa,
Firuza Poltaýewa*

MEKDEBE ÇENLI ÝAŞLY ÇAGALARYŇ SÖZLEÝIŞ DILINI ÖSDÜRMEGIN USULYÝETI

Mugallymçylyk mekdepleri üçin synag okuw kitaby

Ýörite redaktory	<i>M. Jemilow</i>
Neşirýatnyň redaktory	<i>N. Kakalyýewa</i>
Suratçy	<i>M. Çaryýewa</i>
Surat redaktory	<i>T. Aslanowa</i>
Teh. redaktory	<i>T. Aslanowa</i>

Ýygnamaga berildi 14.06.2010. Çäp etmäge rugsat edildi 31.08.2010.

Möçberi 60x90 1/16. Ofset kagyzy. Edebi garniturasy.

Ofset çap ediliş usuly. Hasap-neşir listi 9,735. Çap listi 11,00.

Neşir №27. Sargyt №000. Sany 500.

Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň “Ylym” neşirýaty.

744000. Aşgabat, Türkmenbaşy şaýoly, 18.